

Optimum

Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Journal of Economics and Management Sciences

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler
Structural Transformation of Turkish Economy and the Developments in Labor Market
Oytun MEÇİK, Muharrem AFŞAR

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve BIT' in Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi: Bir Kesit Veri Analizi
The Impact of Gender Equality and ICT on Child Development: A Cross Country Analysis
Mehmet BALCILAR, Nezahat KUCUK

Bağımsız Denetim Standartlarının Muhasebede Hile Kavramına Yaklaşımı
Independent Auditor's Approach to the Concept of Fraud in Accounting Standards
Handan BULCA, Tolga YEŞİL

Türkiye'de Kamu Harcamalarının Denetiminde Bütçenin Rolü:2006-2013 Dönemi Analizi
An Analysis of The Role of Budget in The Control of Public Expenditures: 2006-2013
Esra SİVEREKLİ

Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Direnci Önlemede Duyguların Yönetiminin Önemi: Hizmet İşletmeleri Açısından Bakış
The Importance of Emotion Management Emerging for the Prevention of Resistance in the Change Process: A Perspective for Service Businesses
Meryem AKOĞLAN KOZAK , Volkan GENÇ

G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi
The Effect on Economic Growth of the Education Expenditure in G-20 Countries
Sibel SELİM, Yunus PURTAŞ, Doğan UYSAL

Dış Ticaret Hadlerinin Dış Ticaret Dengesine Etkisi: Harberger-Laursen-Metzler Hipotezinin Türkiye Uygulaması
The Effect of Terms of Trade on Balance of Trade: Application of Harberger-Laursen-Metzler Hypothesis for Turkey
İsmail KÜÇÜKAKSOY, İsmail ÇİFÇİ

UŞAK ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
**Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri
Dergisi**

Yaz / Summer 2014

Cilt / Volume: 1

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2148-4228

<http://optimumdergi.usak.edu.tr/>

Adres: Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Yayın Kurulu, Uşak Üniversitesi, 1 Eylül
Kampüsü, İİBF A – Blok Kat. 4
64200 Uşak / Türkiye

E-posta: optimumdergi@usak.edu.tr

Tel: +90 (276) 221 21 32

Fax: +90 (276) 221 21 33

USAK UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES
**Optimum Journal of Economics and
Management Sciences**

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi yayın hayatına 2014 yılında başlamıştır. Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi elektronik ortamda yılda iki kez (Ocak ve Temmuz) yayımlanan, çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulayan ve aşağıdaki indeks ve veri tabanları tarafından taranan akademik bir dergidir.

İndeksler

- EBSCOhost
- Open Academic Journals Index
- Akademik Dizin
- Google scholar
- CiteFactor
- Research Bible
- ASOS
- Scientific Indexing Services

Optimum Journal of Economics and Management Sciences began publishing in 2014. Optimum Journal of Economics and Management Sciences is published online two times in a year (January and July) and a double blind peer-reviewed academic journal and indexed/abstracted in the databases given below.

Abstracting and Indexing

- EBSCOhost
- Open Academic Journals Index
- Akademik Dizin
- Google scholar
- CiteFactor
- Research Bible
- ASOS
- Scientific Indexing Services

UŞAK ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi
Optimum Journal of Economics and Management Sciences

Yaz / Summer 2014

Cilt / Volume: 1

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2148-4228

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisinin ikinci sayısı ile karşınızdayız. Bu sayımızda da geçen sayımızda olduğu gibi yedi makale yer alıyor, bunların dördü İktisat, ikisi İşletme ve bir tanesi Maliye konusunda yazılmış makaleler. Dergimizin ikinci sayısı ile birlikte ilk cildini de tamamlamış oluyoruz. İlk cilt için dergimize otuz bir adet makale geldi bunların ondört adedi yayımlandı. Dolayısıyla dergimize gönderilen makalelerin %45'inin yayımlandığını söyleyebiliriz. Yeni yayımlanmaya başlayan bir dergi için bu oranın oldukça iyi bir oran olduğunu düşünüyorum.

Birinci sayının yayımlanmasından sonra dergimizin tanınırlığını ve saygınlığını arttırmak için çeşitli indeks ve veri tabanlarıyla bağlantı kurduk. Şu an itibariyle Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi EBSCOhost, Open Academic Journals Index, Akademik Dizin, Google scholar, CiteFactor, Research Bible, ASOS ve Scientific Indexing Services olmak üzere sekiz veritabanı tarafından indekslenmektedir.

Bu vesile ile çalışmalarının değerlendirilmesi için Dergimizi tercih eden yazarlara, Dergimizin uzun dönemde sahip olacağı bilimsel çizgisinin doğrudan belirlenmesinde rol oynayan Hakem Kuruluna ve Dergimizin Bilimsel Danışma Kuruluna üye olmayı kabul ederek bizi bu konuda daha da şevkle çalışmaya teşvik eden değerli bilim insanlarına ve teşekkür ediyorum.

Saygılarımla...

Doç. Dr. Nezih Tayyar

Editör

Optimum Ekonomi ve Yönetim
Bilimleri Dergisi

Optimum Journal of Economics and
Management Sciences

ISSN: 2148-4228

Editör / Editor

Dr. Nezih TAYYAR

Yardımcı Editörler / Co-Editors

Dr. Oytun MEÇİK

Sorumlu Müdür / Managing Director

Nesibe KORKMAZ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. M. Faysal GÖKALP
Dr. Cemil ERTUĞRUL
Dr. Suat ŞAHİNLER
Dr. Hakkı ODABAŞ
Dr. Alparslan Şahin GÖRMÜŞ
Dr. Nezih TAYYAR
Dr. Oytun MEÇİK

**Dergi Sekreteryası / Journal
Secretariat**

Müfit AYDIN
Erhan Ezici

<http://optimumdergi.usak.edu.tr/>

Adres: Optimum Ekonomi ve Yönetim
Bilimleri Dergisi Yayın Kurulu, Uşak
Üniversitesi, 1 Eylül Kampüsü, İİBF A –
Blok Kat. 4, 64200 Uşak / Türkiye

E-posta: optimumdergi@usak.edu.tr

Tel: +90 (276) 221 21 32

Fax: +90 (276) 221 21 33

OPTİMUM EKONOMİ VE YÖNETİM BİLİMLERİ DERGİSİ HAKKINDA

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup, İngilizce yazılmış “araştırma makalesi”, “derleme”, “editöre mektup” ve “kitap yorumları” türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi elektronik olarak yayınlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, ekonometri, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki bilimsel eserleri yayınlar. Yayınlanan eserlerin telif hakları Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'ne aittir.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'nde yayınlanmasını istediğiniz çalışmalarınızı yazım kuralları ve yayın ilkelerinde belirtilen koşullara uygun şekilde optimumdergi@usak.edu.tr adresine gönderebilirsiniz. Yazım kurallarına ve makalenizi yazarken kullanacağınız şablon dosyaya <http://optimumdergi.usak.edu.tr/> adresinden ulaşabilirsiniz. Yayın değerlendirme sürecine alınan çalışmaların durumunu Makale Takibi sayfasından izleyebilirsiniz.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'ne sunulan makaleler öncelikle şekil ve içerik yönünden ön incelemeye tabi tutulmaktadır. Şekil ve içerik olarak uygun bulunan makaleler hakem tayin edilmek üzere yayın kuruluna sunulmaktadır. Dergiye sunulan makaleler için hakemlik sürecine alınacağı garantisizdir. Buna ek olarak, makalelerin değerlendirme süresi için tarih verilmemektedir. Yayın Kurulu tarafından incelenen makalelere uygun bulunduğu takdirde hakem(ler) tayin edilmektedir. Hakem(ler)den gelen raporlar doğrultusunda, makalenin yayınlanmasına, rapor çerçevesinde yazar(lar)dan düzeltme, ek bilgi ve kısaltma istenmesine veya yayınlanmamasına karar verilmekte ve bu karar yazar(lar)a bildirilmektedir. Makale sunum ve değerlendirme süreçlerine ilişkin tüm iletişim e-posta sistemi ile gerçekleştirilir. Diğer iletişim araçları ile bilgi verilmemektedir.

Bilimsel Danışma Kurulu / Advisory Board

Dr. Hasan ABDİOĞLU	Balıkesir Üniversitesi
Dr. İbrahim Attıla ACAR	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Muhittin ACAR	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Zafer AKIN	İpek Üniversitesi
Dr. Hamza AL	Sakarya Üniversitesi
Dr. Ozan Nadir ALAKAVUKLAR	Massey University
Dr. Mehmet ARSLAN	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Rıza ARSLAN	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Hamza ATEŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Ahmet AYDIN	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Gülnil AYDIN	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Osman AYDOĞUŞ	Ege Üniversitesi
Dr. Ercan BALDEMİR	Muğla Üniversitesi
Dr. Serkan BAYRAKTAROĞLU	Sakarya Üniversitesi
Dr. Çetin BEKTAŞ	Erzincan Üniversitesi
Dr. Bünyamin BEZCİ	Sakarya Üniversitesi
Dr. Yakup BULUT	Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Ebru ÇAĞLAYAN AKAY	Marmara Üniversitesi
Dr. Ulaş ÇAKAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Hakan ÇETİNTAŞ	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Burak DARICI	Balıkesir Üniversitesi
Dr. İbrahim DURSUN	Polis Akademisi
Dr. Mahfi EĞİLMEZ	Ekonomist
Dr. Cemal ELİTAŞ	Yalova Üniversitesi
Dr. Metin Kamil ERCAN	Gazi Üniversitesi
Dr. Gülten EREN GÜMÜŞTEKİN	Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Mehmet ERKAN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Aşır GENÇ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Mustafa HOTAMIŞLI	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Özcan KARAHAN	Balıkesir Üniversitesi
Dr. S. Rıdvan KARLUK	Anadolu Üniversitesi
Dr. Hikmet KAVRUK	Gazi Üniversitesi
Dr. Hasan KAZDAĞLI	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Ruşen KELEŞ	Ankara Üniversitesi
Dr. Fuat KEYMAN	Sabancı Üniversitesi
Dr. Turhan KORKMAZ	Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Suna KORKMAZ	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Mustafa KURT	Yalova Üniversitesi
Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Erkan OKTAY	Atatürk Üniversitesi
Dr. Süleyman Seyfi ÖĞÜN	Maltepe Üniversitesi
Dr. Mustafa ÖKMEN	Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Oktay ÖKSÜZLER	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Fatih ÖZATAY	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Ergun ÖZBUDUN	İstanbul Şehir Üniversitesi
Dr. Kerim ÖZDEMİR	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Rana ÖZEN KUTANİS	Sakarya Üniversitesi
Dr. Mustafa ÖZER	Anadolu Üniversitesi
Dr. Bekir PARLAK	Uludağ Üniversitesi
Dr. İsmet PARLAK	Pamukkale Üniversitesi
Dr. M. Vedat PAZARLIOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Mustafa SAKAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Süreyya SAKINÇ	Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Fatih SAVAŞAN	Sakarya Üniversitesi
Dr. Serdar SAYAN	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Hicran SEREL	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Alpaslan SEREL	Balıkesir Üniversitesi
Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Ramazan ŞENGÜL	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Salih ŞİMŞEK	Sakarya Üniversitesi
Dr. Murat TAŞDEMİR	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Osman TEKİR	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Bedriye TUNÇSİPER	Balıkesir Üniversitesi
Dr. İlter TURAN	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Dr. Kamil TÜĞEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Ahmet ULUSOY	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öcal USTA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Ercan UYGUR	Türkiye Ekonomi Kurumu
Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Erinç YELDAN	Yaşar Üniversitesi
Dr. Kemal YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Dr. Uğur YILDIRIM	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Metehan YILGÖR	Balıkesir Üniversitesi
Dr. M. Ercan YILMAZ	Balıkesir Üniversitesi

UŞAK ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi
Optimum Journal of Economics and Management Sciences

Yaz / Summer 2014

Cilt / Volume: 1

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2148-4228

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler Structural Transformation of Turkish Economy and the Developments in Labor Market <i>Oytun MEÇİK, Muharrem AFŞAR</i>	1
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve BIT' in Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi: Bir Kesit Veri Analizi The Impact of Gender Equality and ICT on Child Development: A Cross Country Analysis <i>Mehmet BALCILAR, Nezahat KUCUK</i>	25
Bağımsız Denetim Standartlarının Muhasebede Hile Kavramına Yaklaşımı Independent Auditor's Approach to the Concept of Fraud in Accounting Standards <i>Handan BULCA, Tolga YEŞİL</i>	47
Türkiye'de Kamu Harcamalarının Denetiminde Bütçenin Rolü:2006-2013 Dönemi Analizi An Analysis of The Role of Budget in The Control of Public Expenditures: 2006-2013 <i>Esra SİVEREKLİ</i>	59
Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Direnci Önlemede Duyguların Yönetiminin Önemi: Hizmet İşletmeleri Açısından Bakış The Importance of Emotion Management Emerging for the Prevention of Resistance in the Change Process: A Perspective for Service Businesses <i>Meryem AKOĞLAN KOZAK , Volkan GENÇ</i>	81
G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi The Effect on Economic Growth of the Education Expenditure in G-20 Countries <i>Sibel SELİM, Yunus PURTAŞ, Doğan UYSAL</i>	93
Dış Ticaret Hadlerinin Dış Ticaret Dengesine Etkisi: Harberger-Laursen-Metzler Hipotezinin Türkiye Uygulaması The Effect of Terms of Trade on Balance of Trade: Application of Harberger-Laursen-Metzler Hypothesis for Turkey <i>İsmail KÜÇÜKAKSOY, İsmail ÇİFÇİ</i>	103
Yazım Kuralları	131
Guidelines for Article Preparation and Submission	133

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler*

Oytun MEÇİK**, Muharrem AFSAR***

ÖZ

Yapısal dönüşümler ve verimlilik artışı gibi gelişmeler dünya ekonomisinde önemli bir rol oynamaktadır. Ekonominin gelişme sürecinde bazı sektörlerin karakteristik değişimlere bağlı olarak diğerlerine nazaran hızlı büyümesi söz konusu olmaktadır. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörlerle kaymaktadır. Böylece tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı giderek azalırken, önce sanayi, sonra da hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Bu yapısal değişiklikler, aynı zamanda kalkınma sürecinin belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır.

Çalışmada yapısal dönüşümler incelenerek, Türkiye ekonomisinde işgücü piyasasının durumu analiz edilmiştir. Analiz, Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümlerin, sektörler arasında işgücünün yeniden tahsisi gibi önemli etkilerinin bulunduğunu göstermiştir. Buna ek olarak, sonuçlara bağlı politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Dönüşüm, İşgücü Piyasası, Türkiye Ekonomisi.

JEL Sınıflandırması: J01, L16, O50.

Structural Transformation of Turkish Economy and the Developments in Labor Market

ABSTRACT

Structural transformations and various developments on such issues as increased productivity, play an important role in the world economy. In the development process of economy, some sectors have more rapid growth than the other sectors as depending on the characteristic changes. In this process, the economic resources shift from the low productive sectors to more efficient sectors. Thus, the share of agriculture in total employment has been decreased gradually, whereas the share of industry, and subsequently, the services sector has been increased. At the same time, these structural changes compose the distinctive characteristics of the development process.

In the study, structural transformations have investigated and the status of labor market in Turkish economy was analyzed. The analyses showed that structural transformations in the Turkish economy have important effects such as the reallocation of labor between the sectors. Additionally, policy implications were presented depending on the results.

Keywords: Structural Transformation, Labor Market, Turkish Economy.

JEL Classification: J01, L16, O50.

Geliş Tarihi / Received: 12.05.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 03.06.2014

---

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilen "Ekonomideki Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasaları Üzerine Etkileri" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

**Yrd. Doç. Dr., T.C. Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, oytun.mecik@usak.edu.tr

*** Prof. Dr., T.C. Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mafsar@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Ekonomideki yapısal değişimler, tarihsel süreçte, büyümenin sağlanmasında önemli bir faktördür. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörler kaymaktadır. Kısa ve orta dönem analizleri, ekonomideki genel verimlilik artışına, sektörler arası istihdam kaymalarından daha çok, sektör içi verimlilikteki değişimlerin katkısına dikkat çekmektedir (TÜSİAD, 2005: 54). Ekonomik büyümenin sürdürülebilir kılınmasının; sanayi ve hizmetler sektörlerinin toplam hâsıladaki payının, toplam istihdamın içinde yüksek verimliliğe sahip istihdam oranının ve toplam üretim içerisinde yüksek katma değerli ürünlerin payının artmasına dayalı olduğu, iktisat tarihinde kendine yer bulmuş bir gerçektir (Rada ve Arnim, 2012: 264).

18. yüzyılın ilk yarısında, klasik iktisadın gelişimi için uygun koşullar oluşmuş, feodal tarımsal ve sanayi üretim biçimi yavaş da olsa, kapitalist ekonomiye doğru evrim geçirmiştir. Tarımsal üretimdeki teknik gelişmeler, üretimdeki ilerleme, finansal alandaki dönüşümler gibi olgular, düşünsel alanda, insanların geleneksellik yerine, aklın ikame edilmesiyle özgürlüğe yöneldiği ve Akıl Çağı olarak da adlandırılan, Aydınlanma dönemi ile desteklenerek, yeni bir anlayışın yerleşmesinde etkili olmuştur (Küçükkalay, 2008: 184-185). Aydınlanma felsefesinin bir getirisi olan, doğa üzerinde bilimsel hâkimiyet sağlama yetisi, insanlığın; kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetin rastgele darbelerinden kurtuluşunu vaat etmiştir. Böylesi bir proje ile bütün insanlığın evrensel, sonsuz ve değişmez niteliklerinin ortaya çıkarılması mümkün görülmüştür. Bu bağlamda, Aydınlanma düşüncesinin kucak açtığı ilerleme fikrinin, modernitenin savunduğu, tarih ve gelenekle kopuşu hedeflediği ve insanlığın ilerlemesi adına, değişim girdabını olumlu karşıladığı görülmektedir (Harvey, 2010: 25-26). Zira Aydınlanma ile iyimser bir insan doğası ortaya konulurken, gelenekler modernleşmekte ve toplumsal dönüşümler; düşüncenin rasyonelleşmesi, ulusal sanayileşme adımlarının atılması ve bunların ışığında, ekonomide yapısal dönüşümlerin meydana gelmesi gibi sonuçlar vermiştir. Bu gelişmeler, insanın günlük yaşantısında hedonistleşmesi ve maddileşmesini salık vermektedir (Zorlu, 2008: 13). Böylece siyasi, iktisadi, felsefi, sanatsal ve bunlar gibi pek çok alanda ileri sürülen yeni düşüncelerle hayatın her alanı hızla sekülerleştirilmiştir (Küçükkalay, 2008: 167). Toplumsal yapıdaki bu dönüşümlerin, egemen iktisadi anlayışın öğütlediği rasyonelliği çağırıldığı tartışılmaz bir gerçektir. Toplumda maddileşme ve hedonistleşmenin meydana gelmesi mübadele alanlarının genişlemesine yol açmaktadır. Aynı zamanda, yaşanan kültürel homojenleşme, kapitalist gelişme süreci için gerekli bir koşuldur. Bu süreçte, işgücünün piyasalaşması ve başlıca bir üretim faktörü olarak ortaya çıkması, önemli rol oynamaktadır (Zorlu, 2008: 17).

Mal ve hizmetlerin yanı sıra, sermaye, işgücü ve bilginin sınır tanımaksızın dolaşımıyla, ekonomi ve toplumları işbirliğine, sosyal, ekonomik ve politik değişimlere yönlendiren çok yönlü ve karmaşık bir süreç olarak tanımlanan küreselleşme (Karayılmazlar, 2006: 66), dünya kapitalizminin son iki yüzyıllık tarihinde, iki ayrı uzun salınım altında ve evrede gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisinin, 18. yüzyıl Sanayi Devriminin teknolojik gelişmelerini takiben, 1870-1914 arasında dünya mal ve finans piyasalarında hüküm sürdüğü görülmektedir. I. ve II. Dünya Savaşları ve ulusal devletlerin görece bağımsız kalkınma ve ticaret politikaları ile oluşan 1914-1960 ara döneminden sonra, dünya ölçeğinde yeni bir küreselleşme dönemine girilmiştir (Yeldan, 2008: 14). Küreselleşmenin şekillendirdiği dünya tarihinde, üç önemli devrimden söz edilebilir. Bunlardan; birincisi on bin yıl kadar önce başlayan Neolitik Devrim ile insanın yerleşik yaşama geçerek tarıma başlaması, ikincisi 150 yıl kadar önce başlayan Sanayi Devrimi ve kitlesel üretime geçilmesi ve üçüncüsü ise yaklaşık yirmi yıllık geçmişte başlayan Elektronik İletişim Devrimi ile yaygın internet kullanımınıdır (Eğilmez, 2012: 154).

Küreselleşme kavramı; uluslararası ticaretteki genişleme, sınır aşan finansal kaynak hareketliliği, artan dış yatırımlar, büyüyen çok uluslu şirketler anlamına gelirken, Lipsey bir

ekonominin küreselleşmesini; “birçok bireysel ülke ekonomisindeki finansman ve üretim sektörlerinin artan ölçülerde bütünleşmesi” olarak açıklamaktadır (Akın, 2005: 114). Dolayısıyla küreselleşmenin, yeryüzünün her parçasının birbiriyle etkileşimini yoğunlaştıran hızlı bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmesi mümkündür (Köstekli, 2011: 15). Dünya ekonomisinde küreselleşme, mal ve hizmetlerin üretimini hızla arttırmaktadır. Bu olumlu bir gelişmedir. Zira mal ve hizmet üretiminin artması, dünya refahının artması anlamına gelmektedir (İyibozkurt, 1999: 37).

20. yüzyılda sınıf yapıları; bilimsel-teknik gelişmeler, yönetim ve mülkiyet ilişkilerindeki değişimler, işgücünün hiyerarşik örgütlenmesine paralel iş düzenlenmesinin gelişmesi ve hizmetler sektöründe devlet eliyle yaratılan istihdamın şişkinliğe yol açması gibi gelişmeler neticesinde dönüşüme uğramıştır. Bu süreç, işbölümünde önemli derecede farklılaşmaya neden olurken, uluslararası düzeyde işgücü dağılımı da bu gelişmelerden etkilenmiştir (Oğuz, 2001: 119-121). Aynı gelişmeler, işgücü piyasasında esnekliğin nedenlerini de oluşturmaktadır. Zira teknolojik ve ekonomik gelişmelerin yanında işletme ve işçinin çalışma zamanı arasında uygunluğun sağlanması, sektörel yapıda meydana gelen değişimler, ulusal ve uluslararası rekabet ve verimlilik artışı, teknik ve ekonomik açıdan meydana gelen zorunluluklar ve ekonomik krizlerin gölgesi altındaki işsizlik gibi unsurlar, gelinen noktanın belirleyicisi konumundadır (Yavuz, 1999: 107). Eşitsiz bir gelir dağılımı motifini, 19. yüzyıldan veri alan, 20. yüzyılın ikinci küreselleşme dalgasının iç dinamiklerini bu eşitsizliğin ve marjinalleşmenin üzerine inşa ederek, söz konusu süreci daha da derinleştirdiği gözlenmektedir. Bu olgunun, ideolojik yansıması ise “işgücünün esnekleştirilmesi” kavramı ile küreselleşme evresinin teknolojik talepleri ve sermaye hareketlerinin biçimlerinden soyutlanarak ele alınmaktadır. “İşgücü piyasalarının esnekleştirilmesi”, “finansal serbestleştirme” gibi kavramlar da gerçekte bu sürecin ideolojik unsurlarını oluşturmaktadır (Yeldan, 2008: 18-25).

21. yüzyılın toplumsal yapısı, sanayi toplumunun kurum ve kurallarından farklı gereksinimlere yol açmaktadır. Böylece üretim ilişkilerinde çok önemli değişiklikler meydana gelmiş, yeni toplumsal sınıflar oluşmuş ve ulus devlet sınırları ortadan kalkmıştır (Kutlu ve Taban, 2007: 15). Özellikle 1980’ler sonrasında, küreselleşmeye dair tartışmalar, çoğu ülkedeki egemen politik hedefin rekabet edebilirliği arttırmak olması ile sonuçlanmıştır. Bu politika önerisi ise ücret kısıtlamalarına dönüşerek, çalışanlar üzerinde inanılmaz bir baskının oluşmasına yol açmıştır. Zira daha düşük ücretin kabul görmesi, sermayenin çekilmesi için bir araç haline gelmiştir (Felipe ve McCombie, 2011: 113). Böylece çalışma hayatının, esnekleşme başta olmak üzere, bir takım yeni kavram ve istihdam türleri ile tanışmasında küreselleşmenin önemli rolü bulunmaktadır (DPT, 2001: 10).

Ekonomide yapısal dönüşümlerin meydana gelmesi, insan yaşamının sadece iktisadi boyutunda değil, çok çeşitli boyutlarda sonuçlara yol açmakta ve bu yönüyle, ekonomide de iç içe geçmiş nitelikte pek çok yansımaya neden olmaktadır. Buna ilaveten, ekonominin; karmaşık ilişkileri içerisinde barındıran, uzun soluklu ve durmak bilmeyen bir süreç olması, tüm ekonomik olayların geniş bir perspektifte değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu doğrultuda, hem yapısal dönüşümler neticesinde ekonomide ortaya çıkan yansımaların hem de ekonominin bizatihi içerisinde bulunduğu koşulların birlikte ele alınması gerekmektedir.

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE YAPISAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

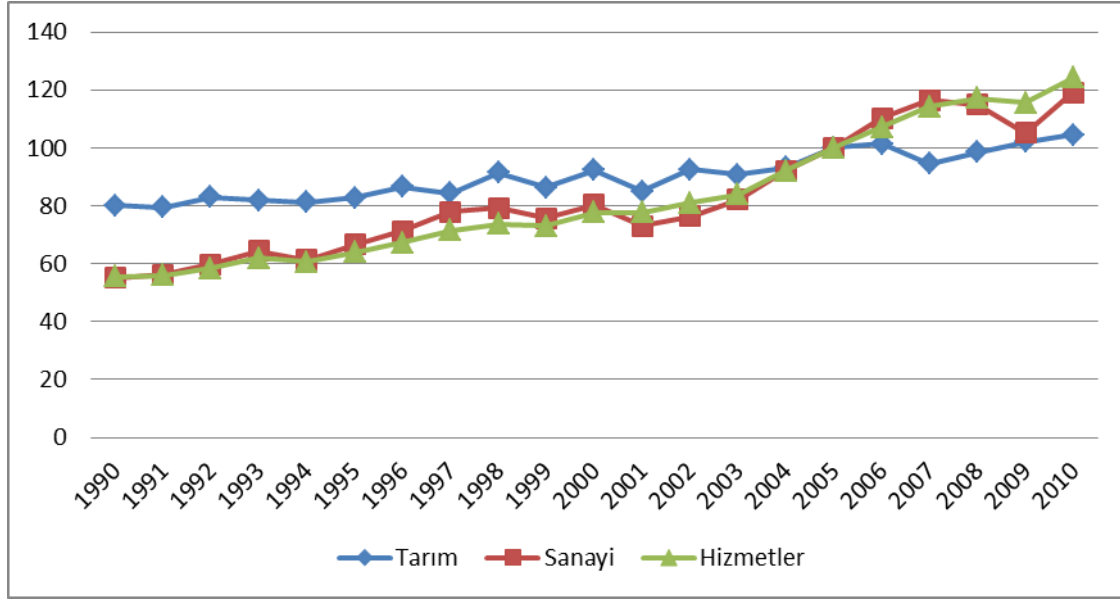
Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti’nden geri kalmış bir tarım sektörü ve yetersiz bir sanayi sektörü devralmıştır. Batı’nın makineleşmeye dayalı olarak, üretimde insan gücünün sınırlılıklarını aştığı ve üretimde önemli miktarda artışın meydana geldiği (Canbey Özgüler, 2003: 22) Sanayi Devrimini yaşamayı, 19. yüzyılda Osmanlı’da sanayi ve ticaret sisteminin

gerçek anlamda gerilemesi şeklinde tezahür etmiştir (Tabakoğlu, 1998: 247). Osmanlı sanayisinin, Sanayi Devrimi'ne bağlı dönüşümleri gerçekleştirememesi, aksine dışa açılmanın yıkıcı etkileri ve buna ek olarak, hizmet kesiminin görece kârlılığı, sanayinin gelişmesi önünde önemli bir engel teşkil etmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2005: 19). Bu bağlamda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ivedilikle sanayileşmenin sağlanması çabası güdülmüş ve 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde özel sektör öncülüğündeki sanayi hamlesini kapsayan bir politika izlenmesi öngörülmüştür. Bu dönemde, nüfus miktarı oldukça az olmakla birlikte, milli hâsılanın önemli bir miktarı, tarım kesiminde üretilmekte olup, kişi başına düşen gelir 45 dolar dolaylarındadır (Bulut, 2006: 152-160). 1923 yılını izleyen dönemde de, Türkiye ekonomisinin kalkınma sürecinde sanayileşmenin sağlanması gözetilmiştir. Bu süreçte, ekonomide önemli yer tutan tarımsal sektör ile sanayi sektörü arasındaki ara bağıllık da göz ardı edilmemiştir. Sanayileşme süreci, yapısal değişimlere yol açmış olsa da, istihdama yönelik sorunların çözümünde başarılı olamamıştır. Özellikle 1963 yılı sonrasında sanayi sektörü, kalkınmanın motoru haline getirilmeye çalışılmıştır (Han, 1978: 133-135). Dolayısıyla Türkiye'de 1960'lı yılların, Fordizm dönemi olarak tanımlanması mümkündür. 1980 ve sonrası dönem ise Neo-Liberal dönem olarak ele alınmakta ve bu dönemi, 1990'lı yılların yeni birikim rejimi takip etmektedir (Topak, 2012: 168).

Türkiye ekonomisinde küreselleşmenin getirdiği bütün değişimlerden en olumsuz yönde etkilenen sektör, tarım sektörüdür. Sanayi ve hizmetler sektörleri ise görece olarak bu süreçten daha az olumsuz etkilenseler de, girişimci sınıfın (devletin bu sınıfı iş yapar halde tutabilmek için gösterdiği tüm çabalara rağmen) değişen kâr kaynaklarına bağlı ilgi kayması yaşaması, küreselleşmenin belki de yol açtığı en olumsuz etki olmuştur (Kazgan, 2004: 313). 1980'li yıllar sonrasında uluslararası arenada yaşanan önemli olay ve gelişmeleri göz önünde bulundurmaksızın, Türkiye ekonomisinde meydana gelen değişimleri doğru şekilde değerlendirmek mümkün değildir (Hiç, 2010: 36). Bu dönemde, ekonomik istikrar önlemleriyle başlayan sanayileşme stratejisi ile daha çok imalat sanayi ürünlerinde yoğunlaşan önemli bir ihracat artışı sağlanmıştır. İhracata yönelik politikalar; paranın değerinin düşürülmesi, iç talep ve işgücü maliyetinin düşürülmesi ve doğrudan parasal destekler uygulamalarına dayandırılmıştır (Yentürk, 2003: 59-60). Türkiye'nin ekonomik kalkınması, 1980'lerden bu yana, dünya ekonomisine daha sıkı entegre olmak için Neo-Liberal politikalar ve Washington Konsensusuna dayalı politikalara yönelmiştir (Doğaner Gönel, 2010: 300). Türkiye'de finansal işlemlerde deregülasyon sürecinin tamamlanması ile finansal sektörün sanayi üzerinde mutlak hâkimiyeti söz konusu olmakta ve uluslararası sermaye, uzun dönem ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki baskın rolünü sürdürebilmektedir (Yeldan, 2000: 24). Boratav (2006: 35), belirtilen dönemin; geleceğin iktisat tarihçileri tarafından, Türkiye ekonomisinin dış bağımlılığa sürüklendiği, kayıp bir çeyrek yüzyıl olarak nitelendirilme olasılığı bulunduğundan söz etmektedir. Zira bu dönem, İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi altında sıfır büyüme görülen 1940-1948 dönemi haricinde, Cumhuriyet tarihinin en durgun dönemi olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'de 1960'lı yıllarda hızlı gelişme gösteren sanayi sektörü, esasen uluslararası işbölümündeki değişimi yansıtmaktadır. Bu dönemde, ABD'nin Marshall Yardımları ve dış kredi/borçlar yoluyla teknolojik ömrünü doldurmuş Fordist sistemleri Türkiye gibi ülkelere kaydırması, aslında ABD sanayinin tamamlayıcısı olma rolünün bir parçasını oluşturmaktadır (Topak, 2012: 188). Türkiye imalat sanayinde, sanayileşmiş ülkelere göre oldukça yüksek düzeyde olan yoğunlaşma oranları, ücretlerin, düşük yoğunlaşmanın olduğu endüstrilere kıyasla belirgin şekilde yüksek olmasına yol açmaktadır. Ancak yeni ürün ve teknoloji yatırımlarının yetersizliği ile enerji ve makine imalatında yüksek dışa bağımlılık nedeniyle kârlılığın aynı karakteristiğe sahip olmadığı görülmektedir (Güven ve Yeni, 2011). Özellikle 1980 sonrasında, ihracata dayalı büyüme politikasının getirisi olan rekabet edebilirlik yarışının, kayıt dışı ekonominin önemli bir tetikleyicisi olduğu da vurgulanmaktadır (Dereli, 2006: 20).

Türkiye’de üretimin sektörel bileşimine paralel biçimde, istihdamın sektörel bileşiminde de değişim yaşanmıştır. İstihdamın sektörel bileşiminin; tarımdan, sanayi ve hizmetler sektörlerine kayma süreci yaşanmakla birlikte, mevcut dağılımın gelişmiş ülke ekonomilerine kıyasla yetersizliği açıktır (Doğan, 2013: 19). Nitekim Türkiye ekonomisi, Cumhuriyet’in ilanından bu yana, yürütülen kalkınma ve sanayileşme çabalarına sahne olmuştur. Ancak Türkiye ekonomisinin tam manasıyla bir sanayi toplumu olamadığı, yarı sanayileşmiş bir ülke olabildiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinin, diğer ülke ekonomilerinin yanında sanayi ve bilgi toplumlarının kurum ve yapılarını bir arada oluşturması gerekmektedir (Erkan, 1998: 202).

Şekil 1. Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin GSYH'deki Payı, (2005=100 Endeks)

Kaynak: United Nations Economic Commission for Europe, <http://w3.unece.org> (Erişim: 07.05.2013).

Türkiye ekonomisinde sektörlerin GSYH'deki payı, 2005 yılı 100 olarak kabul edilen bir endeks halinde Şekil 1'de verilmiştir. Buna göre, istihdamdaki gelişmelere paralel olarak, sektörlerin ekonomide yarattıkları değerlerin değiştiği görülmektedir. 1990-2010 döneminde tarım sektörünün payı %5, sanayi sektörünün payı %20 ve hizmetler sektörünün payı %25 artmıştır.

1990'lı yıllara egemen olan politikalar, mali serbestleşme ve yabancı sermaye girişi ile ekonomiyi daha kırılgan ve uluslararası konjoktüre bağımlı hale getirerek, ana eksenleri; yüksek faiz, düşük kur ve ucuz işgücü olan, sürdürülebilirlik ve istihdam yaratmadan yoksun bir sürece itmiştir (Aydın, 2007: 305). Yeldan (2006: 168), Türkiye ekonomisinin son dönemde yüksek hızlı büyüme konjoktürü içerisinde olmasına karşın, istihdam yaratamadığını, kısacası istihdamsız büyüme sergilediğini belirtmekte, yapısal reformlar ve esnek işgücü piyasaları uygulamalarının da; iki basamaklı işsizlik, düşük reel kazanç ve neredeyse %50'ler düzeyinde kayıt dışı istihdam rakamları olarak kendini gösterdiğini vurgulamaktadır. Köksel ve Fisunoğlu (2013: 41) büyüme ve istihdam arasındaki bağı kopmakta olduğunu ve ekonominin son yirmi yılı göz önünde bulundurulduğunda, istihdam yaratma kabiliyetinin giderek gerilemekte olduğunu öne sürmektedir.

Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün gerileme süreci, 2000’li yıllarda çöküşe dönüşmüştür. Bu süreçte, AB’ye uyum söylemi, tarımdaki kapitalistleşmenin sağlanmasında rol oynamıştır (Günaydın, 2005: 94). Çakmak (2004: 39) Türkiye’nin zengin doğal ve beşeri kaynaklara sahip olmasına karşın, tarım sektörünün etkin olmayan politikalar yüzünden potansiyel büyüme kapasitesinin tümünü gerçekleştiremediğine dikkat çekmektedir. Ertuğrul (2005: 50) ise tarım sektörüne yönelik sorunların, sadece tarım politikalarıyla çözülemeyeceğini, diğer alanlardaki gelişmelerin de çözüm arayışında önemli rolünün bulunduğunu ifade etmektedir. Yeldan (2006 :169-170) ekonomik büyüme ile birlikte tarım gibi verimliliği düşük sektörlerde istihdamın payının azalmasının beklenen bir durum olduğuna işaret etmektedir. Bu durumun, toplam faktör verimliliğindeki artışa yansımaları önemli bir durumdur. Belirtilen gözlemler, Türkiye ekonomisinin yapısal bir dönüşüm içerisinde olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ekonominin yüksek büyüme performansı altında, tarımın hâsıladaki payı düşüğe istihdamı azalmakta, böylece tarım sektöründeki istihdam fazlası, verimlilik açısından üstün diğer sektörlerle kaymaktadır. Bu tablo, “istihdamsız büyüme”den daha çok, “yapısal dönüşüm”ü temsil etmektedir.

Türkiye’de imalat sanayi ihracatı, ekonomik büyümede lokomotif görevi yapmaktadır. 1980’lerden günümüze, imal edilen ürünlerin yapısı değişerek, artan derecede sofistike bir hal almıştır. Sektörün temel ayaklarını ise metal ürünleri, makine ve teçhizat, ulaştırma araçları ve profesyonel ölçüm/kontrol aygıtları oluşturmaktadır. Türkiye’de sanayi sektörünün gelişim düzeyi, benzer ülkelere kıyasla hammadde bazlı ve düşük teknoloji bir yapı arz etmektedir. Buna rağmen, orta ve yüksek seviyede teknolojik sektörlerin gerçekleştirdiği ihracat ve büyüme rakamları, imalat sanayinin zayıf yapısına karşılık önemli bir potansiyel konumdadır (Lee, 2006: 115-121). İmalat sanayinde maliyetlerin yaklaşık %70’inin girdi maliyetlerinden oluşması, girdilerdeki dışa bağımlılık nedeniyle döviz kurunu en önemli uluslararası rekabet gücü unsuru olarak ortaya çıkarmaktadır (Yentürk, 2003: 59). Buna karşın, sanayileşmede yeni teknolojilerin bir girdi olarak üretim faktörleri arasında bulunması ve esnek üretim teknolojilerinden yararlanılması, sanayide yapısal bir değişim yaratılmasında rol oynamaktadır (Gökdemir, 2013: 382).

Gürlesel ve Alkin (2010: 97-99) Türkiye’nin büyüme performansına ve dinamiklerine ilişkin bazı tespitlerde bulunmuştur. Bunlar;

- Büyümenin istikrarsız ve dalgalı olması,
- Belirlenmiş bir büyüme modelinin bulunmaması,
- Modelsiz büyümenin sürekliliği sağlamaması,
- Dünya ekonomisindeki gelişmelere bağımlılığın artması,
- Büyümede işgücü miktarı ile toplam faktör verimliliği artışının katkısının sınırlı olması,
- İşgücüne katılım oranının düşüklüğünün yanında, istihdam artışının yavaşlamasıdır.

Gürlesel ve Alkin (2010: 114,134)’in Türkiye ekonomisi için önerdiği arz yönlü büyüme modeli; yüksek teknoloji ve katma değerli sektörlerde yoğunlaşma, faktör verimliliği artışı ve yurtiçi tasarrufların arttırılması bileşenlerinden oluşmaktadır. Ancak Türkiye ekonomisi için önerilen model, önemli bir yapısal dönüşümü gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, önerilen model bir bakıma, “Yapısal Dönüşüme Dayalı Büyüme Modeli”dir. Modelde, işgücü faktörüne yönelik, istihdamın arttırılması ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi hedeflerine yer verilmektedir. Buna karşın, Türkiye’de büyüme ile istihdam arasındaki ilişki giderek zayıflamakta ve ekonomik büyüme yeterince istihdam yaratmamaktadır.

3. YAPISAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE İŞGÜCÜ PİYASASI

Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşümler sürecinde işgücü piyasasının durumu ve bu sürecin işgücü piyasalarına etkileri bu bölümde incelenmiştir.

3.1. İşgücü Piyasasının Mevcut Durumu

Nüfusun büyük bir bölümünün kırsal kesimde yer aldığı, pazara yönelik üretimin sınırlı olduğu tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da tarım dışı faaliyetlerin önemli kısmı hanehalkının kendi geçimlik koşullarında gerçekleşmiştir (Pamuk, 2005: 159). Osmanlı İmparatorluğu dünyadaki gelişmelere karşılık, kendi toplumsal yapısında ortaya çıkan dönüşümlerle mevcut ekonomik dengesini uzlaştırmayı çeşitli nedenlerle sağlamakta geç kalmıştır (Küçükkalay, 2013: 109). Osmanlı ekonomisinde Sanayi Devriminin yaşanmaması, bu dönemde bir işçi sınıfının ortaya çıkmaması ile sonuçlanmıştır. Hatta Osmanlı'da ücretlerin nispi olarak yüksek seyretmesi ve sermaye birikiminin, gerektiğinde müsadereye başvurularak düzenlenmesi, bu süreçte rol oynamıştır. Zaten bu dönemde, işgücünün; en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak görülmesi, işçi sınıfı gibi bir yapının kabul görmesi fikri ile bağdaşmamaktadır (Tabakoğlu, 1998: 63,292,308).

Osmanlı'daki nispi yüksek ücret düzeyine rağmen, 16. yüzyıl ve sonrasında tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinden, daha yüksek ücretin ödendiği sektörlerle doğru bir kayma gözlenmiştir. Hatta bu süreç, devlet ve vakıfların yüksek ücret düzeyini karşılama güçlüğüne de neden olmuştur (Tabakoğlu, 1998: 291). 19. yüzyıla gelindiğinde, Sanayi Devrimi'nin etkileri neticesinde, Avrupa mamul malları Osmanlı pazarlarını istila etmiştir (Pamuk, 2005: 99). Böylece Sanayi Devrimi Türkiye'ye ancak 20. yüzyılda gelebilmiştir. Devrimin dışında kalınması, sonradan yakalansa bile, yerli yerine oturtmanın mümkün olmamasına neden olmuştur. Bu durum, Türkiye'yi geri kalmış ülkeler arasına itmiştir (Eğilmez, 2012: 154). Türkiye'nin sanayileşme çabalarındaki en önemli çelişkilerden biri, ara ve yatırım malları üreten sanayilerin gelişmesinin engellenmiş olmasıdır. İthal ikame politikası ve aşırı değerlendirilmiş kurun ortaya çıkardığı bu çelişki, düzeltilmeye çalışılmış ve kısmen başarılı olunmuştur (TÜSİAD, 1989: 45).

Türkiye ekonomisinin 1981 yılında, 45 milyon nüfus ile işgücü piyasasında yaklaşık 15 milyon kişilik istihdamın; 9 buçuk milyonu tarımda (gizli işsizler dâhil), 2 milyonu sanayide, 4 milyonu hizmetler sektöründe yer almaktadır (Hamurdan, 1981: 6). Türkiye'de işgücü boyutunda tarım sektörünün görece ağırlığı söz konusudur. Buna karşın, tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı zamanla azalmaktadır. İmalat sanayinin payındaki görece mütevazı artışın yanı sıra, hizmetler sektörünün payında ise görece çarpıcı bir artış gözlemlenmektedir (Selamoğlu ve Lordoğlu, 2006: 197). Türkiye ekonomisinde tarım kesiminin 1945-1962 döneminde önemli bir değişim sürecine girdiği görülmektedir. Bu dönemde, sektördeki teknoloji kullanımının artışı ve işlenen alanların genişlemesi, işgücü fazlasının kentlere akması sonucunu doğurmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2005: 111). Tarım sektörünün, diğer sektörlerle kıyasla önem kaybetmesi, buna karşın, tarımın diğer sektörlerle artan bağlantısı ve üretimin daha fazla pazara yönelik yapılması, sektörde dönüşümlerin yaşanmasına neden olmaktadır (Şahin, 2009: 292).

Tarım sektöründen, diğer sektörlerle işgücü transferi yaşanması, aynı zamanda sermaye transferine neden olmaktadır. Zira tarımdan diğer sektörlerle geçen işçiler, kırsal kesime gelir transferi yapabilmektedir. Pek tabii, bunun aksi yönde, zamanla tarımdan tamamen kopan işgücünün birikimlerini kentlere transfer etmesi de söz konusu olabilmektedir (Şahin, 2009: 309). Akyıldız (2006: 144) tarım sektöründe; sektörün hâsıladaki payının istihdamı olumlu, verimlilik artışının ise olumsuz etkilediği ve sabit sermaye yatırımlarının verimliliği arttırdığını ifade etmektedir. Türkiye ekonomisinde son dönemde tarım sektörü istihdamındaki hızlı

çözölmeye rağmen, tarım sektörünün istihdamdaki payı görel olarak, OECD ve AB ortalamalarının üzerindeki yerini korumaktadır. Türkiye’de sanayi sektörünün istihdamdaki payı, OECD ortalamasına yakın düzeydedir. Hizmetler sektörünün payı ise Türkiye’de görel olarak düşük seviyededir (Bilgin ve Arı, 2010: 84). Türkiye’de istihdamın sektörel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, hizmetler sektörünün büyük bir önem kazandığı açıktır. Özellikle ekonomik faaliyet alanlarındaki değişim ve sosyal yapı gelişimi, istihdamın önemli oranda bu sektörde yoğunlaşması ve yeni işlerin yaratılmasını sağlamakta ve neticede, toplam istihdam artışına yol açan temel dinamik olmaktadır (Selamoğlu ve Lordoğlu, 2006: 61).

Türkiye’de istihdamın kurumsal yapısı; devlet, işçi ve işveren sendikaları ile memur sendikalarının oluşturduğu işgücü piyasası koşullarında şekillenmektedir. Burada devletin asgari ücret ve çalışma koşulları hakkında yasal mevzuat çalışmaları, işçi sendikalarının toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı, yine memur sendikalarının toplu görüşme hakkı ve işveren sendikalarının lokavt yoluyla piyasada yürüttükleri fonksiyonları bulunmaktadır. Akyıldız (2006: 142) Türkiye’de asgari ücretin işgücü maliyetlerini ve yine sendikaların toplu sözleşme ve grev haklarıyla ücretleri arttırdığını ve istihdamın işgücünden daha yavaş artma eğiliminde olduğunu vurgulamaktadır.

Tablo 1: Türkiye’de Aktif ve Pasif İşgücü Piyasası Politikaları

<i>Aktif İşgücü Piyasası Programları</i>		
	Genel	Özelleştirme ile ilgili
İŞKUR	<ul style="list-style-type: none"> • İşgücü yetiştirme kursları • İş ve meslek danışmanlığı • İsmarlama eğitim • Toplum yararına çalışma programı 	<ul style="list-style-type: none"> • İstihdam hizmetleri • Meslek eğitimi hizmetleri • Toplum yararına çalışma programı
KOSGEB	<ul style="list-style-type: none"> • Küçük ve orta ölçekli işletmelere danışmanlık 	<ul style="list-style-type: none"> • İş geliştirme merkezi desteği • Küçük ölçekli işletmelere danışmanlık desteği
TOBB		<ul style="list-style-type: none"> • Yerel gelişme programı
<i>Pasif İşgücü Piyasası Programları</i>		
	Genel	Özelleştirme ile ilgili
	<ul style="list-style-type: none"> • Kıdem tazminatı • İhbar tazminatı • İşsizlik sigortası 	<ul style="list-style-type: none"> • İş kaybı tazminatı

Kaynak: Varçın, 2004: 102.

Türkiye ekonomisinde son yıllarda, OECD ülkelerinde olduğu gibi güçlü olmasa da, aktif/pasif işgücü piyasası politikaları izlenmektedir. Aynı zamanda, bu politikaların işleyişi ve etkileri konusunda da önemli çalışmalar yapılmaktadır. Tablo 1’de Türkiye’de uygulanan aktif/pasif işgücü piyasası politikalarına yer verilmiştir (Varçın, 2004: 100).

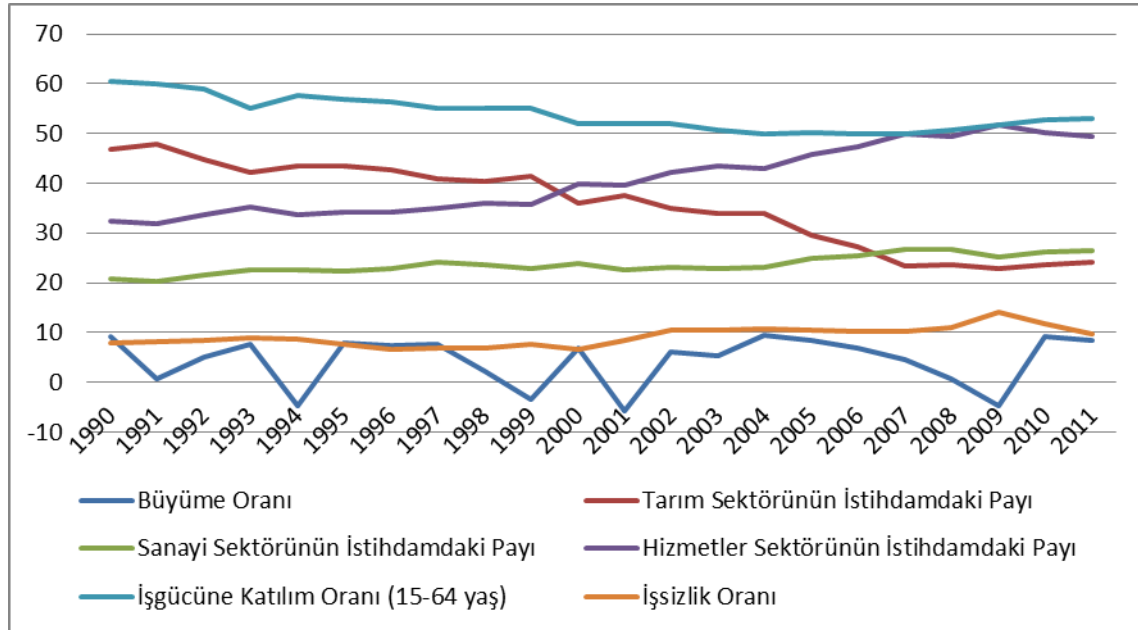
1970’ler Türkiye ekonomisinde, Tütüncü (1977: 99)’ye göre; imalat sanayinde düşük oranda işgücü kullanımı sorunu bulunmaktadır. Sorun, Neo-Klasik iktisadın varsayımları çerçevesinde açıklanamamakta ve soruna esas olarak, veri dış dünya koşullarının yanı sıra yapısal koşullar gösterilmektedir. Bunlar; arz yetersizliği, nitelikli işgücü kıtlığı, gelir dağılımı yapısı, sermaye mallarındaki dış bağımlılık, dış yardım politikaları ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisidir. Ayaş ve Çeştepe (2010: 275) Türkiye ekonomisinin son 30-40 yıllık döneminde, imalat sanayi istihdamında, tarım ve hizmetlerden geride olsa da, hem katma değer hem de istihdam bakımından önem kazandığını öne sürmektedir. İstihdam artışının önemli bir bölümü, sektörün dış ticaret yapısında meydana gelen değişimden kaynaklanmaktadır. Diğer

önemli bulgu, sektördeki istihdam etkisinin ithalat artışına bağlı olarak ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla imalat sanayinde üretim ve istihdamın ithal girdi bağımlılığı tezi desteklenmektedir. Eren (2006: 315-318) ise Türkiye ekonomisinin sanayi sektörü lehine yapısal bir değişim süreci geçirmesine karşın, kamu kesiminin, imalat sanayi yatırımlarındaki gerilemenin, 1990'lı yıllarda yeterli bir sanayileşmenin yaşanmasının önüne geçtiğini vurgulamaktadır.

Ansal vd. (2000: 32)'e göre; Türkiye'de 1988-1998 döneminde istihdamdaki yapısal değişimler, sektörel dağılım vasıtasıyla tespit edilebilmektedir. Buna göre; 1998'de tarımın payı %43'e düşmüş ve sanayinin payında da imalat sanayinin payına bağlı bir artış yaşanmıştır. Aynı dönemde, hizmetler sektörünün payındaki artış ise toptan ve perakende ticaret, otel ve lokantalar ile sosyal ve bireysel hizmet alanlarındaki gelişmelere dayalıdır. Yeldan (2006: 170) istihdamın sektörel dağılımına dair, tarımdan ayrılan işgücünün sanayi sektöründen daha çok hizmetler sektörüne kaydığını vurgulamıştır. Türkiye'de istihdamın tarım, sanayi ve hizmetler ana sektörleri altında değerlendirilmesi halinde, istihdam artışına en fazla katkıyı hizmetler sektörünün yaptığı görülmektedir. Akyıldız (2006: 57) hizmetler sektörünün esneklik katsayısını 0,429 hesaplarken, tarım sektörünün 0,423 ve sanayi sektörünün ise 0,164'dür.

Şıklar ve Tonus (2007: 608) Türkiye ekonomisinde sanayileşmenin; ihracat, verimlilik ve ekonomik büyüme boyutunda önemli bir faktör olmasından ötürü olmazsa olmaz bir hedef olduğuna işaret etmektedir. Zira bu unsurlar; işsizliğin önlenmesi, yoksullukla mücadele, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve Avrupa Birliği üyeliği süreçlerine katkı sağlamaktadır. Köksel ve Fisunoğlu (2013: 43) ise ekonominin büyüme performansının işgücü piyasasına yansımamasının bir nedeninin, yüksek verimlilik artışı olduğunu öne sürmektedir. Ergüneş (2009: 310-312) Türkiye ekonomisinde ihracatın, tüketim mallarından görece kalifiye işgücü gerektiren teknoloji yoğun yatırım mallarına doğru kaydığını, bunun yanı sıra, ithalatın üretim sürecine yönelik ara mal ve yatırım mallarında yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Bu gelişmelerden hareketle ekonominin üretim yapısının, 2000-2001 krizi sonrası yapısal bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Bu dönüşümü; Gümrük Birliği süreci, tarımsal desteklerin kaldırılması, finansal sistemin yeniden yapılandırılması ve kırdan kente göçün artması etkilemiştir.

Şekil 2. Sektörel İstihdam ve Demografik Eğilimler, 1990-2011 (%)

Kaynak: World Bank, Indicators, <http://data.worldbank.org/indicator> (Erişim: 29.04.2013)

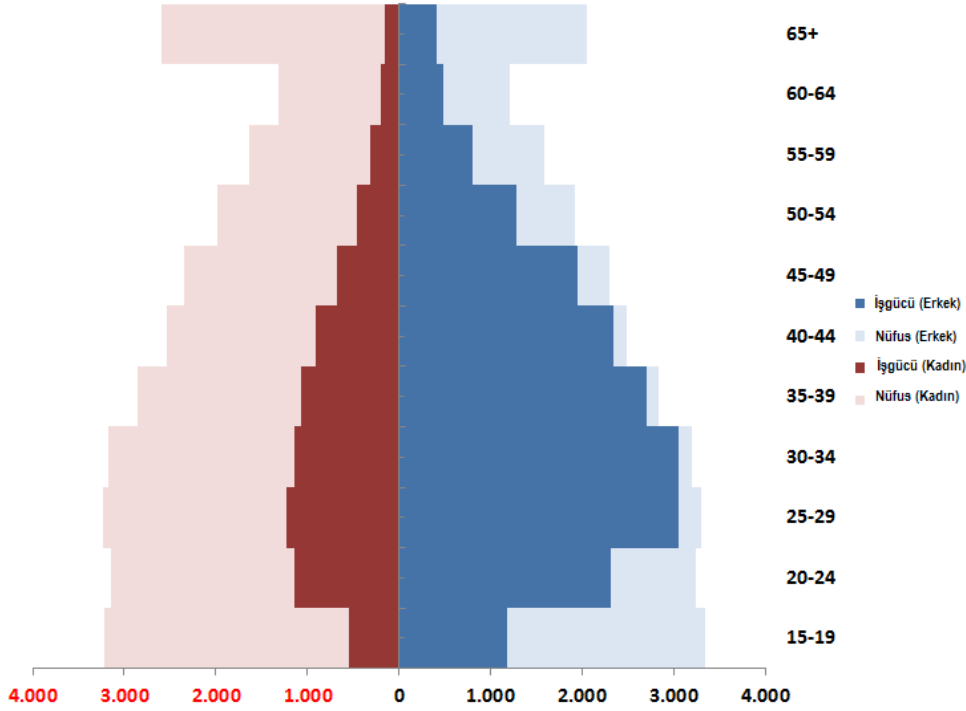
Türkiye ekonomisinde 1990-2011'de Şekil 2'deki sektörel istihdam ve demografik eğilim verileri incelendiğinde, ekonomik büyümenin negatif yönlü hareketlerde işsizliği artırıcı etkisi açık şekilde görülmekle birlikte, pozitif yönlü hareketlerin işsizliği azaltıcı etkisinin kayda değer düzeyde olmadığı göze çarpmaktadır. Aynı dönemde, işgücüne katılım oranındaki azalmaya karşın, işsizliğin kalıcılığını koruması, istihdamsız büyüme sürecine yönelik çıkarsamalar yapılmasına yol açmaktadır. Ayrıca tarım sektörünün istihdamdaki payında yaşanan keskin düşüşe rağmen, diğer sektörlerin paylarının görece olarak yavaş artışı, ekonomide bir risk faktörü olmaktadır.

Tablo 2: Türkiye Ekonomisinde İstihdam Göstergeleri (1980-2010) (Bin kişi)

	15 ve Yukarı Yaşta Nüfus	İşgücü	İşgücüne Katılım Oranı (%)	İstihdam	İşsiz	İşsizlik Oranı (%)
1980	25.612	15.609	60,9	14.267	1.342	8,6
1981	26.163	15.581	59,6	14.391	1.189	7,6
1982	26.948	15.726	58,4	14.543	1.183	7,5
1983	27.757	16.007	57,7	14.691	1.315	8,2
1984	28.589	16.235	56,8	14.919	1.316	8,1
1985	29.694	16.427	55,3	15.173	1.254	7,6
1986	30.359	16.874	55,6	15.455	1.419	8,4
1987	31.025	17.342	55,9	15.811	1.531	8,8
1988	31.706	17.530	55,3	16.053	1.477	8,4
1989	32.599	18.216	55,9	16.556	1.660	9,1
1990	33.821	18.417	54,5	16.845	1.573	8,5
1991	35.026	19.203	54,8	17.525	1.678	8,7
1992	36.085	19.435	53,9	17.680	1.755	9,0
1993	37.009	18.547	50,1	16.808	1.739	9,4
1994	38.036	19.995	52,6	18.177	1.817	9,1
1995	39.116	20.347	52,0	18.704	1.643	8,1
1996	40.131	20.722	51,6	19.257	1.466	7,1
1997	41.134	20.775	50,5	19.266	1.509	7,3
1998	42.080	21.374	50,8	19.787	1.586	7,4
1999	43.045	21.824	50,7	20.033	1.792	8,2
2000	43.900	21.093	48,0	19.608	1.485	7,0
2001	44.800	21.471	47,9	19.557	1.914	8,9
2002	45.639	21.746	47,6	19.402	2.344	10,8
2003	46.466	21.583	46,4	19.214	2.369	11,0
2004	47.544	22.016	46,3	19.632	2.385	10,8
2005	48.359	22.455	46,4	20.067	2.388	10,6
2006	49.174	22.751	46,3	20.423	2.328	10,2
2007	49.994	23.114	46,2	20.738	2.376	10,3
2008	50.772	23.805	46,9	21.194	2.611	11,0
2009	51.686	24.748	47,9	21.277	3.471	14,0
2010	52.541	25.641	48,8	22.594	3.046	11,9

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim: 25.04.2013).

1980-2010 döneminde Türkiye ekonomisinde istihdama ilişkin bazı göstergeler Tablo 2’de verilmiştir. İlgili dönemde, nüfus ve işgücü miktarı iki katına çıkarken, işgücüne katılım oranı azalma eğilimi göstermiştir. Aynı dönemde, istihdam ve işsiz miktarı da artmıştır. Türkiye ekonomisinde son yıllarda, işsizlik oranının iki basamaklı seviyelere çıkmış olması, makroekonomik göstergeler arasında en olumsuz gelişmelerden biri olmuştur.

Şekil 3. Türkiye’de Toplam Aktif Nüfus ve İşgücünün Yaş ve Cinsiyet Dağılımı, (2012)

Kaynak: ILO LABORSTA, <http://laborsta.ilo.org/> (Erişim: 07.05.2013).

Şekil 3’de Türkiye’de 2012 yılında toplam aktif nüfus ve işgücünün yaş ve cinsiyete göre dağılımları verilmiştir. Buna göre, işgücünün genç yaş gruplarında yoğunlaştığı ve yine nüfusun önemli miktarının genç yaş gruplarında yer aldığı görülmektedir. Bu durum, işgücü piyasası boyutunda hem bir avantaj hem de bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir.

İşsizliğin yanı sıra, kayıt dışı istihdam da ekonomideki en önemli problemlerden biridir. Avrupa Komisyonu’nun raporlarına da sıklıkla konu olan kayıt dışı istihdam, Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Hatta yapılan araştırmalar, 2003 yılı Türkiye GSYH’sinin %52’sinin kayıt dışı sektörün ürünü olduğunu ortaya koymaktadır (Dereli vd., 2006: 20). Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminde görülen yetersizlikler ve kayıt dışı istihdam, tipik bir gelişmekte olan ekonomi özelliğidir (Ghose vd., 2010: 58).

Türkiye’de istihdamın, kayıt dışı faaliyetlere söz konusu olan önemli alanlardan biri olması nedeniyle birçok insan; düşük ücret, sosyal güvenlik sistemine dâhil olmama, geçici çalışma ve kötü çalışma koşulları ortamında çalışma hayatına dâhil olmaktadır (Sugur ve Nichols, 2005: 154). Türkiye’de kayıt dışı istihdamın en yüksek olduğu kesim, ücretsiz

çalışanlardan sonra yevmiyeli çalışanlardır (Akyıldız, 2006: 143). Özellikle tarım sektöründe yüksek seviyelerde görülen kayıt dışılık, sektördeki modern işgücü piyasası koşullarının gerçekleşmediği geleneksel yapının korunmasına bağlıdır. Ekonomideki yapısal dönüşümler neticesinde sektörel dağılımdaki değişimler, kayıt dışı istihdamın da sektörler arasında geçiş yapması sonucunu doğurmaktadır.

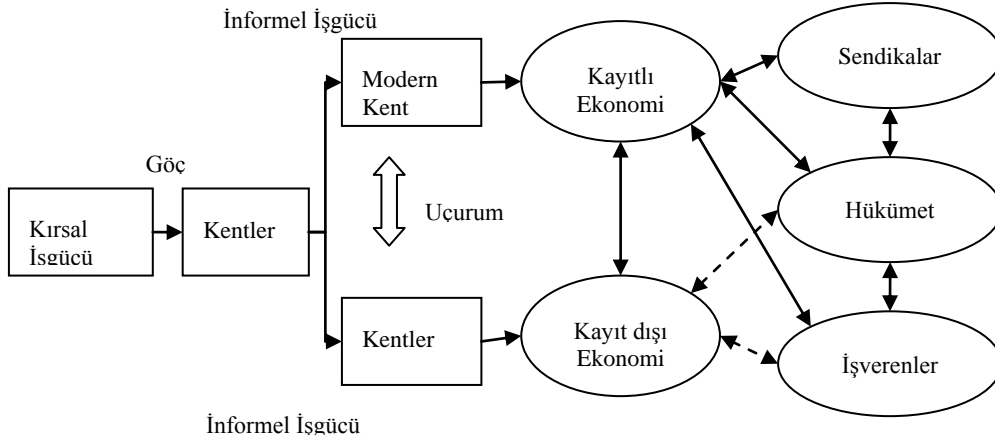
Özlale (2008: 6) Türkiye’de işsizlik oranındaki bir birimlik artışın, kayıt dışı ekonomide 1,70 birimlik artışa yol açtığını belirtmektedir. Üretim açığındaki bir birimlik artış, kayıt dışı ekonomiyi 0,53 birim artırmakta, dolayısıyla ekonomik durgunluk hem işsizlik hem de toplam talep kanalıyla kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne etki etmektedir.

Tablo 3: Tarım ve Tarım Dışı Sektörde Kayıt Dışı İstihdam ve Oranları

Yıllar	Kayıt Dışı İstihdam	Tarım (Bin Kişi)	Tarım (%)	Tarım Dışı (Bin Kişi)	Tarım Dışı (%)
2004	9.843	5.136	52,2	4.708	47,8
2005	9.666	4.547	47,0	5.119	53,0
2006	9.593	4.307	44,9	5.285	55,1
2007	9.423	4.290	45,5	5.132	54,5
2008	9.220	4.406	47,8	4.814	52,2
2009	9.328	4.503	48,3	4.825	51,7
2010	9.772	4.857	49,7	4.915	50,3
2011	10.139	5.151	50,8	4.988	49,2

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1188 (Erişim: 14.01.2013).

Tablo 3’de Türkiye ekonomisinde tarım ve tarım dışı sektörlerde kayıt dışı istihdam miktar ve oranları verilmiştir. Buna göre, her iki kesimde de kayıt dışı istihdamın yıllara göre artma ve azalmalar gösterdiği, ancak genel olarak, son dönemde tarım dışı sektörde kayıt dışı istihdam oranının görece olarak daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunda tarım dışı sektörlerin, tarım sektörüne kıyasla daha fazla geleneksel yapıdan modern yapıya geçişi gerçekleştirmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Zira geleneksel yapı, kayıt dışı ekonominin sürmesi için uygun koşulları daha fazla yaratmaktadır.

Şekil 4. Türkiye'de İşgücü Göçü ve Kurumlar Arası İlişkiler

Kaynak: Çolak ve Bekmez, 2007: 80.

Şekil 4'de Türkiye'de kırsal kesimden kente göçün evrelerine yer verilmektedir. Burada kesikli oklarla, doğrudan/resmi olmayan ilişkiler ifade edilmektedir. Buna göre, işgücü maliyetinin işverenleri kayıtdışı alana yönlendirmesinin, teorik ve anlaşılabilir oyun stratejileri bağlamındaki sonuçları açıkça görülmektedir. Analizlerin ortaya koyduğu bir başka sonuç, varsayılan ve tarafların pareto optimumu noktasını değil de, kişisel optimum noktalarını seçmeleri nedeniyle oluşturulan senaryonun genel denge teorisi çerçevesine sokulmasının anlamlı olmadığıdır (Çolak ve Bekmez, 2007: 81). Aynı zamanda kayıtdışılığın, işgücü piyasasının aşırı düzenlenmesinden veya gelişmiş ülkelere uygun düzenlemelerin gelişmekte olan ülkelere aşırı gelmesinden kaynaklandığına dair görüşlere de rastlanmaktadır (Pérez, 2011: 210).

Türkiye ekonomisinde arz yönlü büyüme kaynaklarından sermaye, işgücü ve üretim faktörlerinin verimliliğindeki gelişmeler incelendiğinde, büyümenin temel kaynağı olarak sermaye faktörü görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisindeki büyüme süreci, büyük ölçüde, ithal teknolojiye yabancı makine ve teçhizat yatırımlarının belirleyici olduğu, sabit sermaye yatırımlarındaki büyümeye bağımlıdır. Bu bağlamda, işgücünün büyüme sürecine katkısı sınırlıdır (Gürlesel ve Alkin, 2010: 68). OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye ekonomisinde işgücü verimliliği ile birlikte çalışma çağı nüfusunun ortalama eğitim seviyesi düşük seviyededir. Bu bağlamda, Türkiye'de işgücü profilini doğrudan etkileyen en parlak gençlerin, yönelindikleri eğitim ve bunda neyin etkili olduğunun incelenmesi önem taşımaktadır. Bu yönelimi, büyük ölçüde ekonomik eğilimler belirlemektedir. Zira 1950-60'larda devlet çatısı altında teknik bir personel olabilmek mühendisliği ön plana çıkarmışken, 1970-80'lerde iyi bir gelir düzeyi ile prestij nedeniyle doktorluk tercih edilir olmuştur. 1990-2000 döneminde ise elektronik ön plana çıkmış ve bu alandaki ileri matematik bilgisi, işgücünün, finans gibi bu tip nitelikleri talep eden alanlara yayılmasına neden olacağı düşünülmektedir. Türkiye'de işgücü profilini gelir düzeyinin belirlediği, bir başka deyişle piyasa talebinin bunda etkili olduğu ifade edilebilir (Eğilmez, 2012: 156).

3.2. Yapısal Dönüşümlerin İşgücü Piyasasındaki Etkileri

Türkiye ekonomisinde 1980'li yılların başındaki liberalleşmeye dönük adımlarla yapısal dönüşümün temelleri atılmıştır (Acar, 2008: 30). Ekonomideki hızlı yapısal dönüşüm süreci, üretim sürecinin, verimlilik artışlarıyla desteklenmesi ve dış rekabete uyumlaştırılmasına karşın,

reel sektör dinamiklerini, makroekonomik ve sektörel bazda pek çok sorunla karşı karşıya bırakmıştır (Özlale, 2008: 4). 1980 tarihli Dünya Bankası Türkiye raporu, ülkedeki iç kaynak maliyeti en düşük üretim kesimlerini; tarım, gıda maddeleri sanayi, dokuma-giyim, kimya, elektrikli-elektriksiz makineler, ulaştırma araçları üretim dalları olarak göstermiştir. 24 Ocak kararları ile tarım ve turizmin ön plana çıkarılması, 1982 tarihli raporda vurgulanmıştır (Kazgan, 1988: 401).

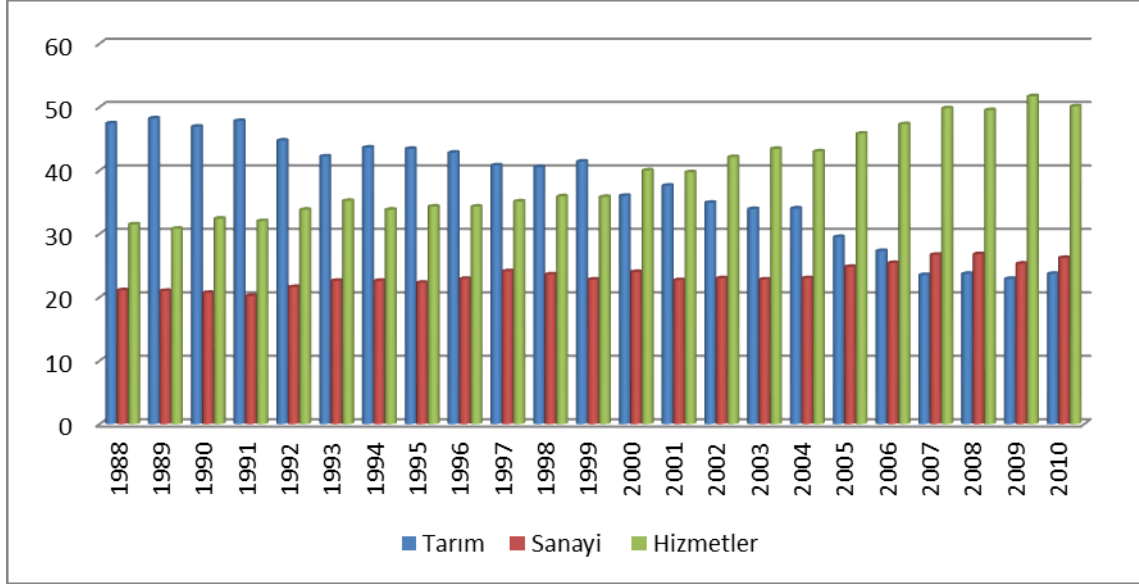
Ekonomideki sektörel eğilimler, gelişmiş ülkelerde daha önceden gözlenen gelişmelerin bir benzerinin yaşanmakta olduğunu göstermektedir. Buna göre, tarım sektörünün hem hâsıla yönünden hem de istihdam yönünden görece önemi azalırken, tarım dışı sektörler ön plana çıkmıştır. Sektörler arasında yaşanan kaynak transferi, ekonomi genelindeki verimlilik artışını desteklemektedir (Acar, 2008: 30). Türkiye ekonomisinde dış ticaretin son dönemde uğradığı değişim, ticarete konu olan mal ve hizmetler açısından işgücü yoğun ve katma değeri düşük mallardan, sanayi ürünlerine yönelmesine neden olmuştur (Karakaş, 2012: 8). Türkiye ekonomisinde kaynakların daha az verimli sektörlerden, verimli alanlara kaymasının, son dönemdeki ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi söz konusudur. Sürdürülebilir ekonomik büyüme ve yüksek refah seviyelerine erişim için, yapısal dönüşümün optimal kaynak dağılımının sağlanacağı noktaya dek sürmesi gerekmektedir. Ekonomideki cari açık ve işsizlik problemlerinin, büyük ölçüde yapısal dönüşüm süreci ile ilişkilendirilmesi mümkündür (Acar, 2008: 38-39).

Türkiye ekonomisinin geçirdiği yapısal dönüşümün sonucu olarak, kentlerde toptan ve perakende ticaret sektöründe yaşanan gelişmeler göze çarpmaktadır. Bu bağlamda, geleneksel yapılardan, modern ya da organize yapılara geçiş ile sonuçlanan yapısal dönüşüm, verimlilik kriterine bağlı olarak, piyasa mekanizması çerçevesinde piyasanın yeniden şekillenmesine neden olmaktadır (Dağdemir, 2006: 39). Zira rekabetin, iktisadi kalkınma ve büyüme üzerinde güçlü bir etkisi söz konusudur. Bu etki, yeniden tahsis ve seçme etkileri ile ortaya çıkmaktadır. Yeniden tahsis etkisi, etkin firmaların etkin olmayan firmaların aleyhine olacak şekilde piyasa paylarını artırmaları olarak ekonomiye yansırken, seçme etkisi ise meydana gelen bu mücadele sonucunda piyasada kalacak aktörlerin belirlenmesini kapsamaktadır (Aktan ve Vural, 2004: 118). Modern perakende sektörü, tedarik zincirinin kalite standartlarına dayalı olması nedeniyle tarım sektörünün modernize edilmesinde etkili olmakta, kayıt dışı ekonomiye engel olmakta ve sektörler arasındaki bağımlılıktan hareketle istihdam üzerinde ciddi etkiler yaratmaktadır. Sonuç itibarıyla ekonomideki yapısal dönüşüm; üretim modelleri, dağıtım kanalları ve istihdam üzerindeki etkileri ile toplumun genelini ve tüm ekonomiyi etkilemektedir (Şıklar, 2007: 41).

Literatürde Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümleri konu alan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan; Arısoy (2008: 24) sanayi sektörünün ekonomik büyümenin lokomotifini olduğunu ileri süren Kaldor Yasası'nı Türkiye için test etmiş ve bu ilişkinin ters yönlü gerçekleşerek büyümenin sanayi sektörünü arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Buna karşın, sanayi sektöründeki büyüme, uzun dönemde çalışan işgücü başına düşen reel sınıai çıktı değeri olarak ölçülen verimliliği arttırmaktadır. Bu tespit, sanayi sektöründe işgücü verimliliği ile üretim miktarı arasında pozitif ilişki öngören Kaldor-Verdoorn Yasası'nı desteklemektedir. Eşiyok (2002: 67), imalat sanayinde 1980-1988 döneminde gerçekleşen ihracat artışları; reel kurdaki değişimler, ücretler, atıl kapasite ve yurtiçi talebin kısılması politikaları neticesinde şekillenirken, yatırımlar ve ilişkili olarak birikim ve hızlı verimlilik artışları gibi unsurların bu gelişmede bir rolü bulunmamaktadır. Ünsal (2007: 15) Türkiye'de, 1968-2002 döneminde reel hâsılanın 3,8 kat artmasının nedeni olarak, reel hâsılanın çalışan işçi sayısına (çalışılan işgücü saatine) oranına eşit olan ve işçi başına hâsılayı gösteren ortalama işgücü verimliliğinin artmış olmasına işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisinde istihdamın sektörel dağılımı 1962 yılında; tarımda %77, sanayide %8 ve hizmetler sektöründe %14 olarak gerçekleşmiştir. Kalkınma sürecinde, tarım sektöründe yaşanan gelişme önemlidir, ancak yeterli boyutta değildir. Ayrıca bu süreçte, Türkiye’de sanayileşmeden ziyade hizmetleşme söz konusu olmuştur (Eren, 2006: 45).

Şekil 5. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2010) (%)

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010),

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim: 25.04.2013).

Şekil 5’de Türkiye ekonomisinde 1988-2010 dönemi için istihdamın sektörel dağılımına yer verilmiştir. Buna göre, grafik üzerindeki hareketten bahisle tarım sektöründen önemli miktarda hizmetler sektörüne olmak üzere, sanayi sektörüne de geçiş yaşanmaktadır. Bu durum, ekonomideki yapısal dönüşümün bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak Türkiye ekonomisinde sanayileşme evresi tamamlanmaksızın, hizmetler sektörüne yönelik geçişin yaşandığı yönündeki iddialar, mevcut durum dikkate alındığında güçlenmektedir. Yapısal dönüşümlerin karakteristik özelliği, tarım sektöründeki gerilemenin yanı sıra sanayi sektöründe önce artan, sonra azalan bir hareketin varlığını gerektirmektedir. Oysaki Türkiye ekonomisinde sanayi sektörünün istihdamdaki payı, uzun bir dönem neredeyse stabil bir durum sergilemiştir. Buna ilave olarak, hizmetler sektörünün istihdamdaki payı birçok gelişmiş ülkeye göre düşük seviyede iken, tarım sektörünün istihdamdaki payı ise halen oldukça yüksek düzeydedir. Bu durum, tarım sektörünün işgücü deposu olma özelliğini sürdürdüğünün bir kanıtıdır.

Türkiye Hanehalkı İşgücü Anketi verileri, 2006 yılında çıkarılan 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu kapsamında oluşturulmuş olan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS)’ndeki yeni nüfus projeksiyonlarına göre revize edilmiştir. Yeni projeksiyonlara göre, revize edilmiş olan dönemler ile diğer dönemlerin zaman serisi analizlerinde ya da karşılaştırma yapmada kullanılması yanıltıcı olacağından, yıllık verilerde 2004 öncesi ile sonrası verilerin karşılaştırılması olarak dâhilinde değildir (TÜİK, http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm (Erişim: 11.01.2013)).

Tablo 4: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (1988-2003)

Yıllar	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1988	17.754	8.249	2.806	6.699
1989	18.222	8.639	2.847	6.735
1990	17.988	8.444	2.845	6.847
1991	19.307	9.212	2.952	4.143
1992	19.440	8.718	3.135	7.587
1993	18.427	7.862	2.868	7.697
1994	20.009	8.813	3.295	7.901
1995	20.587	9.080	3.295	8.212
1996	21.197	9.259	3.487	8.451
1997	21.205	8.837	3.715	8.653
1998	21.780	9.039	3.723	8.992
1999	22.048	8.856	3.783	9.409
2000	21.580	7.769	3.810	10.001
2001	21.524	8.089	3.774	9.661
2002	21.354	7.458	3.954	9.942
2003	21.147	7.165	3.846	10.135

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim: 25.04.2013).

Tablo 4’de 1988-2003 dönemine ilişkin, Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı verileri yer almaktadır. Tablodaki veriler, istihdamın tarım sektöründeki azalması ve sanayi ile hizmetler sektöründeki artışını rakamsal olarak ortaya koymaktadır.

Tablo 5: Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi, 15+ yaş) (2004-2011)

Yıllar	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2004	19.631	5.713	3.919	9.999
2005	20.067	5.154	4.178	10.735
2006	20.423	4.907	4.269	11.247
2007	20.739	4.867	4.314	11.558
2008	21.193	5.016	4.441	11.736
2009	21.277	5.254	4.130	11.893
2010	22.594	5.683	4.496	12.417
2011	24.110	6.143	4.704	13.262

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010), <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676> (Erişim: 25.04.2013).

Tablo 5’de yer alan 2004-2011 döneminde Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı incelendiğinde, tarım sektöründe istihdam artışının aksayarak da olsa artışını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca tarım sektörü istihdamı halen sanayi sektörü istihdamının üzerinde yer almaktadır. Sanayi sektörü istihdamı istikrarlı bir artış göstermekte, genel olarak hizmetler sektörü ve inşaat sektörü istihdamı da bu sürece eşlik etmektedir. Ancak sanayi sektörü kayıt dışılık ile düşük verimlilik gibi sorunları barındırdığından, Türkiye sanayi sektörünün gelişmiş ülkelere benzer bir yapı arz etmediği ifade edilebilir.

Tablo 6: Tarım Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-5,7	0,5	-2,4	0,3	-0,2	0,3	1,3	1,3	0,4	0,7	1,0	1,1
1999		7,1	-0,7	2,4	1,3	1,6	2,5	2,3	1,1	1,5	1,7	1,7
2000			-7,9	0,1	-0,6	0,2	1,6	1,6	0,3	0,8	1,1	1,2
2001				8,8	3,2	3,1	4,1	3,6	1,8	2,1	2,3	2,2
2002					-2,0	0,4	2,6	2,3	0,4	1,0	1,4	1,4
2003						2,8	5,0	3,8	1,0	1,7	2,0	1,9
2004							7,2	4,2	0,4	1,4	1,8	1,8
2005								1,4	-2,8	-0,5	0,5	0,7
2006									-6,7	-1,4	0,2	0,6
2007										4,3	3,9	3,1
2008											3,6	2,6
2009												1,6

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim: 25.04.2013)

Tarım sektörü katma değeri verileri 1998-2010 yılları için Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre, tarım sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %1,1 düzeyindedir. Bu oranın, yıllara göre pozitif ve negatif değerler aldığı görülmektedir. Ancak genel olarak, tarım sektöründe yaratılan katma değer diğer sektörlerle kıyasla düşük seviyede olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 7. Sanayi Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-4,9	0,7	-2,1	-0,9	0,8	2,5	3,3	3,9	4,1	3,8	2,7	3,5
1999		6,6	-0,6	0,5	2,3	4,0	4,8	5,3	5,3	4,8	3,5	4,3
2000			-7,3	-2,4	0,9	3,4	4,4	5,1	5,2	4,5	3,2	4,1
2001				2,7	5,2	7,2	7,6	7,7	7,4	6,3	4,6	5,5
2002					7,8	9,5	9,2	9,0	8,3	7,0	4,9	5,8
2003						11,3	9,9	9,4	8,5	6,8	4,4	5,6
2004							8,6	8,5	7,6	5,7	3,0	4,6
2005								8,3	7,0	4,7	1,7	3,8
2006									5,8	3,0	-0,4	2,8
2007										0,3	-3,4	1,8
2008											-6,9	2,5
2009												12,9

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim: 25.04.2013)

Sanayi sektörü katma değeri verileri, 1998-2010 yılları için Tablo 7’de verilmiştir. Buna göre, sanayi sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %3,5 düzeyindedir. Bu oranın, yıllara göre daha yüksek değerler aldığı da görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde sanayi sektörünün kişi başına geliri yükseltmede vazgeçilmez bir yere sahip olduğu açıktır. Ancak son yıllarda imalat sanayiinin GSYH içindeki payının hızla gerilemesi, sanayileşmenin Anadolu’da yayılması ve yeni merkezlerin oluşmasında yavaşlamanın yaşandığına işaret etmektedir. Bu durum, özellikle Türkiye ekonomisinde orta gelir tuzağının aşılabılmesinde önemli bir unsurun elimine olması anlamına gelmektedir. Buna, kentli nüfusun hem sanayide hem de hizmetler sektöründe daha yüksek verimle istihdam edilmesi yönündeki ihtiyacın da giderek artması eşlik etmektedir (Pamuk, 2014: 350-351).

Tablo 8: Hizmetler Sektörü Katma Değeri (1998 Fiyatlarıyla) (% Değişme)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1998	-2,2	2,2	-0,1	1,6	2,4	3,6	4,3	4,7	4,8	4,4	3,5	3,9
1999		6,8	1,0	3,0	3,6	4,8	5,4	5,7	5,7	5,1	4,0	4,4
2000			-4,6	1,1	2,6	4,3	5,2	5,5	5,6	4,9	3,7	4,2
2001				7,1	6,4	7,5	7,7	7,6	7,4	6,3	4,8	5,2
2002					5,7	7,7	8,0	7,8	7,4	6,2	4,5	5,0
2003						9,8	9,1	8,5	7,9	6,3	4,3	4,9
2004							8,5	7,9	7,2	5,5	3,3	4,1
2005								7,2	6,6	4,5	2,0	3,2
2006									6,0	3,1	0,3	2,3
2007										0,3	-2,5	1,1
2008											-5,2	1,4
2009												8,5

Kaynak: DPT,

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6> (Erişim: 25.04.2013)

Hizmetler sektörü katma değeri verileri, 1998-2010 yılları için Tablo 8’de verilmiştir. Buna göre, hizmetler sektörü katma değerindeki yüzde değişme, 1998 yılından 2010 yılına %3,9 düzeyindedir. Bu oran, sektörde üretilen katma değerini ilgili dönemde diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ

Ekonomik yapı, insanların sonsuz ihtiyaçlarını karşılamak ve kaynakları buna uygun değerlendirmek amacıyla başvurulan iktisadi sistemler ve sistemlerin ögesi, rejimler arasında yer alan bir kavramdır. Bu kavram, zaman ve yer bakımından ekonomik üniteyi oluşturan; tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin hâsıladaki payları gibi oranlar ve bağıntılar gibi bir bütünün unsurlarının nispi büyüklüklerinden oluşmaktadır.

Ekonomideki yapısal dönüşümlerin oluşumunda, dünya ekonomisindeki küresel nitelikte dönüşümlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dünya ekonomisinin gelişme sürecinde son

dönemde meydana gelen dönüşümler; Neo-Liberalizmin, küreselleşmenin ve finansallaşmanın ön plana çıkması ile karakterize edilebilmektedir. Bu gelişmeler ışığında, finansal piyasalardaki serbestleşme, bilgi ve iletişim teknolojileri ile ulaştırma alanındaki gelişmeler, ekonomideki dönüşümleri giderek hızlandırmaktadır. Bu dönüşümlerin ve sektörlerin verimliliklerinin artması gibi gelişmelerin ekonomik büyüme için önemi genel kabul görmektedir. Verimlilik, girdilerle-çıktılar arasındaki ilişkiyi gösteren statik bir kavram olsa da, bir üretim ya da hizmet sisteminde çıktı ile çıktının yaratılması için kullanılan girdi arasındaki ilişkiyi ifade etmekte ve kaynakların ne derece etken ve etkili kullanıldığını göstermektedir.

Ekonominin gelişimi, aktivitelerin yapısında meydana gelen değişimlerle karakterize edilmekte olup, bu süreçte ekonomideki bazı sektörlerin karakteristik değişimler nedeniyle diğerlerine nazaran hızlı büyümesi rol oynamaktadır. Ekonomideki kaynaklar, bu süreçte düşük verimli sektörlerden daha verimli sektörler kaymaktadır. Ekonominin büyüme sürecinde, ekonomik yapıyı oluşturan unsurların birbirlerine göre konumlarında değişmelerin olması, yani ekonomik yapının değişmesi kaçınılmazdır. Bu yapısal değişikliklerin, aynı zamanda kalkınma sürecinin belirleyici özelliklerini oluşturması, kalkınma literatüründe ekonomik kalkınma ile yapısal değişimin eş anlamlı olarak da kullanılmasına yol açmaktadır. Zaten tarihsel süreç incelendiğinde; Tarım Devrimi ve Sanayi Devrimi ile Finansallaşma-Sanayisizleşme yönündeki devrimlerle meydana gelen yapısal dönüşümlerin ekonomik kalkınma sürecine eşlik ettiği görülmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve ekonomik karakteristiklerine bağlı olarak farklı nitelikler kazanan yapısal dönüşüm süreci, işgücü piyasaları bağlamında değerlendirildiğinde, ülkede tüm ekonomik sektörlerin yarattığı katma değer toplamı olan GSYH'nin, çalışan kişi sayısına bölünmesi ile elde edilen işgücü verimliliğinden yararlanılmaktadır. İşgücü verimliliği, sermaye ve teknolojiye bağlı değişimlerden etkilenmekte, ekonominin genişleme dönemlerinde artmakta, durgunluk dönemlerinde ise azalmaktadır. İşgücünün görece olarak daha düşük verimliliğe sahip olduğu tarım sektöründen, verimliliğin yüksek olduğu sektörler işgücü transferinin toplam verimliliği artırıcı etkiye sahip olduğu yaklaşımı, işgücü piyasalarının yapısındaki değişimin ekonomik büyümeye etkisini vurgularken, işgücünün görece olarak az verimli olduğu sektörlerin terkedilmesi sonucunu olağan karşılamaktadır.

Yapısal dönüşüme dair modeller, kalkınma sürecinin, tüm ülkelerde ana özellikleri benzer olan saptanabilir bir büyüme ve değişim süreci olduğu hipotezini ortaya koymakta, ancak ülkeler arasında kalkınmanın hız ve şeklinin, ülkelerin kendi koşullarına bağlı olarak farklılık gösterebileceğine dikkat çekmektedir. Bu süreci etkileyen çok sayıda makroekonomik faktör bulunmaktadır. Ekonomideki yapısal dönüşümlerin, statik iktisadi yöntemlerle anlaşılmasının güç olması ve nispi fiyat değişikliklerine yol açan arz ve talepteki kaymaların tahmininde ve açıklanmasında yetersiz kalan yöntemin, teknolojik değişimi açıklama konusundaki eksiklerle bir araya gelmesi, literatürün ekonomik değişim teorisinden yoksun olmasından kaynaklanmakta ve yapısal dönüşümlerin çok boyutlu olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde sektörlerin GSYH'deki payında meydana gelen değişimler, hizmetler sektörünün hızla artan paya sahip olduğunu göstermektedir. Buna istihdamda gözlenen gelişmeler de paralel bir karakteristik oluşturmaktadır. Ekonominin büyüme performansı altında, tarımın hasıladaki payı görece olarak azaldıkça, istihdam azalmaktadır. Ayrıca tarım sektöründeki istihdam fazlası, verimlilik açısından üstün diğer sektörler kaymaktadır. Az verimli sektörlerden, verimli alanlara yönelen istihdam, büyüme sürecine önemli ölçüde katkı yapmaktadır.

Genel olarak, ekonomide işgücüne katılım oranındaki azalmaya karşın, işsizliğin kalıcı olması, istihdamsız büyüme sürecine yönelik çıkarsama yapılmasını sağlamaktadır. Buna göre, hammadde bazlı ve düşük teknolojiye sahip imalat sanayi ihracatı büyümede lokomotif olmakla

birlikte, büyümenin sürdürülebilirliği bağlamında yüksek teknoloji, katma değerli sektörlerde yoğunlaşmanın sağlanması ve faktör verimliliği ile yurtiçi tasarruf artışına ihtiyaç duyulmakta olduğu öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, O. (2008). Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümün dinamikleri. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, (31), 30-39.
- Akın, H. B. (2005). *Yeni ekonomi: Strateji, rekabet, küreselleşme*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2004). *Yeni ekonomi ve yeni rekabet*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.
- Akyıldız, H. (2006). *Türkiye’de istihdamın analitik dinamiği*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Ansal, H.; Küçükçifçi, S.; Onaran, Ö. ve Zeki Orbay, B. (2000). *Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Arısoy, İ. (2008). *Türkiye’de sanayi sektörü – iktisadi büyüme ilişkisinin Kaldor hipotezi çerçevesinde test edilmesi*. (Tartışma Metni 2008/1). Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Ayaş, N. ve Çeştepe, H. (2010). Dış ticaretin istihdam üzerindeki etkileri: Türk imalat sanayi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 259-281.
- Aydın, M. K. (2007). Türkiye ekonomisinin dönüşümü: ‘İthal ikamecilik’ten ‘dışa açık’ birikim modeline savrulmuş (Ed: D. Dursun, B. Duran ve H. Al). *Dönüşüm sürecindeki Türkiye: Aktörler, alanlar, sorunlar* (ss. 303-324). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bilgin, M. H. ve Arı, S. (2010). *ABD deneyimi ışığında emek piyasası reformu ve işsizliği azaltıcı politikalar*. (Yayın No: 2010-25). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Boratav, K. (2006). Ekonomik bağımlılığın göstergeleri ve analizi. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı*. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Bulut, C. (2006). *Ekonomik yapı ve politika analizi: Türkiye ekonomisi performans değerlendirmesi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Canbey Özgüler, V. (2003). *Yeni ekonomi anlayışı kapsamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler: Türkiye örneği*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1479, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 179.
- Çakmak, E. H. (2004). *Structural change and market opening in agriculture: Turkey towards EU accession*. (ERC Working Papers in Economics 04/10). Ankara: Middle East Technical University, Economic Research Center.
- Çolak, Ö. F. ve Bekmez, S. (2007). *Kayıtdışı ekonomi ve siyasal tercihler: Bir oyun teorisi analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Dağdemir, Ö. (2006). Eskişehir toptan ve perakende ticaret sektörü’nün geleceği üzerine bir değerlendirme. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 23 (101), 39-40.
- Dereli, T.; Sengers, K. & Donders, P. (2006). Flexibilisation and the formal and informal labour markets. (Ed: R. Blanpain). *Flexibilisation and modernisation of the Turkish labour market* (pp. 13-28). New York, NY: Kluwer Law International.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). *İşgücü piyasası (Çalışma hayatı) özel ihtisas komisyonu raporu*. (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Yayın No: 2643). Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Doğan, A. (2013). Türkiye’nin kalkınma sürecinde üretimin yapısal değişimi. (Ed: H. Atik). *Prof. Dr. Cihan Dura’ya armağan 2000’li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri* (ss. 5-22). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Doğaner Gönel, F. (2010). *Kalkınma ekonomisi*. Ankara: Efil Yayınevi.

DPT,

[Çevrimiçi: <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCA8809769334A5B252E99D9886A46224170ECCD2D5F4730D6>], Erişim tarihi: 25.04.2013.

- Eğilmez, M. (2012). *Kolay ekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eren, A. (2006). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Ergüneş, N. (2009). Finansallaşma döneminde Türkiye ekonomisinin küresel bütünleşmesi. (Ed: C. Lapavitsas) (Çev: T. Öncel). *Finansallaşma ve kapitalizmin krizi* (ss. 299-332). İstanbul: Yordam Kitap.
- Erkan, H. (1998). *Bilgi toplumu ve ekonomik gelişme*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ertuğrul, C. (2005). Tarımda küreselleşme ve Türk tarımı. *Tartışma Tebliğleri Serisi – II: 2005/05*, Muğla: Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Eşiyok, B. A. (2002). Türkiye imalat sanayiinde ve ülke rekabet gücündeki gelişmeler. *İktisat İşletme ve Finans*, 176, 56-69.
- Felipe, J. ve McCombie, J. S. L. (2011). İşgücü talep fonksiyonu ücretler ve istihdam konusunda ne söyler? Filipin örneği. (Eds: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak içinde* (ss. 113-143). Ankara: Efil Yayınevi.
- Ghose, A. K.; Majid, N. & Ernst, C. (2010). *Küresel istihdam sorunu*. (Çev. Ed: Ö. F. Çolak) (Çev: G. Aykaç ve S. Kayan). Geneva: International Labour Office.
- Gökdemir, L.; Ergün, S. ve T. Bayat (2013). Türkiye'nin 1996-2010 dönemi imalat sanayi ihracatının Markov rejim modeliyle analizi. (Ed: H. Atik) *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*, (ss. 375-384). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Günaydın, G. (2005). Tarımsal yapıda dönüşüm. *AB Hazırlık ve Müzakere Dönemleri İle Üyelik Koşullarında Türkiye Tarım Sempozyumu*, Ankara: TEMA Vakfı.
- Gürlesel, C. F. ve Alkin, K. (2010). *Türkiye için yeni bir büyüme modeli (2010-21)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Güven, A. ve Yeni, O. (2011). Türk imalat sanayiinde yoğunlaşma, karlılık ve ücret ilişkisi: Yeniden. *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II'* de sunulan bildiri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Hamurdan, Y. (1981). *1981 yılında Türkiye'nin nüfusu ve emek piyasasının durumu*. Ankara: Türkiye Tekstil, Örne ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası.
- Han, E. (1978). *Türkiye'de sanayileşme süreci ve stratejisi*. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin durumu*. (Çev: S. Savran). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hiç, M. (2010). Türkiye'nin ekonomik dönüşüm süreci ve dünyadaki gelişmelerle ilgisi. *İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci* (ss. 31-42). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- ILO LABORSTA, [Available online at: <http://laborsta.ilo.org/>], Retrieved on May 7, 2013.
- İyibozkurt, E. (1999). *Küreselleşme ve Türkiye*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Karakaş, A. (2012). Türkiye ekonomisi'nde yapısal değişim: Dış ticarete fasıl bazlı yapısal dönüşüm analizi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (1), 1-9.
- Karayılmazlar, E. (2006). Bilgi toplumu ve eğitim. (Ed: N. Kargı). *Bilgi ve bilgi toplumu içinde* (ss. 45-70). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Kazgan, G. (1988). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: Birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Küreselleşme ve ulus-devlet: Yeni ekonomik düzen*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2005). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köksel, B. ve Fisunoğlu, H. M. (2013). Türkiye'de işsizlik ve istihdam politikası önerileri. (Ed: H. Atik). *Prof. Dr. Cihan Dura'ya armağan 2000'li yıllarda Türkiye ekonomisi: Yapısal dönüşümler, ana sorunlar ve çözüme dönük politika önerileri*, (ss. 23-47). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Köstekli, Ş. İ. (2011). *Türkiye'de istihdam politikalarının etkinliği: Esneklik-güvence dengesi istihdam ve çalışma süresi*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı.

- Kutlu, E. ve Taban, S. (2007). *Bilgi toplumu ve Türkiye*. Ankara: Pelikan Yayıncılık.
- Küçükkalay, A. M. (2008). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Küçükkalay, A. M. (2013). *Osmanlı İzmir’inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1838)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Lee, W. Y. (2006). Technology development and innovation system. (Eds: S. H. Jwa). In *A way forward to the Turkish economy: Lessons from Korean experiences* (pp. 95-158). Korea: Republic of Korea Ministry of Finance and Economy.
- Oğuz, H. (2001). *İşçi sınıfının tarihi misyonu (Proleteryanın anatomisi) ve küresel kapitalizmin tarihsel sınırı*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Özlale, Ü. (2008). Türkiye’deki kayıt dışı ekonominin dinamikleri. *Bütçe Dünyası*, 3 (30), 4-11.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pérez, J. L. D. (2011). Kayıt dışı işgücünün yasal belirleyici öğeleri. (Eds: J. Berg ve D. Kucera) (Çev: B. Erişen). *İşgücü piyasası kurallarının savunusu: Gelişmekte olan dünyada adaleti sağlamak* içinde (ss. 210-223). Ankara: Efil Yayınevi.
- Rada, C. ve Arnim, R. (2012). Structural transformation in China and India: A note on macroeconomic policies. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, 264-275.
- Selamoğlu, A. ve Lordoğlu, K. (2006). *Katılım sürecinde Avrupa Birliği ve Türkiye’de işgücü ve istihdamın görünümü*. Ankara: Belediye-İş Yayınları.
- Sugur, N. ve Nichols, T. (2005). Turkey: The development of white goods in the ‘EU periphery’. (Eds: T. Nichols & S. Cam). *Labour in a global world: Case studies from the white goods industry in Africa, South America, East Asia and Europe* (pp. 144-172). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Şahin, H. (2009). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şıklar, İ. (2007). Eskişehir’in değişen yüzü. *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi*, 24 (104), 40-42.
- Şıklar, İ. ve Tonus, Ö. (2007). Is it possible to deindustrialize before industrialization? The Turkish case. *Journal of Economics*, 55 (6), 594-611.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2010)*. [Çevrimiçi: <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676>], Erişim tarihi: 25.04.2013.
- Tabakoğlu, A. (1998). *Türk iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topak, O. (2012). *Refah devleti ve kapitalizm: 2000’li yıllarda Türkiye’de refah devleti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜİK. [Çevrimiçi: http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm], Erişim tarihi: 11.01.2013.
- TÜİK. [Çevrimiçi: http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1188], Erişim tarihi: 14.01.2013.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (1989). İstikrarlı kalkınma ve yeniden sanayileşme için ekonomik çözümler. (Yayın No: TÜSİAD-T/89/7/129). İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2005). *Ekonomik büyümeyi anlamak*. (Yayın No: TÜSİAD-T/2005-04-392). İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- Tütüncü, E. (1977). *İmalat sanayiinde işgücü kullanımı*. (Yayın No: 1623, SPD: 302). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- United Nations Economic Commission for Europe. [Available online at: <http://w3.unece.org/>], Retrieved on May 7, 2013.
- Ünsal, E. M. (2007). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Varçın, R. (2004). *İstihdam ve işgücü piyasası politikaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- World Bank. *Indicators*. [Available online at: <http://data.worldbank.org/indicator/>], Retrieved on April 29, 2013.

Yavuz, A. (1999). Esnekliğin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması. *Çalışma Hayatında Esneklik Semineri* içinde (ss. 104-110). İstanbul: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.

Yeldan, E. (2000). *The impact of financial liberalization and the rise of financial rents on income inequality: The case of Turkey*. Helsinki: United Nations University.

Yeldan, E. (2006). 2001 krizi sonrasında Türkiye: Dış borçlanma ve spekülasyona dayalı büyüme çözümlenirken. *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı* (ss. 161-175). Malatya: İnönü Üniversitesi.

Yeldan, E. (2008). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yentürk, N. (2003). *Körlerin yürüyüşü: Türkiye ekonomisi ve 1990 sonrası krizler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zorlu, A. (2008). *Alışveriş merkezlerini anlamak*. Ankara: Glocal Yayınları.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve BIT' in Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi: Bir Kesit Veri Analizi*

Mehmet BALCILAR**, Nezahat KUCUK***

ÖZ

Bu çalışma çocuk gelişimi ile toplumsal cinsiyet eşitliği, bilgi iletişim teknolojileri (BIT), ve kurumsal değişkenler gibi çocuk gelişimi belirleyicilerinin arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla 136 ülke için 2006 yılı kesit veri seti kullanılarak yapılmıştır. Çalışmamızda çocuk gelişiminin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili olup olmadığı, çocuk gelişimi ve toplumsal cinsiyetin birden fazla boyutunu ele alabilmek amacıyla, sırası ile Çocuk Gelişimi Endeksi (CDI) ve Toplumsal Cinsiyet Gelişim Endeksi (GDI) kullanılarak test edilmiştir. Çalışma, toplumsal cinsiyet eşitliğinin bütün regresyonlarda en güçlü ve en önemli değişken olduğunu ve etkisinin kurumsal kalite ve BIT gibi kontrol değişkenlerinin regresyona dahil edildiği durumda bile asla kaybolmadığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Çocuk Gelişimi, BIT, Kurumsal Kalite

JEL Sınıflandırması: D63, O15

The Impact of Gender Equality and ICT on Child Development: A Cross Country Analysis

ABSTRACT

The study uses a cross-sectional data set collected in 2006 for 136 countries in order to examine the relationship between child development and its determinants, such as the gender equality, information communication technology (ICT), and institutional variables. We test whether the child development is related to gender equality, by using Gender Development Index (GDI) and Child Development Index (CDI) to take into account more than one dimension of gender equality and child development, respectively. The study finds that the impact of gender equality is most robust and significant variable in all regressions and its impact never disappears when control variables, such as the institutional quality and ICT, are incorporated into the regressions.

Keywords: Gender Inequality, Child Development, ICT, Institutional Quality

JEL Classification: D63, O15

Geliş Tarihi / Received: 03.05.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 06.06.2014

---

* This paper was also presented in Eurasia Business and Economics Society Conference in 2012.

** Prof Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Business and Economics, e-posta: mehmet.balcilar@emu.edu.tr

*** Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Business and Economics, e-posta: nezahat.kucuk@emu.edu.tr

1. INTRODUCTION

Child development refers to having both physical and psychological capabilities and strengths to make activities and have successful relationships, which are appropriate for their age and development, and it covers nutrition, immunization, breastfeeding, schooling etc. In our study, child development is defined in broad sense to include also child and infant mortality. It is commonly expected that the gender equality have positive impact on improving health and nutrition of children (World Bank 2003; Oster 2006; Save the Children 2008). Several studies also related technology and child development, especially on education side. It has been argued that technology should have positive impact on child's educational development (Atkinson et al. 2001; Kulik and Kulik 1991; Pierce 1994). The evidence on the impact of gender inequality and technology on child development until now has been mixed, if not confusing. Indeed, majority of the studies did not find much impact from gender inequality to child development and those that found significant effect noticed that the effect disappears when control variable are added.

This study differs from the previous studies in three ways. First, we utilize broader concepts of both child development and gender equality. The study uses gender inequality indexes, which are based on variables that measure several dimensions on gender inequality. Child development is not only measured by education, nutrition and mortality rates individually. We adopt a broader view of child mortality by constructing a child development index that accounts of several dimensions of child development. Second, our study defines technology again in a broader sense as the information and communication technology (ICT) developments. Several variables, such as the personal computers (per 1000 inhabitants), internet users (per 1000 people), telephone lines (per 1000 people), mobile cellular subscriptions (per 1000 people), information and communication technology expenditure per capita (current US\$), information and communication technology expenditure (% of GDP), that capture both ICT access and availability is employed in the study. Third, we allow interaction between gender inequality and ICT. ICT development influences child development not only by making information more available and accessible, but also improving education and empowerment of mothers, and therefore an indirect but probably more important impact from ICT to child development exists. The study constructs the most extensive data set available in order to estimate cross-country regressions. The data set covers the 2000-2006 period, but it is transformed to a single time observation by aggregated to 2006. Several variants of the basic specification are estimated using more than dozen of control variables. Estimation controls for endogeneity by using instrumental variables estimation and heteroskedasticity by consistent estimation approaches.

The rest of the paper is organized as follows. In Section 2 and 3, we give the main theories behind this study and literature review. Section 4 and section 5 describe the data and present our methodology. Section 6 presents results based on the empirical analysis. And finally, section 7 concludes the paper.

2. THEORIES ON GENDER EQUALITY, ICT AND CHILD DEVELOPMENT

Children's well being refers the concept of having both physical and psychological capabilities and strengths to make some activities and to have successful relationships which are appropriate for their age and development (UN Human Development Report 2007). These also cover nutrition, immunization, breastfeeding, schooling and etc... Children have very important influence on future economic development of countries through transferring some development tools to the next generations.

There are two main theories behind this study; human capital approach and Sen's capability approach. Human capital approach refers investments in human capacities, which raise the productivity, such as education and health, job training programs, skills and abilities etc. Both

education and health allows people to develop their well-beings through directly or indirectly. Health and education indicators can be taken as the components of well-being. Human capital approach focuses on the indirect ability to increase the utility level of people by increasing incomes. However, Sen's capability approach criticizes this utility-based human capital approach. According to the Sen's capability approach, income should not taken as an adequate measure of well being and this approach is people centred rather than focusing on commodities, income or wealth (Robeyns 2003). Because, utility based approach does not criticize the distribution of utility or income among the people within the family. In recent years, indexes developed to measure gender inequalities can work parallel on Sen's approach by focusing on different dimensions of capabilities. Sen (1997: 1960) classified the roles of capabilities under three headings as i) their direct impacts on wellbeing and freedoms, ii) their indirect role on social change, and iii) their indirect role on economic production. According to Saito (2003), human capital approach analyses only indirect effects of capabilities through influencing economic production, while human capability approach covers all headings mentioned above. As a result, human capital approach focuses on the resources, while Sen's approach focuses on the abilities to use available resources. Sen (1997) emphasizes that capability approach should taken into consideration as complementary, rather than taking it as substitute to human capital approach. In this study, we tried to show that the ICT may be used as a tool to improve gender equality through increasing capabilities of women, and this improvement in gender equality causes an increase in the child development.

3. LITERATURE REVIEW ON GENDER EQUALITY, ICT AND CHILD DEVELOPMENT

Children may not have freedom in each respect. However, human capability approach can be still applicable for children. Even if they could not make their choices, especially in early ages, they show reactions to reflect their wants and needs, and they learn how they make their choices in the future among the alternatives through this way. Therefore, well beings of children plays very critical role on human development and economic development in the future.

In 2000, The UN declared its third goals as promoting gender equality and empowers women, and the following goals were to reduce child mortality and improve maternal health. It is commonly expected that the gender equality has positive impact on improving health and nutrition of children (World Bank 2003; Oster 2006; Save the Children 2008). On the other hand, relationship between technology and child development examined in the literature many times as well, especially on education side, and again it is expected to have positive impact on child's educational development (Atkinson et al. 2001). However, not only nutrition and health after birth, but also maternal health also plays essential role on improving health and nutrition of new-born children.

While understanding the link between gender equality and child well being, some indicators were commonly used in the literature such as maternal mortality rates, mortality rates for infants, weight for heights as a measure of child nutrition, and mother's education as a measure of gender equality. The values of these indicators change from one country to another, and between the regions within same county. For instance, according to the World Bank data in 2009, Sub-Saharan Africa has still highest fertility and mortality rate, lowest immunization ratio for children ages between 18-23 months, and lowest ratio of girls to boys in primary and secondary education. Kirk and Pillet (1998) explain the reasons of positive relationship between fertility rates with rate of mortality in two ways; first reason is that both fertility rate and mortality rate can be explained by same determinants such as level of education and level of income. And second reason can be having short interval between the births.

A study by Cleland and Ginneken (1988) showed that each additional year on mother's education results 5-7% decrease in mortality rate of less than 5 years old child. However, they also

emphasized that other economic variables associated with education such as income, quality of house, and water sanitations etc. should be considered while analysing the relationship between education and the mortality rates.

Deasi and Alva (1998) examined the relationship between maternal education on children's height for age, infant mortality, and immunization status by using an econometric model for 22 developing countries. As a result of their study, they argued that maternal education has significant impact on these variables; however, its impact on infant mortality and children's height for age becomes weaker when introducing the control variables into the model, such as education of husband, having a clean water and toilet, while its significance on immunization remains reasonably strong. Chen and Li (2006) used sample of 2140 children in China, whose age between 0 and 4, and found similar results even they controlled the variables for income, health environment, and number of siblings as well. Additionally, they concluded that, mother's education has more impact on children's health than father's education. And also, Miller and Rodgers (2009) investigated the impact of mother's education on child nutrition for Cambodia by using the height for age which refers stunting as a long term nutrition indicator, and low weight for height which refers wasting as a short term nutrition indicator. They found that mother's education is not significant for size at birth when socioeconomic variables, such as father's education, types of occupation and earning, and household wealth, introduced to the equation. However, the results show that the mother's education is highly significant and inversely associated with stunting of children; 1/3 less stunting problem is seen for the children whose mother has at least secondary education. Miller and Rodgers (2009), on the other hand, mentioned that the mother's education is not related to wasting as much as stunting. Aslam and Kingdon (2010) also studied on pathways of parental education and child health in Pakistan and found that father's education and health knowledge is positively related to the immunization while mother's education, health knowledge, and empowerment within the home is strongly related to children's long term health outcomes.

A study conducted by Phukan et al. (2008) focused on the relationship between immunization which is another determinant of child health, and mother's education for India, and showed that the education level of mother has high significance on immunization, especially for children living in rural areas. However, according to the econometrics results of Burchi (2009) for Mozambique, marginal contribution of mother's education on children's nutrition is decreasing after the graduating from primary education, and graduating from secondary schooling has an indirect effect through increasing wealth for the households. And, interestingly, they found that the benefit getting from the mother's education does not depend on the location where they live in rural or urban. Another study considering the Mozambique by Garrett and Ruel (1999: 1971) showed that mother's education has a significant positive impact on child nutrition "above and beyond" the income effect (p.1971). They also concluded that higher combination of income and mother's education might lead less childhood malnutrition in long run.

There are many empirical studies in the literature analysing the link between maternal educations with child health indicators. Under the light of the findings in the above literature, it can be concluded that the education of mother is more effective determinant rather than father's education on child nutrition and well-being. Because, educated mother have higher ability to learn, participate, evaluate, and access to economic and health related services to provide better nutrition conditions for their children and protect them from some diseases through increasing their general knowledge and health knowledge.

On the other hand, some studies argued that increased status of women in labour market might cause a negative effect on their child well being due to spending less time with their children (Leslie 1989; Smith et al. 2002). For instance, women who work outside will have limited time for breastfeed or will have less time to play with their children. And such kinds of activities do not

have any substitute for the children and plays a very important role on children's psychological and physical developments.

This study differs from previous studies in some ways; a) it uses CDI (Child Development Index) as a measure of child development and GDI (Gender related Development Index) as a measure of gender equality, which account of several dimensions of child development and gender equality, b) it defines technology in a broader sense as ICT (Information and Communication Technology) with several ICT related variables that capture both availability and access, c) it uses some institutional variables as control variables and their interaction with ICT and gender equality.

In the literature, most studies related to technology and child developments focus on the educational technology and its impact on children's performance. However, there is no any empirical study, which shows the impact of ICT on children under 5 years old. In this study we tried to analyse the indirect effect of ICT, by considering the results of mother's ICT usage and its availability for them, on child development.

4. MEASURING THE CHILD DEVELOPMENT

Save the Children (2008) in UK developed a Child Development Index (CDI) to control and monitor of child well being for 88 countries in the first period (1990-1994), 118 countries in second period (1995-1999), and 136 countries in third period (2000-2006) by using three variables; i) under five years mortality rates as health indicator, ii) the percentage of under five who are moderately and severely underweight as nutrition indicator, iii) the percentage of primary school age children who are not enrolled in school as education indicator. All the variables have same weight within the index and zero is the minimum score which refers the situation where all children less than five years old are well nourished, survived, and enrolled in primary school while 100 is highest score which refers the situation where all children less than five years old are underweight and out of school. According to the results, the best country is the Japan with score 0.41 and the worst is the Niger with score 58.47.

On the other hand, there are several indexes in the literature to measure the level of gender equality and gender empowerment. The most popular gender indexes are Gender Development Index (GDI) and Gender Empowerment Measure (GEM). While analysing the gender equality and child development, comparison of these two gender equality indexes with the child development index can give meaningful interpretation to understand and show the relationship between them.

It can be easily seen from the Figure 1, GDI and GEM values are moves in same direction. However, CDI can be seen that it is moving against the GDI and GEM. Here, we should consider that the low values of CDI show high-level child development. Therefore, analysis of child and gender related indexes shows that the countries which have lower level gender equality and empowerment will lead low level child development. And also, when we look at the correlations among the indexes, the correlation between child development (CDI) and gender development index (GDI) equals to 0.92685 while the correlation between child development (CDI) and gender empowerment measure (GEM) equals to 0.60435. Therefore, both gender empowerment and gender development has positive impact on child development. However, gender development is expected to contribute to child development to higher extend than gender empowerment.

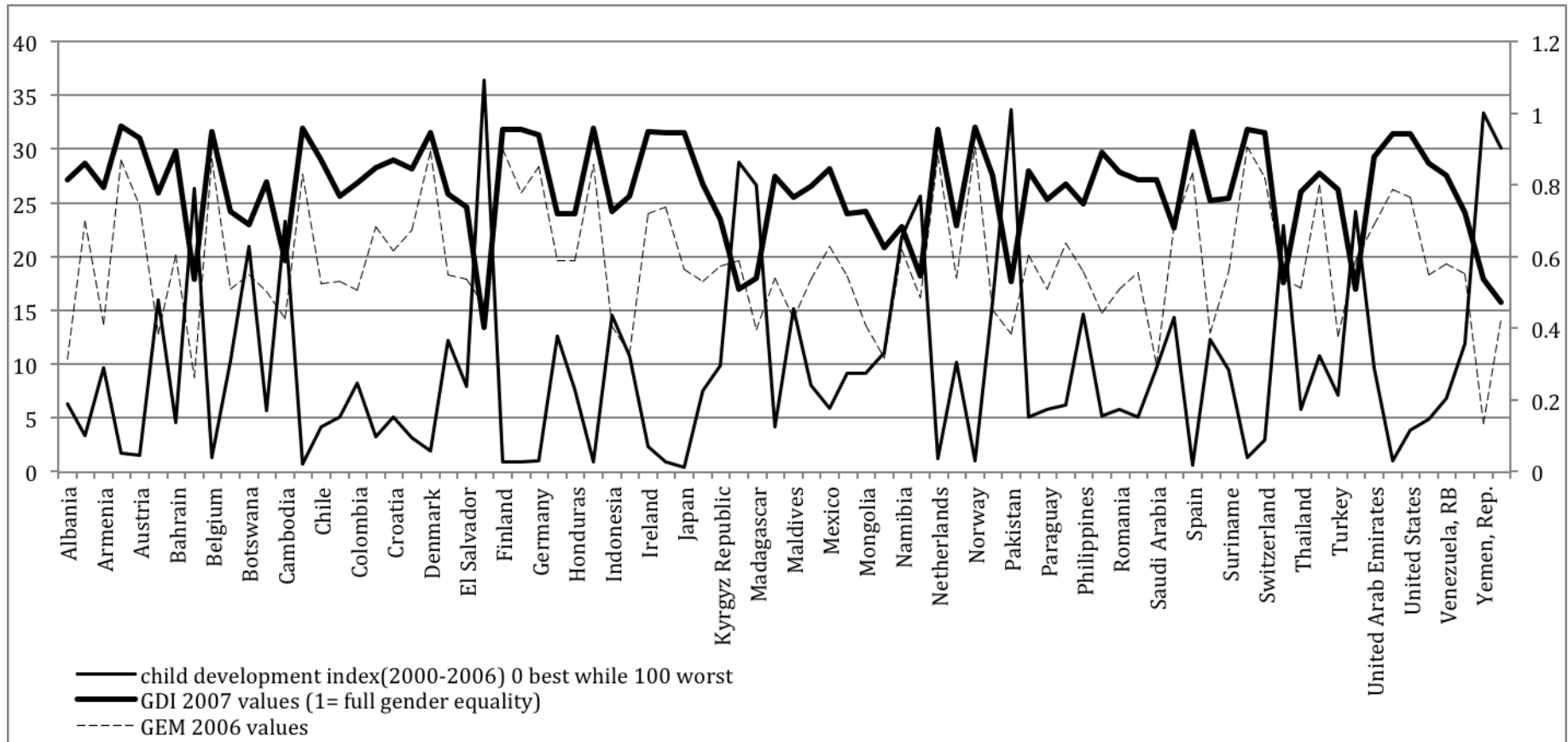

FIGURE 1. THE COMPARISON BETWEEN GDI, GEM AND CDI (SOURCE: WB FOR GDI AND GEM VALUES, AND SAVE THE CHILDREN FOR CDI VALUE)

5. EMPIRICAL METHODOLOGY

The focus of this study is to investigate impact of gender equality and ICT in child development. The main hypothesis is that the child development improves when ICT and gender equality is better in the countries.

The study uses average values of the data set for the period from 2000 to 2006 for 136 countries to investigate (1) the impact of gender equality on child development, (2) the impact of ICT on child development. The econometric estimation uses the gender development index (GDI) as a measure of gender equality, child development index (CDI) as a measure of child development, and six indicators of the ICT infrastructure or availability. The variables for ICT include i) Personal computers per 100 people inhabitants, ii) Internet users per 100 people, iii) Telephone lines per 100 people, iv) Mobile cellular subscriptions per 100 people, v) Information and communication technology expenditure per capita (current US\$), vi) Information and communication technology expenditure (% of GDP). Due to the high correlation between the different ICT measures each variable is used in a separate regression. As a measure of institutional infrastructure quality, using principal component analysis for six variables obtained from Political Risk Group (PRS) forms an institutional quality index (INSTQ). These six variables are i) bureaucratic quality, which shows the bureaucratic quality of countries as a shock absorber, ii) composite risk rating, which shows the risk rates of countries in economical, political, and financial environment, iii) corruption, which is failure of governance in economic, political, and financial environment, iv) democratic accountability, as a measure of governance responsiveness to its citizenships, v) government stability, as a measure of ability of governments to stay in office and manage its programs, vi) law and order, as a measure of strength of legal system of the country. Eigenvector corresponding the first principal component is used to weight each variable.

In some regressions, variables such as GDP per capita, health expenditure per capita in current prices, urbanization ratio, literacy rate of adult female and public spending on education used as control variables. As a proxy for the countries level of development, GDP per capita is used. Public spending on education, literacy rate of female, and health expenditure variables indicate the improvement in education and health. Urbanization ratio is considered as a control variable, because, people in rural areas have more rigid views on gender roles dictated by society, and they are generally more conservative.

This study uses several empirical specifications to measure the impact of gender equality and ICT on child development. Specifications are different in terms of using the different forms of the independent variable, which is GDI, and some control variables as well because of their non linear relationship between dependent variable, which is child development index.

We estimate several variant of the following basic cross-section regression specification:

$$CDI_i = m + b_1 GDI_i + b_2 ICT_i + b_3 INSTQ_i + g' X_i + e_i \quad (5.1)$$

where i denotes the country. However, we used the average values of each variable between 2000-2006 periods because of having limited data for some variables in some periods.

CDI = Child Development Index
GDI = Gender Development Index

- ICT = measure of ICT density or access, or ICT Index created by authors using factor analysis
- INSTQ = a measure of Institutional Quality, or Institutional Quality Index created by using factor analysis
- X = vector of control variables, which also includes interaction terms among GDI, ICT, and INSTQ
- ε = Error Term.

ICT is one of the following measures of ICT access and density,

- IU = Internet users (per 100 people)
- MCS = Mobile cellular subscriptions (per 100 people)
- PC = Personal Computers (per 100 inhabitants)
- TL = Telephone lines (per 100 people)
- ICTEPC = Information and communication technology expenditure per capita (current US\$)
- ICTEPGDP = Information and communication technology expenditure (% of GDP)

We estimate various functional forms of regression for the countries with available data to control for possible nonlinearities. However, CDI data is available for three-time period, and we used third time period, which covers the years of 2000-2006 in our study. Therefore, we first calculated the mean values of all other variables for the time period 2000-2006 to make them comparable. First, simple regressions are estimated, due to likely high multicollinearity. And also, according to the Breusch Pagan and White test results, we used generalized least squares using White method to get consistent estimators to correct the t values and p values for the effect of heteroskedasticity. Then, general to specific modelling is used to obtain reduced models from the most general ones with or without interaction terms.

6. EMPIRICAL RESULTS

The study uses the data set, which covers 136 countries for the period between 2000-2006 years. The data set obtained from different sources. CDI values obtained from the Save the Children in UK. Gender related variables and control variables are obtained from the World Development Indicators (WDI) database. We used six different variables of ICT, which are obtained from International Telecommunication Union's (ITU) ICT indicators database. Table 1 gives the definition of variables, and Table 2 shows the descriptive statistics of variables.

Table 1: Variable Definitions

Variable	Description
CDI	Child Development Index
GDI	Gender Development Index
GDPPC2005	GDP per capita in 2005 (current US\$)
GDPCLCU	GDP per capita in local currency unit
HEGDP	Health Expenditure per capita (current US\$)
UR	Urban population (% of total)
LRF	Literacy rate, adult female (% of females ages 15 and above)
PSGDP	Public spending on education, total (% of GDP)
IU	Internet users (per 100 people)
MCS	Mobile cellular subscriptions (per 100 people)
PC	Personal Computers (per 100 inhabitants)*
TL	Telephone lines (per 100 people)
ICTEPC	Information and communication technology expenditure per capita (current US\$)
ICTEPGDP	Information and communication technology expenditure (% of GDP)
ICTI	Information and communication technology index
BQ	Bureaucracy Quality (L)
CR	Composite Risk Rating
CO	Corruption (F)
DA	Democratic Accountability (K)
GS	Government Stability (A)
LO	Law & Order (I)
INSTQ	Institutional Quality Index

Table 2: Descriptive Statistic

	Mean	Median	Maximum	Minimum	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera	Probability	Observations
CDI	16.97	10.89	58.47	0.41	14.48	0.88	2.82	17.74	0.00	136
BQ	2.15	2.00	4.00	0.00	1.15	0.05	2.28	2.99	0.22	137
CO	2.62	2.37	6.00	0.18	1.13	0.89	3.53	19.74	0.00	137
CR	69.63	69.32	91.34	37.85	10.88	-0.28	2.90	1.79	0.41	137
DA	3.87	4.14	6.00	0.00	1.70	-0.50	2.27	8.85	0.01	137
GDI	0.73	0.76	0.97	0.31	0.18	-0.60	2.24	12.94	0.00	154
GDPPC2005	11149.58	6029.09	68270.74	261.56	12834.88	1.69	5.83	169.97	0.00	210
GDPCLCU	2.16E+13	1.73E+11	1.60E+15	1.65	1.37E+14	9.04	95.18	73527.55	0.00	200
GS	9.08	9.02	11.41	5.42	1.11	-0.24	3.02	1.33	0.52	137
HEGDP	637.48	164.23	5654.11	3.97	1131.82	2.40	8.27	453.25	0.00	214
ICTEPC	846.70	271.96	3817.60	9.57	953.63	1.01	2.84	15.16	0.00	88
ICTEPGDP	5.75	5.58	12.63	2.45	1.81	0.92	4.68	22.63	0.00	88
ICTI	445.05	172.87	1841.81	8.79	476.38	0.95	2.67	11.35	0.00	73
INSTQ	71.04	70.34	94.21	37.39	11.55	-0.23	2.86	1.36	0.51	137
IU	16.27	7.94	72.97	0.00	18.65	1.28	3.57	65.74	0.00	230
LO	3.78	4.00	6.00	1.00	1.34	-0.02	1.94	6.42	0.04	137
LRF	73.46	81.41	99.79	12.24	24.56	-0.82	2.49	18.37	0.00	148
MCS	33.47	25.58	109.15	0.00	30.05	0.73	2.31	25.07	0.00	233
PC	12.72	4.43	77.29	0.00	18.14	1.86	5.49	157.22	0.00	188
PSGDP	4.61	4.30	12.85	0.61	1.94	1.21	5.67	103.57	0.00	191
TL	21.55	13.56	87.57	0.02	20.89	0.92	2.94	33.16	0.00	233
UR	55.86	56.23	100.00	9.03	23.87	0.02	1.98	10.38	0.01	238

Since six measure of ICT, which are internet users (IU), mobile cellular subscriptions per 100 people (MCS), personal computers per 100 inhabitants (PC), telephone lines per 100 people (TL), information and communication technology expenditure per capita (ICTEPC), and information and communication technology expenditure as a share of GDP (ICTEPGDP), are highly correlated, we used them in separate regressions.

The main focus of this study is to analyze the impact of gender equality on child development. Figure 2 plots each of six measures of ICT availability and infrastructure against child development and it shows that all variables have positive direct impact on child development. Since all measure of ICT access and availability are highly correlated, each variables enter to the regression equation separately, leading to six regressions for each specifications in. From Figure 3 and Figure 4, we can make similar conclusion for relationship between measures of institutional quality variables and control variables with child development. Figure 4 plots the CDI against the GDI as a measure of equality and against control variables. The linear regression fits are also given in the graph. Figure 4 shows that there is a strong relationship between child development and gender equality. High values of child development index correspond to the low level of child development. Although it seems there is negative relationship between gender equality with child development due to the structure of the child development index, it shows positive relationship between them and supports our hypothesis as well.

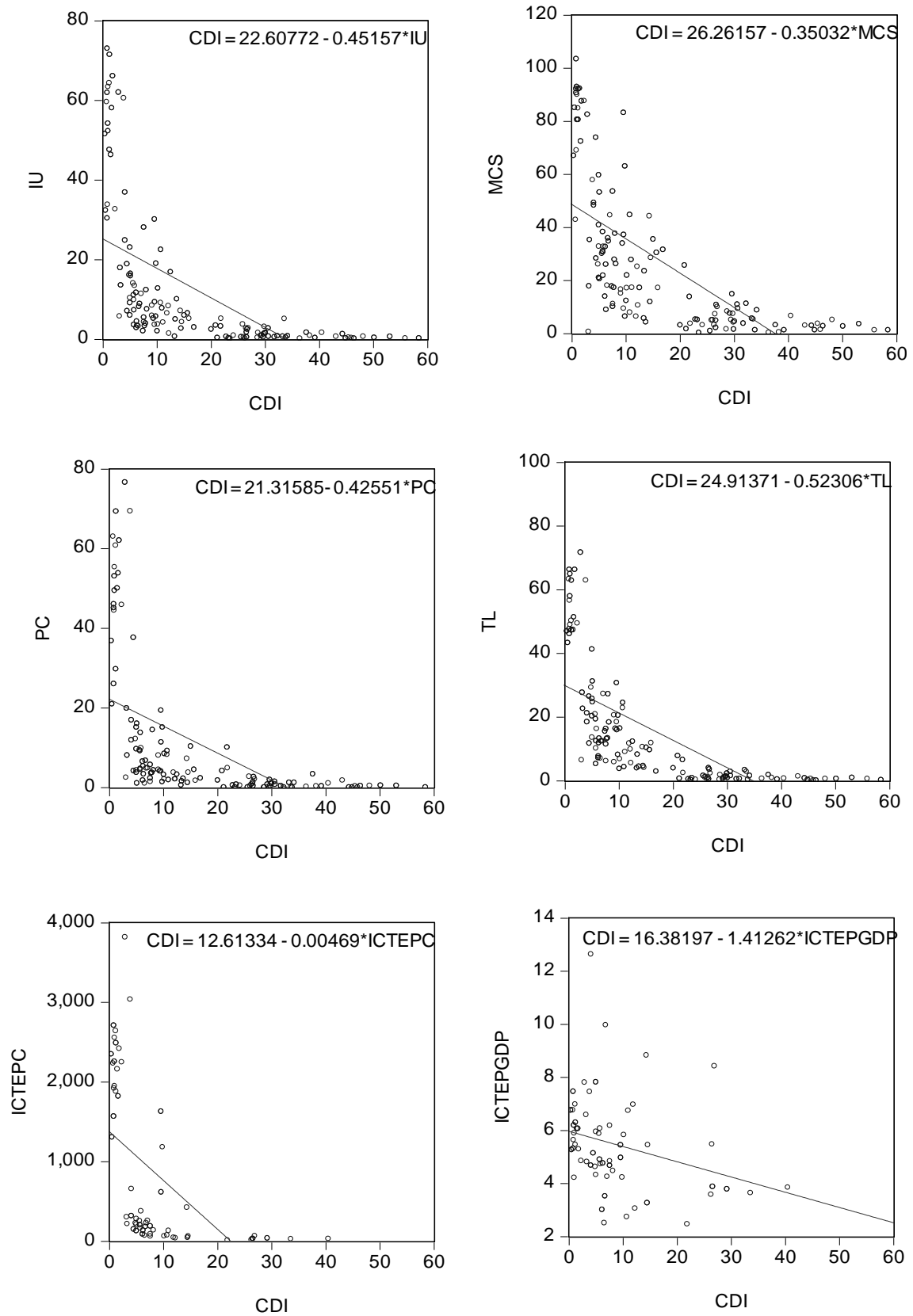

FIGURE 2. CHILD DEVELOPMENT AND ICT VARIABLES

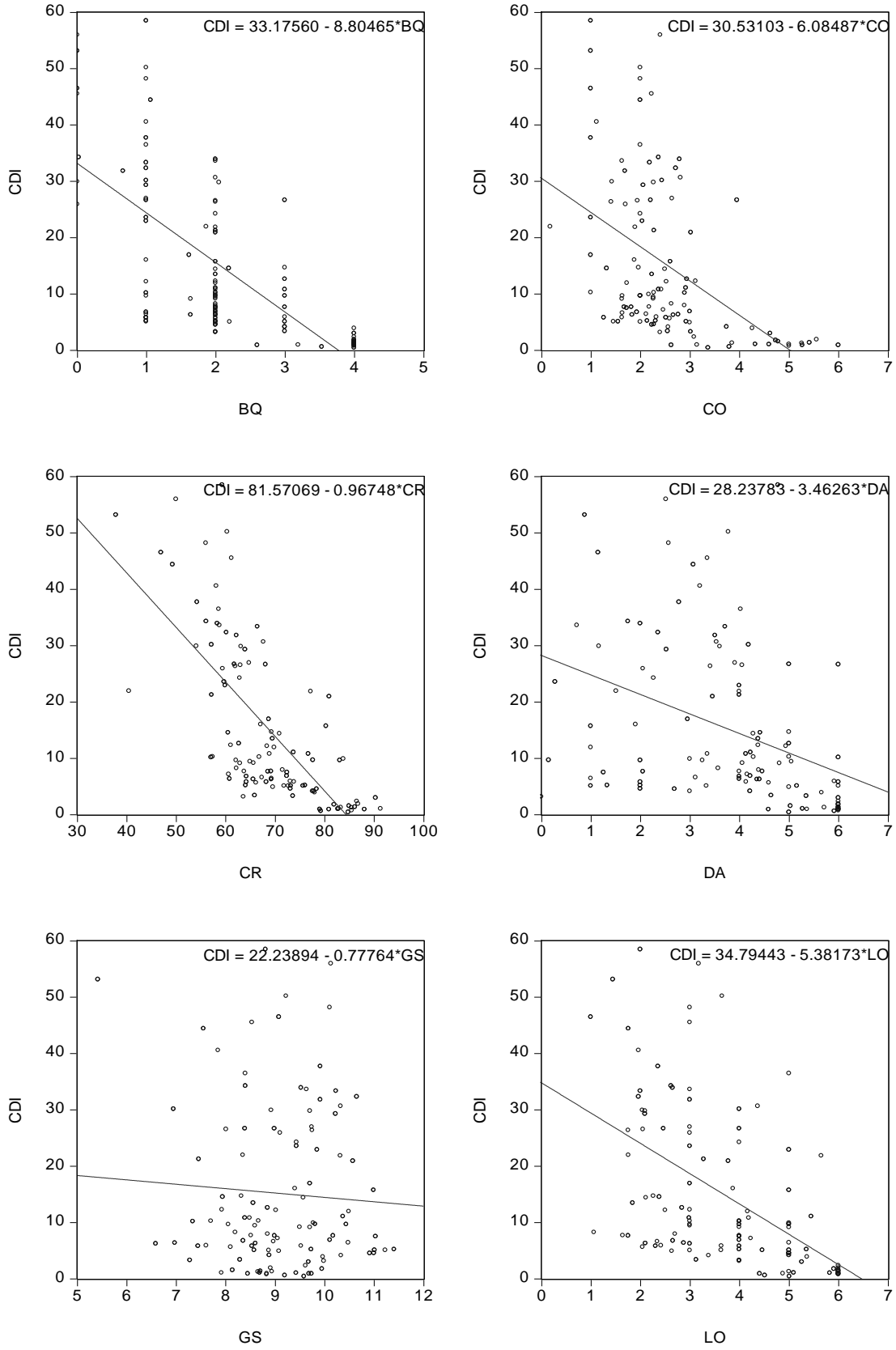
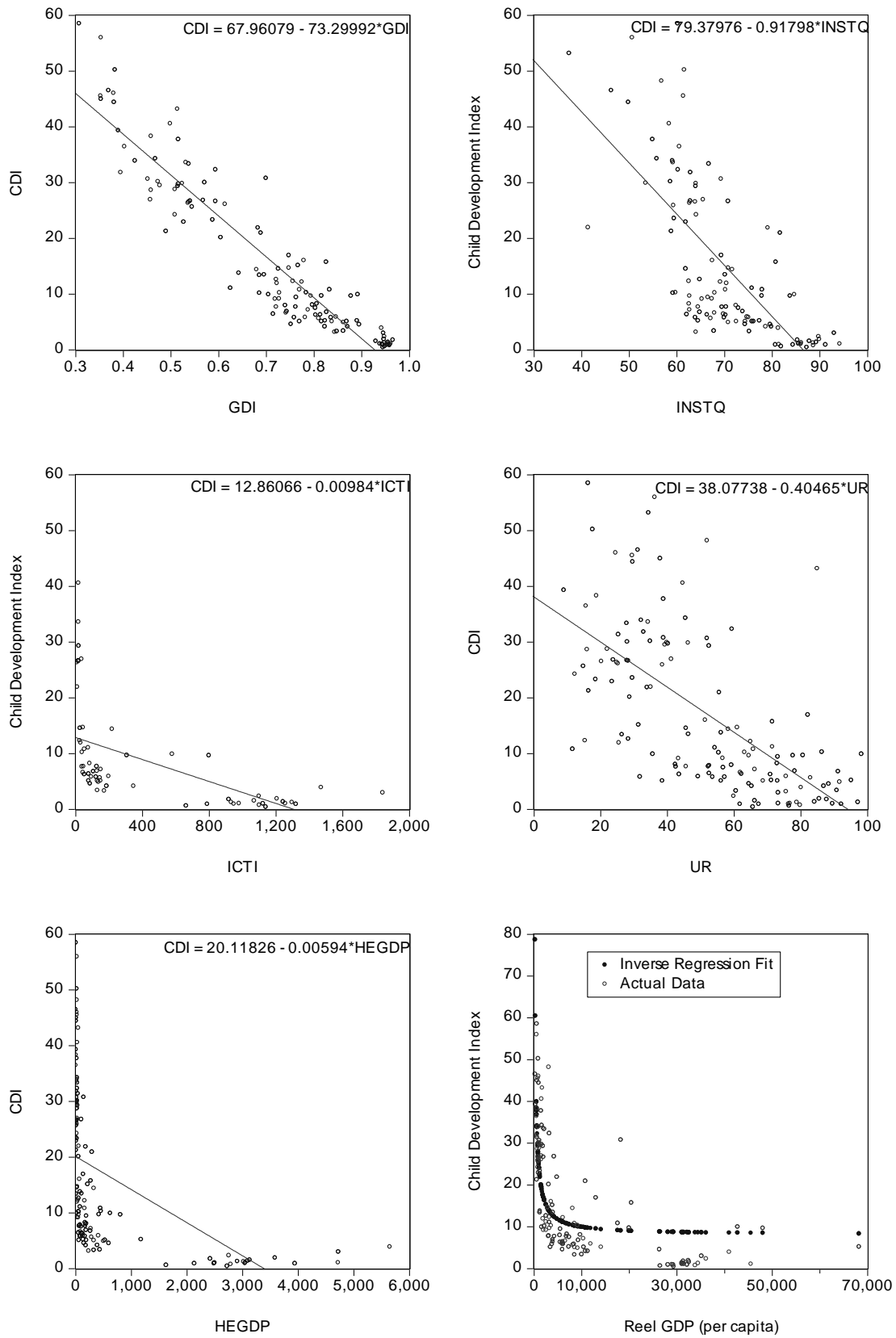

FIGURE 3. CHILD DEVELOPMENT AND INSTITUTIONAL VARIABLES

FIGURE 4. CHILD DEVELOPMENT, GENDER EQUALITY, AND CONTROL VARIABLES

Table 3 shows the estimates of the CDI equations with various functional forms and specifications. Estimation results show that GDI and African dummy are always significant in all specifications, even if we used GDI in different forms. Table 4 presents the simple estimates of CDI equation with the ICT variables. All ICT variables are highly significant in all regressions. Table 5 shows the estimates of CDI equation against the institutional quality variables, and as a result, we can say that all variables except the government stability are highly significant. However, due to the high collinearity between the ICT variables and between the institutional quality variables, we created an ICT index (ICTI) and institutional quality index (INSTQ) by using the principal component analysis to get rid of multicollinearity problem. Therefore, first, simple regressions are estimated. Generalized Least Squares (using White method) is used against heteroscedasticity. Table 6 and Table 7 shows the most general models by using ICT variables with other control variables and interaction terms as well. However, it is easy to see from the results that, while ICT variables are losing their significance when we use them with other control variables, gender development index is still highly significant and it keeps its significance in all regressions. It is used too many estimations with the available data used in this study to check the robustness of the results. And, now, we can conclude that all variables including ICT and institutional variables used in the study have significant impact on child development in overall when they are used in simple regressions separately. However, only the measure of the gender equality, which is GDI, keeps its significance in all regressions even the other variables enter into the regressions. Therefore, one can say that child development will improve in the countries with having higher gender equality.

7. DISCUSSION

The results show that eliminating gender inequalities in the society will bring better-developed children in turn. Therefore, countries must invest in promoting the socio economical status of women tends to have healthy and educated next generations. Therefore, countries should develop some supportive programs that will improve the economic, social, and political empowerment of women while simultaneously advancing democracy, laws and rights, and other socio economic infrastructure. However, this paper does not explain the reasons of lower level child development in some countries in detail. And also, further studies can be conducted on analysing the relationship between single dimensions of child development with single dimension of gender equality or compare the different roles of parents on development of their children.

Table 3. Estimates of the CDI Equations with Various Functional Forms and Specifications

	Eq 1.1	Eq 1.2	Eq 1.3	Eq 1.4	Eq 1.5	Eq 1.6	Eq 1.7	Eq 1.8	Eq 1.9	Eq 1.10	Eq 1.11	Eq 1.12
CONSTANT	67.960795 (2.2227) ^{***}	1.865410 (0.5077) ^{***}	0.921918 (0.1169) ^{***}	-0.895711 (2.2650)	-30.629249 (6.2526) ^{***}	87.532821 (5.1545) ^{***}	63.916175 (2.8989) ^{***}	1.847861 (0.4903) ^{***}	0.918494 (0.1146) ^{***}	1.439674 (2.2905)	-30.028822 (7.2153) ^{***}	69.946309 (4.6803) ^{***}
GDI	-0.732999 (0.0282) ^{***}						-0.690251 (0.0352) ^{***}					
LOG(GDI)		-0.468116 (0.0142) ^{**}	-0.034876 (0.0022) ^{***}	-0.467406 (0.0146) ^{***}	-0.585759 (0.0309) ^{***}			-0.445849 (0.0196) ^{***}	-0.031909 (0.0026) ^{***}	-0.445676 (0.0199) ^{***}	-0.583038 (0.0408) ^{***}	
LOG(GDPCLCU)				-0.035400 (0.0759)						-0.014888 (0.0783)		
LOG(GDPPC2005)					2.865460 (0.6135) ^{***}	-8.439417 (0.5759) ^{***}					2.806476 (0.7029) ^{***}	-6.891371 (0.5065) ^{***}
AFRICA							2.490094 (1.1859) ^{**}	2.029332 (1.1827) [*]	0.269960 (0.1254) ^{**}	2.016024 (1.1905) [*]	0.067199 (1.1606)	10.488115 (1.5443) ^{***}
<i>Observations:</i>	124	124	124	124	123	132	122	122	122	122	121	130
<i>R-squared:</i>	0.8760	0.9022	0.7371	0.9023	0.9165	0.6075	0.8809	0.9049	0.7422	0.9049	0.9156	0.7247
<i>Log Likelihood:</i>	-375.6082	-360.9040	-112.7301	-360.8506	-348.3324	-476.1250	-367.2952	-353.5566	-110.0870	-353.5471	-343.4962	-446.0733
<i>S.E.R:</i>	5.0445	4.4804	0.6055	4.4969	4.1594	8.9863	4.9735	4.4438	0.6040	4.4623	4.2067	7.5691
<i>SBC:</i>	6.1359	5.8988	1.8960	5.9368	5.7813	7.2880	6.1394	5.9141	1.9228	5.9534	5.8362	6.9750
<i>F-statistic:</i>	861.9719	1125.3320	341.9975	558.5866	658.4774	201.1835	440.0252	566.2066	171.3149	374.3635	423.1936	167.1409
<i>Prob(F-stat):</i>	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
<i>WhiteTest:</i>	14.6367 ^{***}	5.3491 ^{**}	3.3580 [*]	2.8982 [*]	5.0512 ^{***}	5.7327 ^{**}	13.5294 ^{***}	12.4009 ^{***}	3.1785 ^{**}	8.1081 ^{***}	8.6918 ^{***}	13.4993 ^{***}
<i>BPG Test:</i>	15.7043 ^{***}	9.4302 ^{***}	10.9624 ^{***}	4.6637 ^{**}	7.2596 ^{***}	5.7454 ^{**}	13.8235 ^{***}	12.7751 ^{***}	5.3933 ^{***}	8.4634 ^{***}	8.0587 ^{***}	13.3083 ^{***}
<i>Jarque Bera Test:</i>	3.4053	15.1985 ^{***}	12.0453 ^{***}	15.4294 ^{***}	12.0277 ^{***}	17.6500 ^{***}	2.0563	8.3064 ^{**}	12.0693 ^{***}	8.4696 ^{**}	10.6096 ^{***}	8.9811 ^{**}

Note: *, **, and *** denote significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Table 4. Estimates of CDI Equation with ICT Variables

Dep. Var:	Eq 1.1 CDI	Eq 1.2 CDI	Eq 1.3 CDI	Eq 1.4 CDI	Eq 1.5 CDI	Eq 1.6 CDI
CONSTANT	22.607717 (1.3691)***	21.315848 (1.3373)***	24.913704 (1.3776)***	26.261567 (1.5019)***	12.613336 (1.5746)***	16.381967 (4.0142)***
IU	-0.451568 (0.0435)***					
PC		-0.425506 (0.0456)***				
TL			-0.523056 (0.0472)***			
MCS				-0.350317 (0.0291)***		
ICTEPC					-0.004688 (0.0008)***	
ICTEPGDP						-1.412619 (0.6573)**
<i>Observations:</i>	135	132	135	135	60	60
<i>R-squared:</i>	0.3344	0.2883	0.4497	0.4534	0.2873	0.0811
<i>Log Likelihood:</i>	-524.4433	-514.6901	-511.5982	-511.1394	-206.7871	-214.4095
<i>S.E.R:</i>	11.8614	12.0355	10.7848	10.7482	7.7250	8.7715
<i>SBC:</i>	7.8422	7.8723	7.6519	7.6451	7.0294	7.2835
<i>F-statistic:</i>	66.8111	52.6658	108.6935	110.3420	23.3789	5.1199
<i>Prob(F-stat):</i>	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0274
<i>WhiteTest:</i>	4.3950**	3.6165*	2.6698	7.9631***	2.5907	0.4986
<i>BPG Test:</i>	9.0016***	7.6512***	7.5012***	15.0751***	4.9810**	0.8869
<i>Jarque Bera Test:</i>	14.9143***	13.8585***	15.9927***	8.9908**	43.7860***	36.4640***

Table 5. Estimates of CDI Equation with Institutional Quality Variables

Dep. Var:	Eq 1.1 CDI	Eq 1.2 CDI	Eq 1.3 CDI	Eq 1.4 CDI	Eq 1.5 CDI	Eq 1.6 CDI
CONSTANT	33.175602 (2.5924)***	81.570693 (7.2968)***	30.531036 (3.0096)***	28.237835 (3.8087)***	22.238943 (13.5931)	34.794436 (3.8114)***
BO	-8.804652 (0.8859)***					
CR		-0.967487 (0.0978)***				
CO			-6.084877 (0.8542)***			
DA				-3.462635 (0.8181)***		
GS					-0.777641 (1.4621)	
LO						-5.381732 (0.8356)***
<i>Observations:</i>	111	111	111	111	111	111
<i>R-squared:</i>	0.4548	0.5025	0.2244	0.1505	0.0034	0.2570
<i>Log Likelihood:</i>	-419.4472	-414.3652	-439.0129	-444.0594	-452.9248	-436.6263
<i>S.E.R:</i>	10.6862	10.2080	12.7461	13.3389	14.4480	12.4750
<i>SBC:</i>	7.6425	7.5509	7.9950	8.0859	8.2457	7.9520
<i>F-statistic:</i>	90.9253	110.0964	31.5283	19.3140	0.3707	37.7030
<i>Prob(F-stat):</i>	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.5439	0.0000
<i>WhiteTest:</i>	19.1194***	17.1676***	8.1192***	8.0043***	0.9141	10.9641***
<i>BPG Test:</i>	23.3092***	17.8669***	9.4587***	7.5394***	1.1321	11.2713***
<i>Jarque Bera Test:</i>	5.9886*	7.4275**	21.3050***	26.5911***	25.6314***	19.7970***

Table 6. Estimates of CDI Equation with ICT and Other Control Variables

Dep. Var:	Eq 1.1 CDI	Eq 1.2 CDI	Eq 1.3 CDI	Eq 1.4 CDI	Eq 1.5 CDI	Eq 1.6 CDI	Eq 1.7 CDI
CONSTANT	73.727671 (6.0448) ^{***}	71.712952 (5.0829) ^{***}	72.518437 (6.1887) ^{***}	74.279536 (5.7026) ^{***}	63.797830 (6.4909) ^{***}	67.528585 (7.0554) ^{***}	68.153903 (11.0518) ^{***}
GDI	-0.779569 (0.1037)^{***}	-0.754295 (0.0925)^{***}	-0.755748 (0.1092)^{***}	-0.798367 (0.0971)^{***}	-0.849153 (0.1344)^{***}	-0.767758 (0.1233)^{***}	-0.819906 (0.1487)^{***}
LOG(GDPCLCU)	-0.038463 (0.1669)	-0.007053 (0.1618)	-0.029687 (0.1653)	-0.033635 (0.1696)	0.226269 (0.1183) [*]	0.070988 (0.1701)	0.226577 (0.1302) [*]
IU	-0.026834 (0.0935)						
HEGDP	0.005858 (0.0029) ^{**}	0.004647 (0.0027) [*]	0.006869 (0.0031) ^{**}	0.004916 (0.0031)	-0.001951 (0.0020)	0.003408 (0.0018) [*]	-0.002348 (0.0022)
UR	-0.009083 (0.0338)	-0.024217 (0.0296)	-0.009944 (0.0340)	-0.009530 (0.0325)	0.027129 (0.0412)	0.014717 (0.0410)	0.024030 (0.0429)
LRF	-0.017182 (0.0475)	-0.017577 (0.0479)	-0.017796 (0.0477)	-0.013911 (0.0466)	0.072332 (0.0839)	0.039996 (0.0838)	0.059600 (0.0844)
PSGDP	-0.287285 (0.3065)	-0.310249 (0.3140)	-0.299341 (0.3081)	-0.285868 (0.3190)	-0.888600 (0.4394) [*]	-0.654619 (0.5943)	-0.785156 (0.4068) [*]
PC		0.047808 (0.0944)					
TL			-0.084631 (0.0936)				
MCS				0.016984 (0.0454)			
ICTEPC					0.007047 (0.0028) ^{**}		
ICTEPGDP						-0.500447 (0.4562)	
ICTI							0.016449 (0.0071) ^{**}
INSTQ							-0.088270 (0.1669)
<i>Observations:</i>	81	80	81	81	31	31	31
<i>R-squared:</i>	0.8905	0.8923	0.8915	0.8906	0.9105	0.8892	0.9088
<i>Log Likelihood:</i>	-238.3687	-231.6147	-238.0195	-238.3505	-74.5368	-77.8513	-74.8438
<i>S.E.R:</i>	4.8350	4.6132	4.8142	4.8339	3.1103	3.4613	3.2119
<i>SBC:</i>	6.3197	6.2286	6.3110	6.3192	5.6950	5.9089	5.8256
<i>F-statistic:</i>	84.8271	85.1976	85.6518	84.8699	33.4448	26.3735	27.3890
<i>Prob(F-stat):</i>	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
<i>WhiteTest:</i>	1.3039	1.0106	1.5374	1.2233	2.5924 ^{**}	1.6585	2.5211 ^{**}

<i>BPG Test:</i>	1.5569	1.2420	1.8612*	1.3439	3.6569***	1.7368	2.9635**
<i>Jarque Bera Test:</i>	5.2135*	5.5290*	4.5353	5.8473*	0.7626	2.3182	0.8743

Table 7. Estimates of CDI Equation Control Variables and Interaction Terms

Dep. Var:	Eq 1.1 CDI	Eq 1.2 CDI	Eq 1.3 CDI	Eq 1.4 CDI	Eq 1.5 CDI	Eq 1.6 CDI
CONSTANT	198.884933 (73.0172)**	67.877302 (9.3275)***	76.825654 (11.5585)***	167.746305 (82.5938)*	168.888866 (88.3284)*	14.574273 (23.1397)
GDI	-2.483653 (0.8914)**	-0.734839 (0.1329)***	-0.649315 (0.1476)***	-2.032211 (1.0391)*	-1.977085 (1.0092)*	
LOG(GDPCLCU)	0.226461 (0.1291)*	0.235790 (0.1506)	0.186140 (0.1612)	0.232720 (0.1389)	0.217074 (0.1577)	0.220276 (0.1618)
ICTI	0.008389 (0.0046)*	-0.209122 (0.1224)	-0.178913 (0.0813)**	-0.142275 (0.1379)	-0.145308 (0.1352)	-0.213765 (0.1299)
HEGDP	-0.003470 (0.0020)*	-0.012302 (0.0055)**	-0.000098 (0.0018)	-0.009937 (0.0054)*	-0.006519 (0.0130)	-0.006775 (0.0131)
UR	0.021661 (0.0417)	0.054691 (0.0276)*	0.022310 (0.0352)	0.042960 (0.0286)	0.034206 (0.0359)	0.012758 (0.0442)
LRF	0.020195 (0.0592)	0.003973 (0.0786)	0.026511 (0.0772)	0.008101 (0.0655)	-0.003429 (0.0687)	-0.020559 (0.0783)
PSGDP	-0.586750 (0.4475)	-0.477302 (0.4074)	-0.487727 (0.4312)	-0.425497 (0.3907)	-0.413840 (0.4125)	-0.320325 (0.4654)
INSTQ	-2.131224 (1.1455)*	-0.115087 (0.1428)	-0.321604 (0.2036)	-1.665679 (1.2939)	-1.707052 (1.4233)	-0.612167 (1.0840)
INSTQ*GDI	2.661072 (1.3746)*			2.031044 (1.5780)	1.995275 (1.5944)	0.402916 (1.0901)
ICTI*GDI		0.262693 (0.1419)*		0.177681 (0.1615)	0.107207 (0.3179)	0.106372 (0.3266)
ICTI*INSTQ			0.002302 (0.0010)**		0.000750 (0.0020)	0.001618 (0.0022)
LOG(GDI)						-54.320059 (42.0513)
<i>Observations:</i>	31	31	31	31	31	31
<i>R-squared:</i>	0.9313	0.9274	0.9265	0.9386	0.9391	0.9280
<i>Log Likelihood:</i>	-70.4398	-71.3038	-71.4902	-68.7084	-68.5861	-71.1820
<i>S.E.R:</i>	2.8521	2.9327	2.9504	2.7638	2.8244	3.0711
<i>SBC:</i>	5.6522	5.7080	5.7200	5.6513	5.7542	5.9217

<i>F-statistic:</i>	31.6425	29.8003	29.4162	30.5637	26.6188	22.2477
<i>Prob(F-stat):</i>	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
<i>WhiteTest:</i>	1.2624	2.2178*	2.2640*	1.2742	1.0772	1.5503
<i>BPG Test:</i>	1.2964	2.0419*	2.5107**	1.0707	1.0346	1.3392
<i>Jarque Bera Test:</i>	9.0134**	3.0936	1.2688	7.1541**	8.4633**	3.2174

REFERENCES

- Aslam, M. , & Kingdon G. (2010). *Parental Education and Child Health –Understanding the Pathways of Impact in Pakistan*, Centre For The Study of African Economies (CSAE), Working Paper Series, No.16
- Atkinson, N.L., Silsby J., Gold R.S., Koepl P.T., Chokshi A.N., & Gutierrez, L.S. (2001). *Technology and Child Development*, Part I A Ten-Year Review of Reviews, The Public Health Informatics Research Laboratory
- Burchi, F. (2009). *On the Contribution of Mother's Education to Children's Nutritional Capabilities in Mozambique*, Università degli Studi Roma TRE, Dipartimento di Economia, Working Paper, No. 101
- Chen, Y. , & Li, H. (2006). *Mother's Education and Child Health: Is There a Nurturing Effect?* ,Guanghua School of Management, Peking University, Beijing
- Cleland, J. , & Ginneken, J.K. (1988). Maternal Education and Child Survival in Developing Countries: The Search for Pathways of Influence, *Social Science Medicine*, Vol. 27, No 12, pp.1357-1368
- Desai, S., & Alva, S. (1998). Maternal Education and Child Health: Is there a Strong Causal Relationship, *Demography*, Voulme.35, Number.1, pp. 71-81
- Garrett, J.L., & Ruel, M.T. (1999). Are Determinants of Rural and Urban Food Security and Nutritional Status different? Some Insights from Mozambique, *World Development*, 27(11), pp. 1955–1975.
- Kirk, D., & Pillet B. (1998). Fertility Levels, Trends, and Differentials in Sub-Saharan Africa in the 1980s and 1990s, *Studies in Family Planning*, Vol. 29, No. 1, pp. 1-22
- Kulik, C., & Kulik, J. (1991). Effectiveness of computer-based instruction: An updated analysis, *Computers and Human Behavior*, 7, 75-94.
- Leslie, J. (1989). *Women's work and child nutrition in the third world.*, Boulder, CO: Westview Press, (pp. 19-58).
- Miller, J. E., & Rodgers Y. V. (2009). Mother's Education and Children's Nutritional Status: New Evidence from Cambodia, *Asian Development Review*, vol. 26, no. 1, pp. 131–165
- Oster, E. (2006). *Does Increased Access Increase Equality? Gender and Child Health Investments in India*, NBER Working Paper No. 12743. Issued in December 2006
- Phukan, R.K., Barman, M. P., & Mahanta, J. (2008). *Factors Associated with Immunization Coverage of Children in Assam, India: Over the First Year of Life*, Regional Medical Research Centre for North East, Indian Council of Medical Research, Published by Oxford University Press., doi:10.1093/tropej/fmn025
- Pierce, P.L. (1994). *Technology Integration into Early Childhood Curricula: Where We've Been, Where We Are, Where We Should Go*, Chapel Hill, NC: Center for Literacy and Disability Studies.
- Robeyns, I. (2003). Sen's Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities, *Feminist Economics*, 9:2, pp. 61-92.
- Saito, M. (2003). Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration, *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 37, No. 1
- Save the Children (2008). *Child Development Index*, Available at: [Available online at: <https://www.savethechildren.org.uk/about-us/what-we-do/the-child-development-index>], Retrived on October,2012.
- Sen, A. K. (1997). «Editorial: Human Capital and Human Capability», *World Development*, 25(12), 1959-61.
- Smith, L.C., Ramakrishnan, U., Ndiaye, A., Haddad, L., & Martorell, R. (2002). *The Importance of Women's Status for Child Nutrition in Developing Countries*, International Food Policy Research Institute, Research Report 131
- The World Bank (2003). *Gender Equality and the Millennium Development Goals*. [Available online at: <http://www.worldbank.org/gender/gendermdg.pdf>], Retrived on October,2012.
- The World Bank (2009). *World Development Indicators*. [Available online at: <http://data.worldbank.org/data-catalog/gender-statistics>], Retrived on October,2012.
- United Nations (UN) *Human Development report 2007* [Available online at: http://www.aponline.gov.in/Apportal/HumanDevelopmentReport2007/APHDR_2007_Chapter9.pdf], Retrived on June,2012.
-

Bağımsız Denetim Standartlarının Muhasebede Hile Kavramına Yaklaşımı

Handan BULCA*, Tolga YEŞİL**

ÖZ

Hile ve hile riski, Türkiye Denetim Standartları kapsamında yer alan 240 sayılı Bağımsız Denetim Standardı uygulamasıyla önlenmesi amaçlanmaktadır. Denetim alanına standartlar getirilerek kalite ve güvenin artırılıp hile ve hataların azaltılması öngörülmektedir. Bu değişikliğe paralel olarak 14 Mart 2014 tarihli Resmi Gazetedeği şartları sağlayan şirketlere bağımsız denetim zorunluluğu getirilmiştir. Bağımsız denetim standartlarının uygulanmasıyla birlikte şirketler daha şeffaf ve kurumsal hale gelecektir. Bilgi kullanıcıları ise bu standartlar sayesinde daha güvenli bilgilere ulaşarak sağlıklı kararlar alabileceklerdir. Çalışmada ayrıca bağımsız denetçi kavramı yeniden tanımlanmıştır ve bir bağımsız denetçinin izlemesi gereken denetim süreci de belirtilmiştir. Çalışmanın odak noktasını hile ve hile riskinin, 240 sayılı Bağımsız Denetim Standardı açısından incelenmesi oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Hile, Denetim, Bağımsız Denetim Standartları

JEL Sınıflandırması: M41, M42.

Independent Auditor's Approach to the Concept of Fraud in Accounting Standards

ABSTRACT

Control in the field of standards, quality and safety can be increased fraud and error reduction is envisaged. In parallel with these changes, the conditions in the Official Gazette dated 14 March 2014 to companies that provide audit is mandatory. With the implementation of auditing standards and corporate companies will become more transparent. Information users more secure thanks to the information reaching these standards will be able to make healthy decisions. The study also has redefined the concept of independent auditors and the audit process should follow an independent auditor, is also indicated. The focus of the study of the risk of fraud and cheating, Independent Auditing Standards Number 240 constitutes in terms of views.

Keywords: Accounting, Fraud, Auditing, Independent Auditing Standarts

JEL Classification: M41, M42.

Geliş Tarihi / Received: 21.03.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 06.06.2014

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Uşak MYO, handan.bulca@usak.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, SBE, tolgayesil1@hotmail.com

1. GİRİŞ

Muhasebede hile, muhasebe disiplininin tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Küresel anlamda muhasebe hilesi, dünyadaki büyük finansal skandallarla birlikte önemli bir kavram haline gelmiştir. Yaşanan finansal skandallar sonucunda denetim alanındaki eksiklikler dikkat çekmiştir. Finansal skandalların yaşanmış olduğu ülkeler, denetim alanındaki eksikliklerin giderilmesine yönelik olarak Sarbanes Oxley Yasası (SOX), Alman On Adım Kuralı vb. önemli yasalar çıkarmışlardır. Türkiye’de ise denetim alanındaki yenilik Kamu Gözetim, Muhasebe ve Denetim Kurumu Bakanlar Kurulu kararıyla resmi olarak kurulmasıyla olmuştur. Bu kurumun amacı; Türkiye Denetim Standartları’nı oluşturmak, bağımsız denetim kuruluşu ve bağımsız denetçi yetkilendirmek, denetimde güven ve kaliteyi sağlamak olarak belirlenmiştir.

Muhasebe hilelerinin önlenmesi için Türkiye Denetim Standartları çerçevesinde “Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hileye İlişkin Sorumlulukları” başlıklı 240 numaralı **Bağımsız Denetim Standardı (BDS 240)**, Kamu Gözetim, Muhasebe ve Denetim Kurumu tarafından belirlenmiştir. Bu bağımsız denetim standardının içeriği aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Hile ve hileyle ilişkili kavramların açıklanması
- Bağımsız denetim kuruluşu ve bağımsız denetçi olabilme şartları
- Bağımsız denetçilerin hileye ilişkin sorumluluk ve görevleri
- Hileye ilişkin denetim standartları uygulama çerçevesi

Literatürde muhasebede hilenin önlenmesine yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. İlgili çalışmalar:

Yıldız ve Baskan (2014), tarafından yapılan çalışmada, muhasebe hilelerinin önlenmesinde kullanılan araçlar incelenmiştir. Bunların içerisindeki en etkili ve kullanılabilir olan aracı, BİST’teki şirketler üzerindeki bir uygulama ile tespit etmişlerdir. Bunun sonucunda hilelerin önlenmesinde en etkili araçların iç kontrol, iç denetim ve bağımsız denetimin olduğunu belirlemişlerdir.

Uzay ve Gönen (2012), 6102 sayılı yeni Türk Ticaret Kanunu’nun denetim alanına getirdiği yeniliklerle birlikte finansal tablo ve finansal raporlamanın kanun açısından önemli olduğunu, yeni Türk Ticaret Kanunu’nun şirketlerde finansal tablo güvenilirliğini artıracaklarını, finansal raporlama ve finansal tablolardaki zayıflıkların giderileceği görüşlerini belirtmişlerdir. Özellikle halka açık şirketlerde iç kontrol sisteminin daha etkin hale geleceği sonucuna ulaşmışlardır.

Açık (2012), muhasebede hata ve hilelerin vergi hukuku açısından incelemiştir. İşletmelerde yapılan hilelerin devletin en önemli geliri olan vergi kaybına yol açtığı için vergi hukuku boyutuyla değerlendirilmesi yapılmıştır.

Terzi (2012), finansal tablo hile ve usulsüzlüklerinin veri madenciliği yöntemi kullanarak denetim ve tespitini yapılabileceğini belirtmiştir. Bu yöntemin kullanılması sonucunda işletmelerin hilenin bulunması ve önlenmesi büyük avantaja sahip olacağı vurgulanmıştır.

Demir (2006), yapmış olduğu çalışmada muhasebe hilelerinin, hata ve usulsüzlüklerden ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Muhasebe hata kavramını ve muhasebe hatalarının nasıl düzeltilmesi gerektiğini, Sermaye Piyasası Kurulu’nun (SPK) oluşturduğu muhasebe standartları açısından incelemiştir. Çalışmada SPK açısından işletmelerin finansal tablolarının daha şeffaf olması gerektiğini ve finansal tablo kullanıcılarını yanıltmayacak şekilde düzenlenmesinin önemini

vurgulamıştır. Ayrıca çalışmada yazar, muhasebe hatalarının nasıl düzeltileceğini örneklerle açıklamıştır.

Pazarçeviren (2005) tarafından yapılan çalışmada ise mali tablo kullanıcılarını yanıltmaya yönelik uygulamaların artması nedeniyle muhasebe hilelerine başvurulduğu belirtilmiştir. Yapılan muhasebe hileleri sonucunda ekonomik kayıpların meydana geldiğini vurgulanmıştır. Pazarçeviren, muhasebe hilesinin önlenmesi için “Adli Muhasebe” kavramını ve adli muhasebecilik mesleğini açıklamıştır.

Gerethy ve Lehn (1997) muhasebe hilesinin sebep ve sonuçları üzerine bir çalışma yürütmüşlerdir. 62 firma üzerinde hipotezlerini sınamışlardır. Muhasebe hilesinin düzenlenmesi için gerekli maliyetin ve bu düzenlemelerin faydaları üzerinde analiz yapmışlardır.

Literatür incelemesi sonucu, yapılmış olan çalışmalarda hile kavramının Vergi Usul Kanunu vb. mevzuat açısından değerlendirildiği görülmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmanın özgünlüğü, hilenin Türkiye Denetim Standartları kapsamında yer alan Bağımsız Denetim Standardı (BDS 240) açısından tahlil edilmiş olmasıdır. Bu çalışmada; ilk olarak muhasebede hile kavramı ve hile yapma nedenleri, ikinci olarak hile kavramı bağımsız denetim standartları açısından değerlendirilmesi yer almaktadır.

2. MUHASEBEDE HİLE KAVRAMI

2.1. Hile Tanımlaması

Hile, ilk defa büyük skandallarla birlikte önem arz eden bir kavram haline gelmiştir. Hilenin geçmişi de muhasebenin geçmişi gibi Mısır uygarlıklarına dayanmaktadır (<http://www.vergi.tc>). Bu nedenle, bu bölümde öncelikle hile kavramı üzerinde durulmuştur.

Hile tanımı Türk Dil Kurumu'na göre “birini aldatmak, yanıltmak için yapılan düzen, dolap, oyun, desise ve entrikalardır”. ACFE'ye (Sertifikalı Hile Denetimcileri Derneği) göre ise hile: “bilinen bir doğrunun gizlenmesi veya karşıdaki kişinin zararına hareket edilmesini ikna etmek için bir materyalin gerçeğinin gizlenmesi” olarak tanımlanmaktadır. Hile kavramı ile çok fazla tanımlama bulunmaktadır. Bütün tanımlamaların birleştiği ortak payda, hile eyleminin gerçeklerin gizlenmesi için yapılan kasıtlı bir hareket olduğudur. Hile kavramının daha net anlaşılması için hata kavramı da açıklanmalıdır. Eğer kasıt olmadan yapılıyorsa, bu durum hata olarak değerlendirilmektedir. Yapılan yanlışlığın, hata mı yoksa hile mi olduğunun belirlenmesi için, yapılan yanlışlıkta kasıt unsuru üzerinde durulmalıdır.

Muhasebe hataları; unutkanlık, dikkatsizlik, ihmal, bilgisizlik veya tecrübesizlik nedeniyle muhasebe işlem ve kayıtlarında yapılan yanlışlıklar olarak sıralanabilir (Hatunoğlu vd., 2012: 177).

Hile kavramının daha iyi anlaşılması için şu özellikleri sıralayabiliriz (Bozkurt, 2009: 60):

- Hile eylemi, hileyi yapan tarafından gizlice sürdürülen bir faaliyettir.
- Hile eyleminde, hilekârın kendisine yarar sağlaması esası vardır.
- Kesinlikle kasıt unsuru bulunmaktadır.
- Her durumda hile eyleminde kurban kişi veya işletme zarar görür.

2.2. Hile Türleri

Muhasebede hile ile ilgili literatür incelendiğinde bazı kaynaklarda hile türleri çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bunlar; Yönetim hileleri, Çalışan hileleri, Mali tablolar hileleri, İşletme dışı yapılan hilelerdir. Buradaki gruplamanın nedeni ise muhasebe hilesinin sadece işletmenin kendi bünyesiyle sınırlı olmamasından kaynaklanmaktadır.

Literatürde yer alan hileyle ilgili çeşitli tipik fiiller (Bayraklı vd. , 2012: 76; bkz. Alptekin):

- Bazı borçlar ve yükümlülükleri bilançoda göstermemek,
- Bazı aktif kalemleri olduğundan daha fazla göstermek,
- Gider yazılması gereken bazı masrafları aktifleştirmek,
- Değerleri düşmüş aktiflere karşılık ayırmamak,
- Şirketin doğmuş yükümlülüklerine karşılık ayırmamak,
- Tahsili mümkün olmayan alacaklara karşılık ayırmamak,
- Dövizli borçları veya alacakları bilanço tarihindeki kur yerine daha düşük/yüksek kurlar değerlemek,
- Doğmuş zararları bilançoya yansıtılmamak,
- Gelir ve giderleri ait olduğu yılda gelir/gider yazmamak,
- Olmayan stokları var gibi bilançoda göstermek,
- Nakit sermaye akışlarını fiktif aktif yaratarak yapmak,
- Sabit kıymet amortismanlarını doğru yapmamak,
- Kredi faiz giderlerini hesaplara doğru yansıtılmamak,
- Şirket borçlarını olduğundan az göstermek,
- Başkasına ait varlıkları kendi aktiflerinde göstermek,
- Serbestçe kullanılmayan bloke veya rehinli aktifleri saklamak,
- Şirketin hisse değerini düşürecek bilgileri saklamak,
- Faturasız mal satarak bazı satışları kayıt dışında tutmak,
- Faturasız mal alarak bazı alımları kayıt dışında bırakmak,
- Personele açıktan ücret ödeyerek personel giderlerini az göstermek,
- Bazı rakamların yerini değiştirme,
- Eksik veya fazla sıfır koyma,
- Mükerrer kayıt yapma,
- Borcu alacağı, alacağı borca kaydetme,
- Amortismanı eksik veya fazla hesaplama,

Yukarıda çeşitli örnekleri verilmiş olan muhasebe hileleri genelde 6 başlık altında incelenmiştir (Bayraklı vd., 2012: 77):

- Kasti hatalar
- Kayıt dışı işlemler
- Zamanından önce veya sonra yapılan kayıtlar
- Uydurma hesaplar
- Belge sahtekârlığı
- Bilançonun maskelenmesi

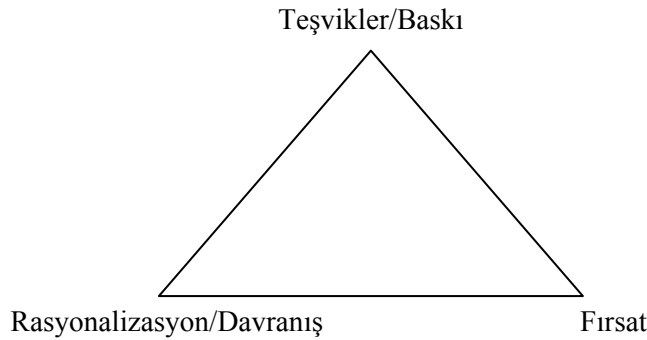

2.3. Hile Yapma Nedenleri ve Amaçları

Vergi Usul Kanunu'na göre belirli bir amaçla, işletmenin işlem, kayıt ve belgelerinin bilerek tahrif edilmesi, yanıltıcı belge düzenlenmesi muhasebe hile türleri içerisinde yer almaktadır (Vergi Usul Kanunu, Madde 359). Vergi kaçırma, muhasebe hilelerine başvurma sebeplerinden en önde gelenidir. Vergi kaçırmak, işletme yönetimlerinde yapılan muhasebe hilesinin en önemli amaçlarından birisidir. İşletmeler az olan giderlerini fazla, yüksek olan gelirlerini az göstererek, daha az vergi ödeyebilirler. Bu durum, devletin en önemli gelir kaynağı olan vergi gelirlerini olumsuz yönde etkileyecektir (Bekçioğlu vd., 2013: 9).

İşletme yönetim kademesi tarafından yapılan muhasebe hilelerinin temel amacı, işletmenin mali durumunu olduğundan daha kötü ya da daha iyi göstermektir. Yapılan hileler maddi zararlarıyla birlikte firmaların itibar kaybına ve çalışanlarda motivasyon azalmasına neden olur (Bekçioğlu vd., 2013: 11).

Hile ve hata ile ilgili genel durum incelendiğinde; hataların genellikle personel tarafından kasten yapıldığı görülmektedir. Hileler ise ağırlıklı olarak şirketin üst yönetimi ve yönetici ortakları tarafından çeşitli nedenlerle yapılmaktadır. Hilenin gerçekleşme şekli de hilenin amacına göre değişebilir. Hilenin amacı, vergi tasarrufu sağlamakla başlayıp işletmenin durumunun iyi olmadığı durumlarda kredi kaynaklarına daha iyi ulaşabilmek için işletmeyi olduğundan daha iyi gösterilmesine kadar uzanır (Mikail, 2008: 231). Hile yapılmasına olanak sağlayan koşulların yer aldığı şekle hile üçgeni denilmektedir. Hile üçgeni; Teşvikler/Baskı, Fırsat, Rasyonalizasyon isimli koşulların oluşturduğu bir zemindir.

Şekil 1. Hile Üçgeni

Kaynak: Ramos, 2003: 28.

Şekil 1'de açıklanmaya çalışıldığı gibi hile yapılmasına zemin hazırlayan temelde üç koşul bulunmaktadır. Bunlar; Teşvikler/Baskı, Rasyonalizasyon/Davranış ve Fırsat olarak hile üçgeninde yer almaktadır. Hile üçgenindeki bu koşulların hileyle ilişkisi aşağıdaki başlıklar altında açıklanmıştır.

Teşvikler/Baskı: Yöneticiler genellikle finansal sonuçların iyi görünmesini isterler. Çünkü alacakları ücretler, primler vb. gelirleri işlerini sürdürmeleri buna bağlıdır. Çalışanlar da farklı nedenlerle fazla paraya ihtiyaç duymaları durumunda hileye başvurabilirler. Bu tür baskılar genellikle kişisel ve parasal çıkarlar ile ortaya çıkabilmektedir (Açık, 2012: 356).

Rasyonalizasyon/Davranış: Yöneticiler ve çalışanlar yaptıkları hilelerin sebepleri olarak kendi vicdanlarını rahatlatmak için kendilerini dürüst ve haklı gösterme eğilimindedirler. Örneğin zimmetine para geçirme durumunu kendilerini haklı göstermek için ödünç para alma bahanesi ile vicdanlarını ikna ederler (Açık, 2012: 356).

Fırsat: İşletmelerde iç kontrol sisteminin olmaması ya da sistemin etkin çalışmamasından dolayı kaynaklanan boşluğu fırsat bilen herhangi bir çalışan hile işlemine başvurabilir (Hatunoğlu vd., 2012: 179).

Hile yapan şirketlerin sonucunda dünyada önemli skandallar yaşanmıştır. Ünelere ve kurumlara hem maddi hem de manevi açıdan önemli zararları olmuştur. Maddi açıdan piyasada somut olarak, işsizlik rakamlarındaki artış, büyük ekonomik kayıplar gibi önemli etkileri olurken, manevi açıdan ise özellikle denetim alanında güven esası zedelenmiştir.

3. BAĞIMSIZ DENETÇİ VE BAĞIMSIZ DENETİM STANDARTLARI AÇISINDAN HİLE

3.1. Bağımsız Denetçi Kavramı

Finansal tablolardaki muhasebe bilgilerinin doğru ve güvenilir olması bilgi kullanıcıları açısından önemlidir. Finansal tabloların güvenilir olmaması ise Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkeleriyle uyumsuzluk sonucunda finansal raporlamanın güvenilirlik düzeyini olumsuz olarak etkiler. Güvenilir olmayan ve doğru bilgileri sağlamayan finansal raporlama, bilgi kullanıcıların yanlış kararlar almasına neden olabilmektedir. Alınabilmesi muhtemel olan her yanlış karar, karar alıcılara olduğu kadar ülke ekonomisine de zarar verecektir. Bu nedenle finansal tablolardaki hata ve hile riskinin önlenmesine yönelik olarak muhasebe bilgilerinin doğruluğunun ve güvenilirliğinin araştırılması gereklidir. İşletme çıkar gruplarının muhasebe bilgilerinin araştırılması için işletmeyle ilişkisi olmayan bu konuda uzman bir üçüncü kişiye ihtiyacı vardır. Bu üçüncü kişi, bağımsız denetçidir (Erdoğan, 2001; 52, Çömlekçi, 2003: 29). Bağımsız denetimin niteliği aşağıdaki şekilde gösterilebilir (Kaval, 2005: 8):

Şekil 2. Bağımsız Denetimin Fonksiyonu

Kaynak: Kaval, 2005: 8.

Şekil 2’de de görüldüğü üzere bağımsız dış denetçinin en önemli fonksiyonu, mali bilgilerin güvenilirliğini sağlamasıdır. Bağımsız denetçinin işletme ve işletme çıkar grupları arasında yer almasından dolayı mesleki ahlak ilkelerine sahip olması gereklidir. Bağımsız denetçinin uymak zorunda olduğu meslek ahlak ilkeleri şunlardır (Kaval, 2005: 40-43):

- Bağımsızlık İlkesi
- Mesleki Özen ve Titizlik Standardı
- Ticaret ve Mesleğe Aykırı Faaliyet Yasağı
- Reklam Yasağı
- Sır Saklama Yükümlülüğü
- Karşılıklı İlişkiler ve Haksız Rekabet Yasağı

Denetim; iktisadi faaliyet ve olaylara ilişkin iddiaların, önceden belirlenmiş ölçütlere uygunluk derecesini tarafsız bir şekilde araştırmak ve sonuçlarını kanıtlayıcı belgelerle değerlendirip ilgililere raporlayan sistematik bir süreçtir (Kaval, 2005: 3). Kavram olarak denetçi ise, yeterli mesleki bilgi ve deneyime sahip, bağımsız davranan, gerekli ahlaki nitelikleri olup denetim faaliyetini yeterli özeni göstererek sürdüren kişidir. Bağımsız denetçi, denetimi yaptıkları işletmeyle hiçbir ilişkisi olmayıp denetim hizmetini gerçekleştiren kişi olarak tanımlanmaktadır (Bozkurt, 1999: 31). Ancak günümüzde bu tanımın denetim mevzuatının değişmesine paralel olarak şu şekilde tanımlayabiliriz:

Bağımsız denetçi; KGK tarafından yetkilendirilmiş, kurumun yayınlamış olduğu Türkiye Denetim Standartları kapsamında faaliyetini gerçekleştiren, denetim sözleşmesine bağlı olarak hizmet sunduğu işletmeyle hiçbir ilişkisi olmayıp, denetimin sonucunu rapor olarak ilgili kurullara sunmakla yükümlü olan kişidir.

Literatürde denetçi; bağımsız denetçiler, iç denetçiler ve kamu denetçileri olarak üç gruba ayrılmaktadır. Ancak günümüzdeki hukuksal düzenlemeler çerçevesinde denetim konusunda bir bütünlük oluşturulması amacıyla çeşitli kanunsal düzenlemeler oluşturulmuştur. Bu düzenlemelerden birisi de 2011 yılında getirilen Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu’nun (KGK) oluşturulmasıdır. Ayrıca bağımsız denetimle ilgili diğer bir düzenleme 2013 yılında, Resmi Gazetede yayımlanarak Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe giren 2.500 civarındaki şirkete bağımsız denetim zorunluluğu getirilmiş olmasıdır (<http://www.dunya.com>). Türk Ticaret Kanuna göre şirketlerde denetim 1 Ocak 2013 tarihinde başlamıştır. Bakanlar Kurulu kararıyla, 14 Mart 2014 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren bağımsız denetime tabii olacak şirketlerle ilgili şartları içeren bir diğer değişiklik aşağıdaki şekildedir (Resmi Gazete, Sayı: 28941):

- Aktif toplamı 75 milyon ve üstü Türk Lirası
- Yıllık net satış hasılatı 150 milyon ve üstü Türk Lirası
- Çalışan sayısı 250 ve üstü

Bağımsız denetimin uygulanma zorunluluğu, Resmi Gazetede yayınlamış yukarıdaki şartları sağlayan bütün şirketleri kapsamaktadır. Bu kararlar birlikte bağımsız denetim kapsamında olmayan şirketlerin de kademeli bir şekilde zorunlu hale getirileceği aşikârdır.

KGK öncesinde denetim alanında belirlenmiş standartlarda bir bütünlük bulunmamaktaydı. Ayrıca denetim süreci işletmelerin kendi isteği doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi. Bu durumda bilgi kullanıcıları, denetimi gerçekleştirilen işletmeyle ilgili güven düzeyi seviyesi negatif yönde etkilenmektedir. KGK kurulmasıyla birlikte paralel olarak çıkarılmış olan kanunlarla denetim, işletmelerin bir kısmı için zorunlu hale getirilmiştir. Kurum, bu şirketlerin denetimini

yetkilendirmiş olduğu bağımsız denetçiler sayesinde gerçekleştirmektedir. Yetkilendirilmiş bağımsız denetçiler kurumun getirmiş olduğu standartlara uyarak denetim sürecini gerçekleştirmekle mükelleftirler. KGK'yle birlikte devlet, şirketlerin özellikle vergisel boyuttaki denetiminde daha aktif olarak süreçte yer almaktadır. KGK'nin amacı, şirketlerin daha şeffaf ve kurumsal hale gelmesini sağlamaktır. Kurumun getirmiş olduğu denetimle ilgili standartlar sağlıklı uygulandığı sürece denetimin yapıldığı şirketlere, bilgi kullanıcılarına ve devlete karşı faydalı olacaktır.

3.2. Bağımsız Denetim Standardı 240: Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hileye İlişkin Sorumlulukları

Muhasebe ve denetim, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte değişikliklerin yaşandığı dinamik bir yapıya sahiptir. Akademik anlamda şimdiye kadar yazılmış eserlerin içeriklerinde değişim ve güncel bilgiler içermesi gerektirmektedir (Kutlu ve Öztürk, 2013: 212). Bu değişikliklerden günümüz itibarıyla denetim alanındaki en önemlisi Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'nun (KGK) kurulmasıdır. 660 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Bakanlar Kurulu tarafından atanan 9 üyeden oluşan Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) oluşturulmuştur (Madde 3). Bu kanun hükmünde karamamenin amacı:

- Uluslararası standartlarla uyumlu Türkiye Muhasebe Standartlarını oluşturmak ve yayımlamak,
- Bağımsız denetimde uygulama birliğini, gerekli güveni ve kaliteyi sağlamak, denetim standartlarını belirlemek,
- Bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarını yetkilendirmek ve bunların faaliyetlerini denetlemek,
- Bağımsız denetim alanında Kamu Gözetimini yapmak olarak yer almaktadır.

Bu kanun hükmünde kararnameye göre bağımsız denetçi, bağımsız denetim yapmak üzere Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanuna göre ruhsatını almış meslek mensuplarının kurum tarafından yetkilendirilmiş kişiler olarak tanımlanmaktadır. En az 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip olanlarda 3 yıllık süreci kapsayan uygulamalı mesleki eğitim şartından muaf tutulacakları ayrıca belirtilmiştir (Madde 15, Madde 4). Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'na kayıtlı yetkilendirilmiş 5601 Bağımsız Denetçi bulunmaktadır (<http://www.kgk.gov.tr>).

Bağımsız denetçiler ve kuruluşlar, denetledikleri finansal tablo, bilgi ve raporlara ilişkin hazırladıkları bağımsız denetim raporlarının denetim standartlarına aykırı olması halinde yanıltıcı, yanlış, eksik bilgi ve kanaatlerden doğabilecek zararlardan hukuken sorumlu tutulmuşlardır (Madde 24). Ayrıca denetim sonuçlarını raporlayıp sunmak ve denetim faaliyeti ve sonuçları konusunda sözleşme imzaladıkları şirketin genel kuruluna açıklamalarda bulunması Türk Ticaret Kanunu'ndan kaynaklanan yükümlülükler arasında yer almaktadır (Madde 37). Bağımsız denetçiler halka açık işletmelerde de genel kurul toplantılarına katılarak bağımsız denetim faaliyeti ve sonuçlarıyla açıklama yapmakla sorumlu tutulmuştur (SPK Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğ, Seri: X, No: 22, Mad: 21).

Denetim faaliyeti için görevlendirilen kişiler, ilgili rapor, defter, belge ve çalışma kağıtları ile elektronik manyetik ve benzeri ortamlarda tutulanlar dâhil tüm kayıt ve bilgilerin ve ayrıca ilgililerden yazılı ve sözlü bilgi almaya, gerekli tutanakları düzenlemeye yetkilidirler. Kendilerinden bilgi istenilen gerçek ve tüzel kişiler denetçilerin bu sorumluluğunu yerine getirmeleri için bilgi vermekten kaçınamazlar. Bilgi vb. dokümanların verilmemesi hususunda

denetçi yetkili sulh ve ceza hâkiminden arama yapılması kararı ile ilgililer nezdinde arama yaptırabilir (Madde 25).

Finansal tablo hilelerinin kullanımının asıl amacı, finansal tablo kullanıcılarının şirketin gerçek finansal durumu hakkında bilgi sahibi olmasını engellemek (Ulusoy, 2007: 32) ya da şirketin finansal durumunu olduğundan daha iyi göstermektir. Finansal tablo hileleriyle ilgili standart, Türkiye Denetim Standartları çerçevesinde “Finansal Tabloların Bağımsız Denetiminde Bağımsız Denetçinin Hileye İlişkin Sorumlulukları” başlıklı 240 numaralı **Bağımsız Denetim Standardı (BDS 240)** olarak yer almaktadır. Bağımsız denetçilerin Türkiye Finansal Raporlama Standartlarına uygun diğer denetim standartlarıyla paralel olarak gerekli bilgilere sahip olmalıdırlar. Hileyle ilgili bağımsız denetim süreci bağımsız denetim standardı (BDS 240) başlığı altında geniş bir biçimde yer alan denetim sürecinin aşağıdaki şekilde maddeler halinde özetlenmiştir:

- Denetim Sözleşmesi hazırlanıp taraflarca onaylanması
- Hile kaynaklı önemli yanlışlıklara karşılık uygun denetim prosedürünün tasarlanması ve uygulanması
- Hile risklerinin tespit edilmesi
- Hile riski değerlendirilmesi
- Denetim kanıtlarının belgelendirilmesi
- Değerlendirilmiş hile kaynaklı önemli risklere karşı tedbirlerin alınıp iç kontrol sisteminin kurulması
- Denetim raporunun hazırlanması ve sunumu.

BDS'ye göre denetçi, hilenin varlığından şüphelenebilir hatta tespit edebilir, ancak hilenin gerçekten olup olmadığı hakkında hukuki bir karar veremez. Hilenin önlenmesi ve tespit edilmesine ilişkin asıl sorumluluk yönetime aittir (BDS, 240). İyi bir yönetimin varlığı, denetimin etkin bir sistem olmasını kolaylaştırmaktadır (Kuluçlu, 2006: 31).

BDS'lere uygun denetim faaliyetini gerçekleştiren denetçinin sorumluluğu, hile kaynaklı yanlışlığın bulunmadığına dair makul bir güvence sağlamasıdır. Hilenin varlığına işaret edinen bir bilgi veya hileyi tespit eden denetçi, bu hususlarla ilgili olarak yönetimin uygun kademesindeki kişilerle iletişime geçer. Ayrıca yönetim tarafından yapılan hilenin (yönetim hilesi) çalışan tarafından yapılan hileye göre tespit edilememesi riskinin daha yüksek olduğu belirtilmiştir (BDS, 240).

Hileye ilişkin bağımsız denetim standartları, yönetimin denetiminde sınırlandırılmış bir çerçevede faaliyet göstermektedir. Bağımsız denetçi çalışanların hile risklerini veya hile yaptığını tespit edip, engellenebilmesini sağlayabilir. Ancak denetçi tarafından denetim esnasında yönetim tarafından hile kaynaklı riskleri, hatta hilenin varlığını tespit etse bile engellenmesinin muhtemel olmadığı görünmektedir.

4. SONUÇ, ÖNERİ VE TARTIŞMALAR

Muhasebede hile yapma, etik bir problem olduğu kadar mikro ve makro düzeyde ekonomik bir problemdir. Muhasebe disiplindeki temel kavramların ihlali söz konusudur. Muhasebe hilesi yapma sonucunda bireyler, toplum, işletmeler ve devlet, doğrudan veya dolaylı olarak zarar görmektedir. Muhasebede ve finansal tablolardaki hilelerin önlenmesi için kurumlar çeşitli çözümler üretmektedir. Bu kurumlardan biriside Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'dur (KGK). Kurumun amacı Türkiye'de denetimle ilgili standartların

belirlenmesiyle, denetimde kalite ve güvenin sağlanmasıdır. Devletin en önemli gelir kaynağı olan vergi kaybını önlemek için kurum, Bağımsız Denetim Standartlarını oluşturmaktadır. Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'nun (KGGK) kurulmasıyla denetim alanındaki standartlara bir bütünlük getirildi. Bağımsız denetçi kimliği resmiyet kazandı ve bağımsız denetçinin uyması gereken denetim sürecinin çerçevesi çizilmiş oldu, bilgi kullanıcılarının güven düzeyine olumlu bir etkisi meydana gelmiştir. Kuruma paralel olarak Resmi Gazetede çıkarılan kanunlarla ilgili şirketlerde denetim zorunluluğu getirilmiştir. Denetim, şirketlerin kendi istekleri doğrultusunda gerçekleşen bir süreç olmaktan çıkmıştır. Devlet KGGK öncesine göre denetim alanında daha aktif bir rol oynamaktadır. Denetim süreci kurum tarafından yetkilendirilmiş bağımsız denetçilerle gerçekleştirilmektedir. Kurum tarafından denetim zorunluluğu getirilen şirketlerin daha şeffaf ve kurumsal hale geleceği beklenmektedir.

Bağımsız denetimin gerçekleştirilmesi için bağımsız denetçinin, KGGK tarafından yetkilendirilmiş olması zorunludur. Bağımsız denetçi, işletmeyle işletmeden fayda sağlayanlar arasındaki bilgi akışında önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır. İşletmeden sağlanan mali bilgilerin hile riski içermeyip doğru ve güvenilir olduğunu, yapmış olduğu incelemeler sonucunda ilgili taraflara beyan eder. KGGK bunun için bağımsız denetçinin uymak zorunda olduğu bağımsız denetimle ilgili standartlar belirlemiştir. Hilenin önlenmesiyle ilgili bağımsız denetim standartları küreselleşmenin bir sonucu olarak şirketlerde, uluslararası anlamda bir finansal raporlama sisteminin oluşturulmasını sağlamaktadır.

BDS' ye göre hile riskinin önlenmesine yönelik çözümler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Yönetimin hileyi önleyici ve caydırıcı tutum sergilemesi
- Şirketlerde kurumsal etik ve kültüre bağlılığın artırılması
- İç kontrol sistemi mevcutsa aralıklı denetim faaliyetlerinde sistemin etkin çalıştığının incelenmesi
- İç kontrol sistemi bulunmayan şirketlerde denetim standartlarına uygun olarak kurulması

Türkiye'deki yasal mevzuat nedeniyle birçok işletme iç kontrol sistemi ve bağımsız denetime dâhil olacaktır. Bu durum yasalarla zorunluluk haline getirilse de işletmelere birçok faydası olacağı gerçektir. Bu faydaların içerisinde de muhasebe ve finansal tablolardaki hilenin önlenmesi yer alacaktır. Bağımsız denetime tabii olacak şirketlerin kademeli olarak sayısının artacağı, yürürlüğe giren ilgili yasal değişikliklerin incelenmesi sonucunda, somut ve net olarak görülebilmektedir. Yasal zorunluluk hali olmayan işletmelerinde bir an önce alt yapılarını Türkiye Denetim Standartları'na uygun hale getirmeleri yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Açık, S. (2012). "Muhasebe Hata ve Hilelerin Vergi Hukuku Açısından İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 3, 351-356.

Bayraklı, H. H., Erkan, M. ve Elitaş, C. (2012). *Muhasebe ve Vergi Denetiminde Muhasebe Hata ve Hileleri*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Bayraklı, H. H., Erkan, M. ve Elitaş, C. (2012). *Muhasebe ve Vergi Denetiminde Muhasebe Hata ve Hileleri*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım. [Alptürk, E., "Bilanço Oyunları ve Muhasebe Hileleri", http://www.xing.com/net/cem_malimuesavirler/vergi-icin-degil-bilgi-icin-muhasebe-205642/bilanco-oyunlarive-muhasebe-hileleri-21411045/24084316]

Bekçioğlu, S., Coşkun, A. ve Gümüş, U. T. (2013). "İşletmelerde Hile ve Yolsuzlukların Önlenmesinde Farklı Bir Yaklaşım: Adli Muhasebe", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 59, 1-16.

- Bozkurt, N. (1999). *Muhasebe Denetimi*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Bozkurt, N. (2009). *İşletmelerin Kara Deliği Hile*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Çömlekçi, F. (2003). *Muhasebe Denetimi*, Eskişehir: Birlik Ofset.
- Demir, V. (2006). “SPK Muhasebe Standartları Çerçevesinde Hata Kavramı ve Düzeltilmesi”, *Mali Çözüm Dergisi*, 77, 1-14.
- Erdoğan, M., (2001). *Denetim*, Eskişehir: Etam.
- Gerety, M. ve Lehn, K. (1997). “The Causes and Consequences Of Accounting Fraud”, *Managerial And Decision Economics*, 18, 587-599.
- Hatunoğlu, Z., Koca, N. ve Kılıç, M. (2012). “İç Kontrolün Muhasebe Sistemindeki Hata ve Hilelerin Önlenmesindeki Rolü Üzerine Bir Alan Çalışması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 20, 169-189.
- Kaval, H. (2005). *Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (IFRS/IAS) Uygulama Örnekleri İle Muhasebe Denetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Kuluçlu, E. (2006). “Yönetimin Denetiminden Denetimin Yönetimine”, *Sayıştay Dergisi*, 63, 3-37.
- Kutlu, H. A. ve Öztürk, S. (2013). “Muhasebe Standartları ve Yeni Türk Ticaret Kanunuyla Bağımsız Denetim ve Muhasebe Eğitim/Uygulamalarında Neler Değişiyor?”, *XXXII. Türkiye Muhasebe Eğitimi Sempozyumu*, 24-28 Nisan 2013, Antalya: Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 203-214.
- Mikail, E. (2008). “İşletmelerde Yaşanan Yolsuzluklara(Hata ve Hileler) Karşı Denetimden Beklentiler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13, 1, 229-237.
- Pazarçeviren, S. Y. (2005). “Adli Muhasebecilik Mesleği”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2, 1-19.
- Ramos, M. (2003). “Auditors’ Responsibility for Fraud Detection”, *Journal of Accountancy*, [http://www.journalofaccountancy.com/Issues/2003/Jan/AuditorsResponsibilityForFraudDetection.htm], Erişim Tarihi: 20.02.2014.
- Resmi Gazete, Sayı: 28941, Yayın Tarihi: 28.03.2014, Karar Sayısı: 2014/5973
- Terzi, S., (2012). “Hile ve Usulsüzlüklerin Tespitinde Veri Madenciliği Kullanımı”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 54, 51-64.
- Ulusoy, S. (2007). *Finansal Tablo Hilelerinin Değerlendirilmesi ve Bu Kapsamda Hâsılatın Kaydedilmesinde Özellikli Durumlar*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzay, Ş. ve Gönen, S. (2012) “Yeni TTK İle Getirilen Yıllık Faaliyet Raporu Denetiminin Finansal Raporlama İle İlgili İç Kontrol Raporu Denetimi İle Benzerlikleri”, *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 2012/4, 43-63.
- Vergi Usul Kanunu, Madde: 359, Sayı:213, Yayınlandığı Resmi Gazete Sayı: 10703-10705.
- Yıldız, E. ve Baskan, T.D. (2014). “Muhasebe Hilelerinin Önlenmesindeki Kullanılan Araçlar: BİST Şirketleri Üzerine Bir Araştırma”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 62, 1-18.
- <http://www.acfe.com/fraud-101.aspx>, Erişim Tarihi: 02.10.2013.
- <http://www.dunya.com/tum-sirketler-kademeli-olarak-bagimsiz-denetime-tabi-olacak-216968h.htm>, yayım tarihi: 27.01.2014, Erişim tarihi: 09.02.2014.
- <http://www.vergi.tc/makaleDetay/SizdenGelenler/MUHASEBEDE-HILE-VE-HILENIN-TURLERI/132c5780-6e46-4faf-9b99-80e3917e3f75>, Erişim Tarihi: 29.09.2013.
- http://www.kgk.gov.tr/contents/files/BDS/BDS_240.pdf, Erişim Tarihi: 08.02.2014.
- <http://www.kgk.gov.tr/yetkilendirilenler.aspx?Page=77>, Erişim Tarihi: 08.02.2014.
- <http://www.spk.gov.tr/displayfile.aspx?action=displayfile&pageid=590&fn=>, Seri X, No:22, Erişim Tarihi: 08.02.2014.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.535e85220a5cc8.34622614,
Tarihi: 01.02.2014.

Erişim

Türkiye’de Kamu Harcamalarının Denetiminde Bütçenin Rolü:2006-2013 Dönemi Analizi

Esra SİVEREKLİ*

ÖZ

Bütçe devletin fonksiyonlarını gösteren bir araç olmasının yanı sıra, aynı zamanda önemli bir denetim aracıdır. Devlet, bütçesi ile gerçekleştirdiği harcamalarının ne ölçüde ve hangi etkinlikle yaptığını değerlendirebilmektedir. Türkiye’de 2006 yılından sonra denetim anlayışında düzenlilik denetimi ile birlikte, performans denetimi benimsenmiş ve dış denetimin kapsamı genişletilerek, iç kontrol mekanizması bütçe anlayışına dâhil edilmiştir. Bütçede denetim mekanizmasının düzenlenmesi kamu harcamalarının denetimini yakından etkilemiştir. Türkiye’de 2006-2013 dönemi analizlerinde, merkezi yönetim bütçe giderlerinin GSMH içindeki payının önceki dönemlere nazaran düşüş gösterdiği ve/veya istikrarlı bir seyir izlediği görülmektedir. Bununla birlikte, kamu harcamalarının mevcut gelişim seyirinde, devlet tarafından benimsenen kamu politikalarının da etkisinin olduğunu ve sosyal refaha ve ekonomik gelişmelere ilişkin iyileşmelerin devam etmesi gerekliliğini ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, merkezi yönetim bütçesi harcamaları, mali denetim, performans denetimi, kamu politikaları

JEL Sınıflandırması: H60, H50, E62, O10

An Analysis of The Role of Budget in The Control of Public Expenditures: 2006-2013

ABSTRACT

Budget as a tool of the state as well as indicating which function, but also an important audit tool. Government budget and its spending and the extent to which the event is doing can be evaluated. Audit approach in Turkey after 2006, together with the regularity audit, performance audit was adopted and expanded the scope of the external audit, internal control mechanism has been included in the budget approach. Budgetary control of public expenditure control mechanism in the regulation of the closely affected. Analysis in Turkey in the period 2006-2013, the central government budget expenditures as a share of GDP declined as compared to the 2000-2005 period and / or stable trend seen. However, in the course of the current development of public expenditure, the impact of public policies adopted by the government is related to economic development and social welfare and healing is possible to express the necessity to continue.

Keywords: Budget, central government budget, fiscal audit, performance audit, public policies.

JEL Classification: H60, H50, E62, O10

Geliş Tarihi / Received: 24.04.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 23.06.2014

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, esrasiverekli@harran.edu.tr

GİRİŞ

Toplumsal yaşayışın bir gerekliliği olarak ortaya çıkan kamu hizmetlerinin belirli bir düzen içerisinde sunum zorunluluğu, bütçe kavramının önemini tarihsel sürecin hemen her döneminde korumasını sağlamıştır. Bütçenin belirli kurum ve kuralları içerecek şekilde düzenlenmesi bir taraftan, kamu hizmetlerinin takip ve değerlemesini mümkün kılarken, diğer taraftan bu hizmetlerin kalite ve verimlilik artışında önemli bir rol oynamıştır. Devletin toplumsal ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapmış olduğu hizmetler sonucunda ortaya çıkan kamu harcamalarının etkinlik ve verimlilik ilkeleri doğrultusunda yapılmasında bu yönüyle, bütçe kurumunun önemi büyüktür.

Kamu harcamalarının ülkelerdeki gelişim seyrinin, gerek nitelik, gerekse nicelik itibariyle hızlı bir değişim göstermesi söz konusu önemi daha fazla arttırmıştır. Bu değişim sürecinde; kamu harcamalarının ihtiyaçların yanısıra siyasi tercih mekanizmalarının etkisi altında şekillenmesi, kamu harcamalarının denetimi konusuna daha fazla vurgu yapılması zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu noktada, bütçe kurumunun kamu harcamalarının denetiminde sahip olduğu önemli rol, küresel süreçte daha fazla üzerinde durulması gereken bir konu olarak gündemde yer almaya başlamıştır.

Kamu harcamalarının nitelik ve nicelik itibariyle değişimi ve bütçeleme anlayışındaki değişimlere rağmen, denetim anlayışının sahip olduğu önem ve öncelik hemen her dönemde kendisini muhafaza etmiştir. Bunun da ötesinde; bütçeleme anlayışlarında meydana gelen değişimlerin denetim üzerindeki etki ve önemi daha fazla artmış ve bütçe etkin denetim mekanizmalarının oluşturulmasının önemli bir aracı olarak anılmaya başlanılmıştır. Bu kapsamda Türkiye’de 21. Yüzyıl küresel sürecinde değişime uğrayan önemli araçlardan birisini oluşturan bütçeleme anlayışı; kamu harcamalarının denetiminde etkinlik, verimlilik ve ekonomiklik ilkelerini esas alacak bütçe ilke ve düzenlemeleri ve sistemlerini içerecek şekilde yasal zeminler üzerine oturtulmuştur.

Çalışma, birinci bölüm itibariyle mali denetim ve önemini kavramsal çerçeve ile değerlendirerek, mali denetimin sağlanmasında bütçe kurumunun önemini değerlendirme konusu yapacaktır. İkinci bölüm kamu harcamalarının denetiminde bütçenin rolünü ele alacak ve bütçeleme anlayışındaki değişimlerin kamu harcamalarının denetimi işlevi üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır. Çalışmanın son bölümü konunun Türkiye değerlendirmesine ayrılacak ve bu kapsamda kamu harcamalarının denetiminde bütçenin rolü, mevcut hukuki düzenleme (5018 sayılı kanun) çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışma, kamu harcamalarının denetiminde bütçenin rolünü 2006-2013 dönemi itibariyle ortaya çıkan sayısal gelişmeler esasında ele alarak, kamu harcamaları bütçe ilişkisini değerlendirerek son bulacaktır. Çalışmada kullanılacak olan değerlendirme yöntemi, kamu harcamalarının GSMH içerisindeki oransal payının belirlenmesi şeklindeki oransal değerlendirme yöntemi olacaktır. Kullanılacak verilerde, ulaşılabilirlik oranında Maliye Bakanlığı merkezi yönetim bütçe gerçekleştirme rakamları esas alınacaktır. Çalışmada sayısal analiz yönteminden yararlanan anlatım yöntemi kullanılacak ve özelden genele tümevarım yöntemiyle metodolojik çatı oluşturulacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE İLE MALİ DENETİM VE ÖNEMİ

Devletler, kurum, kurallar ve mali sistem üzerine otururlar. Toplumsal yaşam kurallarının oluşturulması ve devamının sağlanmasında devlete düşen en önemli görevlerden bir tanesi mali yapının belirli kurallar çerçevesinde işleyişinin sağlanmasıdır. Bu kapsamda, mali yapının denetimi, işleyişin etkinlikle devamının sağlanması bakımından önemlidir. Devletin gelir ve giderlerinin yönetiminden oluşan mali yapının denetimi mali denetim kavramını oluşturur.

Mali denetim kamu gelirlerinin, kamu giderlerinin ve kamu mal varlığının denetimi olarak ifade edilebilir. Bu yönüyle mali denetim, kamu mal-hizmetleri, kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu mal varlığının, mali mevzuatın ve maliye ilminin önceden belirlediği amaç ve kurallara uygunluğunu araştıran ve bu yönde saptamalarda bulunmayı amaçlayan denetimdir. Mali denetimin

temel amaçları; siyasi organlara kendisini temsil yetkisini veren kamuoyunun yine kendisiyle ilgili olan harcama, vergi vb. mali konularda saydamlık ilkesi çerçevesinde bilgi sahibi olması, kamu faaliyetlerinin hukuki bakış açısıyla mevzuata uygunluğunun sağlanması ve hizmet üretiminde verimlilik ve etkinliğin sağlanarak, maliye politikası hedeflerine ulaşılmasının sağlanması olarak özetlenebilir (Altuğ, 2000:7-9).

Kamu kesiminde, mali denetimi genel olarak, bütçe uygulamalarına ilişkin kamu idarelerinin mali karar ve işlemlerinin denetimi olarak ifade etmek mümkündür. Mali denetim, harcama öncesi kontrolden farklı olarak, faaliyetler gerçekleştiği sonra yapılır. Bu yönüyle, mali denetim muhasebe düzeni tarafından kayda alınan işlem ve belgeleri esas alarak, veriler üzerinden gerçekleştirilen bir denetimdir (Bayar, 2008:3). Muhasebe kayıtları esas alınarak yapılan denetim, *yasallık veya uygunluk denetimi* olarak ifade edilen *düzenlilik denetimi*dir. Düzenlilik denetiminin ortaya çıkmasında, Sanayi devrimi ile ekonomik ve sosyal yapıdaki köklü değişikliklerin meydana gelmesi ve bu durumun mali iş ve işlemlerin kayıtlarını arttırması etkili olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan denetim anlayışı geleneksel denetim olarak ifade edilen klasik denetim anlayışı olmuştur (Kubalı, 1998:11-12). 21. Yüzyıl günümüz küresel sürecinde ise, yapılan iş ve işlemlerin mevcut kayıtları esas alınarak yapılan düzenlilik denetimi, yapılan iş ve işlemlerin sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesi şeklinde anlayış değişimine uğramış ve yerini *performans denetimine* bırakmıştır.

1.1. Geleneksel Denetim

Kamu denetiminin geleneksel görevi, düzenlilik ya da mevzuata uygunluk denetiminden ortaya çıkan, onaylama ya da tasdik işlemi olup, gelirlerin toplanmasına ve giderlerin yapılmasına esas oluşturan hesap ve belgeler üzerinde doğrulama işlevinin yerine getirilmesidir. Geleneksel denetim ile mali sorumluluk ilkesi de yerine getirilmiş olmaktadır (Kubalı, 1998:12). Geleneksel denetim; yasallık denetimi, biçimsel denetim, düzenlilik denetimi, hukuki denetim, finansal denetim olarak farklı şekillerde ifade edilebilen ve genellikle kayıtlar üzerinde ve mevzuata uygunluk açısından yapılan denetimi oluşturmaktadır. Günümüzde mali denetim genellikle geleneksel denetim anlayışında karşılığını bulan denetim türleri için kullanılmaktadır.

1.2. Çağdaş Denetim: Denetimin Genişleyen Yüzü

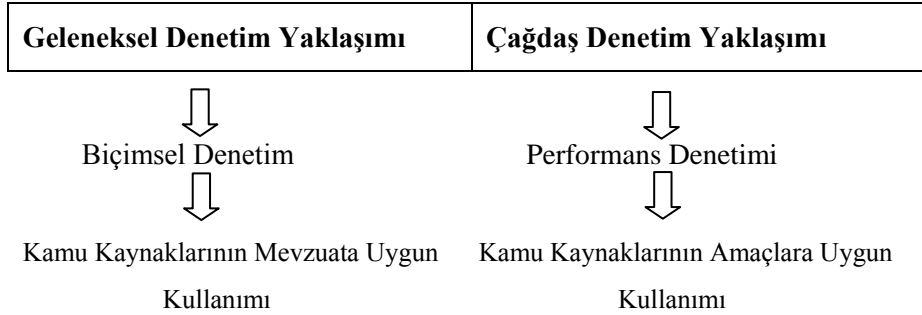
Çağdaş denetim ile geleneksel denetim net ayrımlarla belirginleşen ve birbirlerini dışlayan denetim türü değildir. Çağdaş denetim, devletin artan rol ve fonksiyonlarına paralel olarak ve yanı sıra değişen devlet anlayışı doğrultusunda, kayıt ve belgelerin meşruluğunu içeren geleneksel denetim ile birlikte, hizmet sunumunda etkinlik ve verimlilik ölçümlerini içeren performans denetimini öngören bir denetimdir. Söz konusu denetim, geleneksel denetimi de içeren daha geniş kapsamlı bir denetimdir.

21. yüzyıl kamu sektörü denetimi, kamu kaynaklarının hukuka, belirlenen amaçlara uygun bir biçimde etkin, ekonomik ve verimli kullanımının gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda vatandaşlara ve kamuoyuna bilgi veren ve demokrasi ve hukuk devletinin vazgeçilmez bir parçası olan bir görevdir. Bu görevi etkin bir şekilde yerine getirebilmek; aynı zamanda, hesap verebilirlik ve mali saydamlığın gerekliliğidir. Bu ilkelerle, devlet ile kamuoyu arasındaki ilişki mesafesinin azalarak, vatandaş memnuniyeti ve güven unsurlarının ön plana çıktığı günümüz küresel sürecinde, denetim kapsamını değiştirerek performans denetimine doğru genişlemiştir.

Kamu kaynaklarının yönetimi, bir ortaklığı temsil ettiğinden denetim kavramı ve müessesesi, kamu mali yönetiminin doğasında vardır. Bu kapsamda günümüzdeki anlayış ile kamu mali yönetiminde denetim; belirlenmiş standartlar doğrultusunda, sorumlular tarafından sorumlulukların yerine getirilmesini sağlayacak ve mali yönetimin yasallık, verimlilik, etkinlik,

tutumluluk ilkeleri doğrultusunda yönlendirilmesini olanaklı kılacak düzenleyici sistemin önemli bir parçasıdır (Sayıştay, 2012:28).

İçerisinde bulunduğumuz 21. Yüzyılda, verimlilik-etkinlik-tutumluluk denetimi, paranın karşılığı denetimi, etkinlik denetimi, program denetimi, verimlilik denetimi, yönetim denetimi, faaliyet denetimi gibi kavramlar adı altında, kullanımı ve nitelendirilmesi ülkelere göre değişiklik gösterebilen günümüzdeki kamu mali yönetimi denetimi yaklaşımı; kaynakların en ekonomik koşullarda elde edilip, edilmediğinin, kaynaklardan en verimli şekilde yararlanılıp yararlanılmadığının ve planlanan amaçların etkin olarak gerçekleştirilip, gerçekleştirilmediğinin incelenerek, mali kaynakların yönetiminde hesap verme sorumluluğu mekanizmasının işlerliğine yardım eden bir denetim türü olarak gelişim göstermiştir (Candan, 2007:54-55).

Şekil 1: Kamu Mali Yönetiminde Denetim ve Evrimi

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Şekil 1’de görüldüğü üzere; günümüzde kamu mali yönetiminde hukuka uygunluk denetimini içeren performans denetimi ile bir yandan; kaynakların usule uygun kullanımı değerlendirilirken, diğer yandan kaynakların amaçlar doğrultusunda kullanımı esas alınmaktadır.

1.3. Mali Denetimin Sağlanmasında Bütçe: Bütçenin Denetim Fonksiyonu

Sağlıklı bir mali yönetim, karar süreçlerinde etkinliği yakalamak amacıyla olduğu kadar, denetlenebilirliği sağlamak için de oldukça büyük bir öneme sahiptir. İyi bir mali yönetim ve denetlenebilirlik, hesap verme sürecinin; hesap verme süreci de kamu yönetiminin vazgeçilemez öğeleridir. Aynı zamanda, iyi bir mali yönetim ve denetlenebilirlik, demokratik rejimin de önemli bir unsurudur. Mali yönetim, bütçeleme, muhasebe, nakit yönetimi, borç yönetimi, iç kontrol mekanizmaları, yönetim bilgi sistemi ve denetim öğelerinden oluşur. Uygulama ve literatürde, bu faaliyetlerin birinin veya ikisinin üzerinde durulduğu ve genellikle de üzerinde durulan kısmın bütçeleme olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, mali yönetim öğelerinin bir bütün olarak işletilmesi özellikle hesap verme yükümlülüğünün sağlanması açısından büyük öneme sahiptir (Arın ve diğ., 2000:86-87). Bu bağlamda, kamu mali yönetiminin denetim işlevi, üzerinde önemle durulması gereken bir unsurdur.

Bütçe, hükümetin bürokrasiden yapmasını istediği kamu hizmetlerinin bir sipariş listesidir. Bu siparişi siyasal temsilciler, bütçe belgesi ile kurulu hükümete ve onun yönetimindeki kamu ekonomisi üretim birimlerine uygulamaları için verir (Bulutoğlu, 2004:46). Böylece, bütçe toplumsal ihtiyaçların giderilmesi ve sosyal, ekonomik ve siyasal alanda toplumsal düzenin sağlanması amacıyla kamu kaynaklarının harekete geçirilmesi amacıyla kamu kesimi karar birimi olan devlet tarafından kullanılan önemi büyük bir araçtır.

Bütçe, devlet anlayışının ortaya çıkmasına paralel bir gelişim seyri içerisinde; farklı görev, rol ve fonksiyonlara sahip olmuştur. Bu durumda; iktisadi doktrinlerde, dünya siyasi konjonktüründe, sosyal ve kurumsal alanda ve devlet anlayışında meydana gelen değişimlerin önemli bir etkisi olmuştur. Yukarıdaki unsurların etkisi altında, bütçeye yüklenen fonksiyonlar her ne olursa olsun, denetim fonksiyonu hemen her dönemde önemini korumuştur.

Kamu kesimi tarafından kamu finansman dengesinin sağlanması amacıyla gerçekleştirilen mali faaliyetlerin bütünü ifade eden kamu mali yönetimi kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlerin yerine getirilme aracı devlet bütçesidir. Kamu kesimi üretici ve karar birimi olan devlet, bütçesi aracılığıyla kamu harcamaları ve kamu gelirlerini kullanarak, ekonomik görevlerini yerine getirmeye çalışır. Devletin ekonomide karar birimi olarak yer alması, kamu mali yönetimi kapsamında gerçekleştirdiği faaliyetlerinin belirli bir sistematik içinde yerine getirilmesini zorunlu kılar. Söz konusu sistematik yapının oluşturulmasında bütçenin rolü büyüktür. Böylece bütçe bir yandan kamu mali yönetimi kapsamında ortaya çıkan faaliyetlerin içerisinde yer aldığı bir yapıyı oluştururken, diğer yandan söz konusu faaliyetlerin ne ölçüde gerçekleştirildiğinin değerlendirildiği bir yapı olarak kamu mali yönetiminin önemli bir otokontrol aracıdır.

Bütçenin denetim fonksiyonu, bütçenin diğer fonksiyonlarını tamamlayıcı nitelikteki bir fonksiyondur. Bu fonksiyon, “uygulamaya konulan bütçe ile uygulama sonuçlarının karşılaştırılarak, kamu mali yönetiminin denetimini sağlama” esasına dayanmaktadır. Böylece, bütçe ile yerine getirilmesi hedeflenen amaçlara ne ölçüde ulaşıldığının tespit edilmesi mümkün olmakta diğer bir ifadeyle ödeneklerin bütçe doğrultusunda ne ölçüde kullanıldığı değerlendirilebilmektedir. Bu yönüyle bütçenin denetim fonksiyonu, bütçelerin her yıl daha etkin hazırlanmasına, ödeneklerin kuruluşlara en uygun şekilde tahsis edilmesine ve gelirlerin de ihtiyaçlar ölçüsünde kullanılmasına imkan vermektedir (Tügen, 2013:22).

2. KAMU HARCAMALARININ DENETİMİNDE BÜTÇENİN ROLÜ

Kamu ekonomisindeki kararları yansıtan bir belge niteliğinde olan bütçede yer alan kamu hizmetlerinin parasal ifadesi, kamu harcamalarını oluşturur. Kamu harcamaları bu yönüyle, kamu ekonomisi kesimindeki faaliyetlerin mali plandaki parasal görüntüsüdür. Böylece, kamu harcamaları devlet faaliyetlerinin bir fonksiyonudur (Nadaroğlu, 1998:129).

Kamu harcamalarının gerek nicelik, gerekse nitelik itibarıyla planlamasının yapılmasında kullanılan en önemli araç devlet bütçesidir. Devlet, bütçesi ile kamu harcamalarını bir taraftan miktar olarak belirlerken, diğer taraftan belirli amaçların gerçekleştirilmesine yönelik harcama gruplarını yapmaya çalışır. Böylece, iktisat ve maliye politikası amaçlarının yerine getirilmesinde, bütçe içerisinde yer alan ve miktar ve bileşim olarak ayarlaması yapılan kamu harcamaları araç olarak kullanılmış olur.

Kamu harcamalarının bütçe aracılığıyla denetiminde; ilgili kanunlarda, yönetsel ve mali denetim ilkeleri esas alınacak şekilde, temel ilke ve düzenlemeler öngörülmüştür. Böylece, yönetime ayrılan kaynakların, hedeflerine en iyi şekilde ulaşması için, en verimli ve etkin olarak kullanılmasının sağlanması amacıyla öngörülen verimlilik ve etkinlik denetiminin (Coşkun, 1991:39) yapılması sağlanarak, kamu harcamalarının hizmet doğrultusunda başarılı biçimde kullanılıp, kullanılmadığı değerlendirme konusu yapılmıştır. Diğer yandan, gelişen bütçe sistemlerine göre; devlet muhasebesinin değişmesi sonucunda kullanılan kamu muhasebe sistemleri ile yapılan mali denetim de (Coşkun, 1991:39) kamu harcamalarının denetiminde kullanılan bir diğer denetim türünü oluşturmuştur.

Kamu harcamaları, kamusal birimlerin yetkililerinin, çeşitli hukuki düzenlemelerden (anayasa, kanun, kanun hükmünde kararname vb.) ve bütçe kanunlarından almış oldukları yetkiler çerçevesinde belirli bir hukuki süreç içerisinde gerçekleşir. İlgili sürecin en başından, en sonuna kadar olan aşamalarını düzenleyen kurallara kamu harcama hukuku denilmektedir. Harcama yetkisi, bütçe hakkından doğduğundan bütçe hakkı ile harcama yetkisi arasındaki yakın ilişki aynı

zamanda kamu harcama hukukunun ortaya çıkması açısından oldukça önemlidir (Karaarslan, 2008:54-55).

Kamu harcamalarının denetiminde bütçenin kullanılması denetleyen birimin konumuna ve denetimin amaç ve konusuna göre olmak üzere iki açıdan yapılabilir. Bunlar (Karaarslan, 2008:304);

- Denetleyenin Konumu Açısından Denetim Türleri; İç denetim ve dış denetimden oluşur. İç denetim, kuruluşa yönelik bir hizmet olarak, o kuruluşun faaliyetlerini incelemek ve değerlendirmek amacıyla kuruluşun bünyesinde oluşturulan bağımsız bir değerlendirme işlevidir. Dış denetim ise, ilgili kurum veya kuruluşun işlevsel ve örgütsel hiyerarşisi ile ilgili bulunmayan ve onun dışında kalan kişi veya kurumlarca yapılan ve genellikle verimlilik, etkinlik ve tutumluluğun önemli rol oynadığı faaliyettir.
- Denetimin Amacı ve Konusu Açısından Denetim Türleri; Düzenlilik denetimi (mali denetim ve uygunluk denetimi) ve performans denetiminden oluşan denetimdir.

Ortaya çıkışı oldukça eski dönemlere dayanan, ancak 1980 sonrası dönemde yeniden hız kazanan küreselleşme olgusu, dünyada kamu mali yönetimi anlayışını yakından etkilemiştir. Dünyada; mal, hizmetler ve sermayenin serbest dolaşımını ifade eden ve sosyal, kültürel, teknolojik, politik ve diğer toplumsal değişim ve dönüşümlerin tamamını kapsayan küreselleşme süreci; bütçeleme anlayışının yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. Söz konusu yapı içerisinde; dünya ülkelerinde yaşanan ekonomik krizler, dünya iktisadi doktrinlerinin hızlı değişimi ve gelişimi ve ülkeler arasında yaşanan siyasi gelişmeler, devletin kamu ekonomisinin temel değişkenlerinden bir tanesi olan kamu harcamalarının hacim ve bileşimlerini ekonomik görevlerine göre yeniden düzenlemesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böylece, özellikle 1990 sonrası dönemde, dünya ülkelerinin büyük bir bölümünü kapsayan kamu mali yönetimindeki değişim süreci, bütçeyi de kapsamına almıştır (Sivrekli, 2013:462-464).

Kamu mali yönetiminde ortaya çıkan değişimlerin kamu harcamalarını etkilemesi, kamu harcamalarının denetiminde bütçe anlayışını da etkilemiştir. Bu bağlamda, küresel süreçte benimsenilen “küçük (daha ince) fakat etkin devlet” anlayışı kapsamında kamu harcamalarının denetiminde birim sorumluluk ilkesi ve performans denetimi uygulamadaki yerini almıştır.

Kamu Harcamalarının Denetiminde Bütçeleme Anlayışındaki Değişim	
Eski Paradigma	Yeni Paradigma
Hukuka Uygunluk Denetimi	Hukuka Uygunluk Denetimi + Performans Denetimi
Merkezi Sorumluluk	Birim Sorumluluk
Kamu Harcamalarında Esneklik	Kamu Harcamalarında Disiplin Anlayışı
İçe Dönük Merkezi Bütçeleme	Kamu Harcamalarında Hesap Verebilirlik, Mali Saydamlık
Yıllık Bütçe Anlayışı	Kamu Harcamalarının Denetimine Çok Yıllı Bütçeleme ile Uzun Vadeli Bakış Açısı

Şekil 2: Kamu Mali Yönetiminde Denetim ve Değişim

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Şekil 2’de görüldüğü üzere; günümüzde kamu mali yönetiminde hukuka uygunluk denetimini içeren performans denetimi, kamu harcamalarının yapılmasında birim sorumluluk ilkesi, mali disiplinin sağlanması amacıyla kamu harcamalarının yapılmasında disiplin anlayışı ve bu ilke ile bağlantılı olarak hesap verebilirlik, mali saydamlık ilkeleri ve orta vadeli harcama süreci esas alınmaktadır.

Kamu mali yönetiminde denetim kavramı, içerisinde bulunan her farklı iktisadi düşünüş döneminde, değişime uğrayan bir kavram olmuştur. 1970 ve 1980’li yıllarda üzerinde önemle durulan 3E denetiminin (verimlilik, etkinlik, tutumluluk denetimi), yerini yeni denetim tür ve alanlarına bırakması bu durumun bir göstergesidir. İçerisinde bulunduğumuz süreçte denetim alanında, program performanslarının ölçümü, programların nihai etkilerinin değerlendirilmesi ve ekonometrik analizleri kadar, eşitlik, hakkaniyet, çevre, etik ve elektronik teknolojisi unsurları da dikkate alınmaktadır. Hiç kuşkusuz söz konusu gelişmeler, klasik denetim türlerini de kapsayacak şekilde ortaya çıkan gelişmelerdir (Arın ve diğ., 2000:110).

Günümüzde kamu harcamalarının denetiminde kamu harcama hukuku çerçevesinde; bütçe aracılığıyla, hukuka uygunluk denetimi ve performans denetimi öngörülmektedir. Ayrıca, yapılan denetimlere ek olarak kamu harcamalarının belirlenmesinde (bütçe hakkı kullanımı), uygulamadan kaynaklanan parlamento denetimi, uygulamada hukuka uygunluk denetiminin yapılması sonucunda ortaya çıkabilecek yargısal konularda yargı denetimi ve hukuka uygunluk ve performans denetiminin yapılması amacıyla uygulamada devreye giren idari denetim, kamu harcamalarının bütçe aracılığıyla denetimini ifade eden ve harcamaların gerçekleştirilmesinde farklı dönemlerde (harcama öncesi veya sonrası vb.) yapılan uygulamalardır. Hiç kuşkusuz, söz konusu denetimler birbirleri ile iç içe geçmiş ve birbirlerinin hayata geçirilmesini sağlayacak ve her zaman somut çizgilerle birbirlerinden ayrılmayan denetim türleridir.

3.TÜRKİYE’DE KAMU HARCAMALARININ DENETİMİNDE BÜTÇENİN ROLÜ

Geniş kapsamlı bir kavram olan denetim kavramı farklı iktisadi düşünce perspektiflerinden farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Liberal bakış açısının kurallara bağlılık ve devletin sınırlı ekonomik rol ve fonksiyonlarıyla kamu harcamalarında sıkı denetimi öngörmesi anlayışı, zamanla esneklik göstermiş ve rakamsal doğruluk ile birlikte; yönetsel denetim, performans denetimi, nitelik denetimi vb. farklı bakış açılarıyla da kamu harcamalarının denetimi uygulamaları gündeme gelmeye başlamıştır.

Hükümetlerin mali programı olan bütçelerin fonksiyonlarındaki gelişme ve değişimler sonucunda, bütçeler yalnızca yasama organının yürütme organını denetleme aracı olmaktan çıkarak, kamu ekonomisine müdahale etme ve yön verme aracı haline gelmiştir. Kamu hizmetlerinin maliyeti ile hizmetlerin amaçlarına ulaşmadaki başarı derecesi arasında bir karşılaştırma yaparak, hizmetin verimini ve etkinliğini ölçme ve yasama organı tarafından yürütmeyi bu yolla denetleme düşüncesi giderek hâkim olmaya başlamıştır. Devlet harcamalarında, bunların nelerden ibaret olduğu değil de, bu harcamaların neden ve hangi amaçla yapıldığı üzerinde durularak, cevaplar alınmaya çalışılmıştır (Özer, 1997:190). Bu durum, beraberinde birbirinden farklı bütçe sistemlerinin ortaya çıkmasına yol açmış ve kamu harcamalarının farklı sınıflandırmalar dâhilinde bütçe içerisinde yer almasını sağlamıştır.

Bütçe denetimi esas itibarıyla; daha önce de ifade edildiği üzere bütçe hakkının kullanımıyla ilişkili bir konudur. Bütçe denetiminde üzerinde daha fazla durulan konu ise; harcama yetkisinin denetimidir. Bütçe düşüncesinin gelişmesinde, kamu harcamalarının kaynaklarla dengeli olacak şekilde belirli bir düzen içerisinde bir belgede topluca yer alma zorunluluğunun etkili olması, kamu harcamalarının sahip olduğu önem ve önceliği arttırmıştır. Zamanla, gelirlerin denetimi ve hazine

işlemlerinin denetimi konusu da önem kazanmaya başlamış olmakla birlikte, harcamaların denetimi her zaman bütçede öncelikli alan olarak yerini almıştır (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2013:363-364).

Kamu kesiminde mali denetimin yapılmasında başvuru en önemli araç devlet bütçesidir. Diğer bir ifadeyle; bütçe bir yandan devletin ekonomisine yön veren bir araç iken, diğer yandan mali disiplin, performans yönetimi vb. ilkelerin hayata geçirilmesini sağlayarak, kamu harcamalarını denetim altına almayı amaçlar.

Türkiye’de, kamu harcamalarının denetiminde bütçenin etkili bir araç olarak kullanılması, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu uygulaması ile gündeme gelmiştir. Böylece, devletin ekonomi politikalarının uygulama aracı olan bütçe, bunu yaparken, aynı zamanda kamu harcamalarını da disiplin altına almayı amaçlamıştır. Kamu harcamalarının denetiminde, kanuna dâhil edilen yeni bazı kavramlar (iç kontrol ve dış denetim vb.) bu durumun uygulamaya yansıyan yüzünü oluşturmuştur. Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununun öngördüğü, iç kontrol ve dış denetim aynı zamanda Avrupa Birliği’nin öngördüğü tasnif şeklidir.

Türk bütçe sistemi; program bütçe sisteminin uygulamaya girdiği dönem olan 1973 yılı sonrasındaki dönemlerde, genel nitelikleriyle klasik bütçe sisteminin temel prensiplerine dayalı olmuş ve bu sistemin taşıdığı aksaklıkları bünyesinde muhafaza etmiştir. Söz konusu aksaklıklardan bir tanesini; Türk bütçe sisteminin kanunilik denetimini esas alması oluşturmuştur. Bu durum; bütçe ve program denetiminin sadece formalite ve şekillere, kanun ve mevzuata dayalı olması anlamına gelmektedir. Böylece, yapılan harcamaların, ödenek sınırlarına, kanunlara ve şekli kurallara uygun olup olmadığına bakılarak, ilgili mercilerce yapılan kontrollerde kaynakların iktisadi ve etkin kullanımı değil, kanuni ve şekli şartlara uygun kullanımı ön plana çıkmıştır (Falay, 1979:181-182).

Türk bütçe uygulamasında denetim, 2005 yılı sonuna kadar, 1050 Sayılı Genel Muhasebe Kanunu’na göre, kronolojik bakımdan, yani bütçenin uygulanması ve uygulanmasından sonraki aşamalarda; idari, yargı ve yasama denetimi olmak üzere üç türde yapılmıştır. Bu süreçte, idari denetim, idari kuruluşlar ve Maliye Bakanlığı, yasama denetimi ise yasama organı olan TBMM tarafından yapılmıştır. Sayıştay, temel denetleme organı olarak tüm denetim türlerinde görev almakla birlikte, esas itibarıyla TBMM adına yargı denetimini üstlenmiştir (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2013:366). Bütçede kamu harcamalarının denetim şekilleri kapsamında Türkiye’de; bütçe denetiminde kuvvetler ayrılığı idari, yargı ve yasama organlarınca yapılan bütçe denetimi esas alınmakla birlikte, bunların iç ve dış denetim biçiminde ve yasal ve etkinlik denetimi niteliklerine göre yapılma durumları da dikkate alınmıştır (Coşkun, 1991:234). Söz konusu denetim türleri üzerinde 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun önemli etkileri olmuştur.

3.1. Kamu Harcamalarının İdari Denetimi

Yürütme organı tarafından yapılan ve her bir idari birimin kendi sorumluluğu çerçevesinde yürüttüğü ve iç kontrol sistemi kapsamında gerçekleştirilen denetim idari denetim olarak ifade edilir.

Avrupa Birliği, kamu iç mali kontrol kavramının karşılığı olarak, Public Internal Financial Control (PIFC) kavramını kullanmaktadır. Avrupa Birliği’ne göre İç Kontrol kavramı; bütçe aracılığıyla belirlenmiş amaçların gerçekleştirilmesi için kamu fonlarının kuruluşlara makul ölçüler ve saydam metotlar dâhilinde dağıtılması ve böylece amacı doğrultusunda kullanılmasını sağlayan bir sistemdir. Buna ek olarak, iç kontrol sistemi, kamu kesimindeki kurum ve kuruluşlarda ortaya çıkabilecek bozulmaları önleyen etkin bir araçtır. Ayrıca, iç kontrol sistemi, ekonomiklik (tutumluluk), etkinlik ve verimlilik ilkelerini hedefleyen ve yönetim sorumluluğu ilkesi çerçevesinde hesap verebilirlik ilkesini içeren uluslararası bir sistemdir (European Commission, 2012: 5-6).

Etkin bir mekanizma ile işleyen iç kontrol sistemi, hesap verme sistemine olan itimadı pekiştirmesi yönünden önemlidir. Çağdaş denetim uygulamalarında, denetlenen kurum ve kuruluştaki yeterli ve etkin bir iç kontrol sisteminin varlığının hata ve düzensizlik riskini en aza indireceği varsayılır. Kanuni uygulamalara uyulmasını sağlamak ve karar vermede dürüstlük ve hakkaniyetin gözetilmesini temin etmek üzere, yeterli ve etkin bir iç kontrol sistemi geliştirerek, sistemin çalışır düzeyde olmasını sağlamak denetlenen kurumun yükümlülüğünde olan bir konudur. Buna karşılık, denetçinin de kontrollerin yetersiz veya hiç olmadığı durumlarda kuruma iyileştirici önerilerde bulunma yükümlülüğü mevcuttur (Arın ve diğ., 2000:109-110).

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’yla kamu mali yönetim sistemi, uluslararası standartlar ve Avrupa Birliği uygulamalarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiş ve bu kapsamda etkin bir iç kontrol sisteminin oluşturulması amaçlanmıştır.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun 55. maddesi uyarınca, İç kontrol: *“İdarenin amaçlarına, belirlenmiş politikalara ve mevzuata uygun olarak faaliyetlerin etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yürütülmesini, varlık ve kaynakların korunmasını, muhasebe kayıtlarının doğru ve tam olarak tutulmasını, mali bilgi ve yönetim bilgisinin zamanında ve güvenilir olarak üretilmesini sağlamak üzere idare tarafından oluşturulan organizasyon, yöntem ve süreçle iç denetimi kapsayan mali ve diğer kontroller bütünü”*dür. İlgili kanunun söz konusu maddesinde devam eden açıklama uyarınca; *“Görev ve yetkileri çerçevesinde, malî yönetim ve iç kontrol süreçlerine ilişkin standartlar ve yöntemler Maliye Bakanlığı’nca, iç denetime ilişkin standartlar ve yöntemler ise İç Denetim Koordinasyon Kurulu tarafından belirlenir, geliştirilir ve uyumlaştırılır. Bunlar ayrıca, sistemlerin koordinasyonunu sağlar ve kamu idarelerine rehberlik hizmeti verir”* denilmek suretiyle Maliye Bakanlığı’nın iç kontrol sürecindeki rolüne vurgu yapılmak istenilmiştir.

İç kontrolün amacı, 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun 56. maddesinde açıklanmıştır. Buna göre, iç kontrolün amacı:

- Kamu gelir, gider, varlık ve yükümlülüklerinin etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yönetilmesini,
- Kamu idarelerinin kanunlara ve diğer düzenlemelere uygun olarak faaliyet göstermesini,
- Her türlü mali karar ve işlemlerde usulsüzlük ve yolsuzluğun önlenmesini,
- Karar oluşturmak ve izlemek için düzenli, zamanında ve güvenilir rapor ve bilgi edinilmesini,
- Varlıkların kötüye kullanılması ve israfını önlemek ve kayıplara karşı korunmasını sağlamaktır.

Bu çerçevede, Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği 26.13.2007 tarihli ve 26738 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak, yürürlüğe girmiştir. Söz konusu tebliğle, kamu idareleri tarafından iç kontrol sistemlerinin Kamu İç Kontrol Standartlarına uyumunu sağlamak üzere yapılması gereken çalışmaların belirlenmesi ve bu çalışmalar için eylem planı oluşturulması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda, 2009 yılında Maliye Bakanlığı tarafından Kamu İç Kontrol Standartlarına Uyum Eylem Planı Rehberi yayımlanarak, kamu idarelerinin söz konusu yararlanmalarına olanak sağlanmıştır.*

Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu kapsamında, İç Kontrol; harcama öncesi Ön Mali Kontrol ve harcama sonrası İç Denetim şeklinde yapılmaktadır.

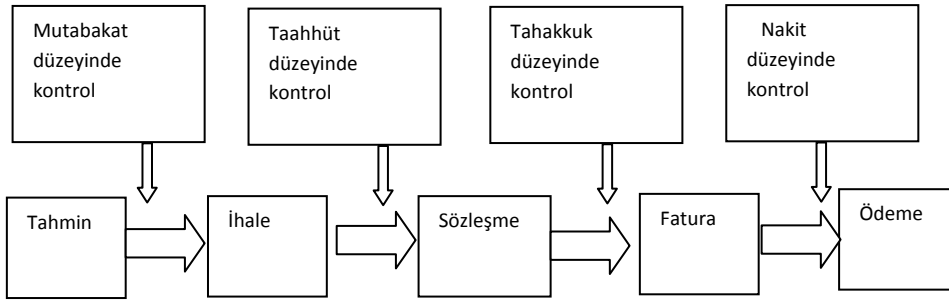
* İlgili açıklamalarda, “T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü 70451396-24 Sayılı Genelge”den yararlanılmıştır.

3.1.1. Harcama Öncesi Ön Mali Kontrol

Mali kontrol kavramı, 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 3/m fıkrasında; “Kamu kaynaklarının belirlenmiş amaçlar doğrultusunda, ilgili mevzuatla belirlenen kurallara uygun, etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak için oluşturulan kontrol sistemi ile kurumsal yapı, yöntem ve süreçler”, olarak tanımlanmıştır.

Ön Mali Kontrol ise; ilgili kanununun 58. maddesi uyarınca; “Harcama birimlerinde işlemlerin gerçekleştirilmesi aşamasında yapılan kontroller ile malî hizmetler birimi tarafından yapılan kontrolleri kapsar” şeklinde düzenlenmiştir.

Yönetmelik sorumluluk çerçevesinde yürütülen harcama öncesi ön mali kontrolün, taahhüt aşamasından başlayarak, bir süreç kontrolü şeklinde yürütülmesi öngörülmüştür. Böylece kesin hesap yasa tasarısının hazırlanması, bütçe ödeneklerinin bir kalemden diğerine aktarılması, genel bütçe kapsamı dışında olan idarelere ait muhasebe hizmetlerinin ilgili kamu idarelerinin yetki ve görev alanına girmesiyle, taahhüt aşamasında başlayan bu görevler harcama birimleri tarafından yerine getirilmektedir (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2013:369).

Şekil 3: Ön Mali Kontrol Aşamaları

Kaynak: Sidhakam Bhattacharyya ve Gautam Bandyopadhyay, “Expenditure and Budgetary Control in Urban Local Bodies in India-Developing Prism Model”, International Journal of Governmental Financial Management, <http://www.icgfm.org/journal/2012/no2/2.pdf>, Erişim Tarihi: 07.03.2014.

Şekil 3’de görüldüğü üzere, ön mali kontrol mali işlemlerin sonuçlandırılmasından önce yürütülen tüm kontrol faaliyetleridir. Bu süreç, bütçe tahmini olarak hazırlandıktan sonra, harcamanın ortaya çıkmasını sağlayan taahhüt aşamasında, harcamanın belgelendirilmesini sağlayan tahakkuk aşamasında ve ödemenin yapıldığı nakit işlemleri aşamasında gerçekleştirilmektedir. Böylece harcama öncesinde yapılan kontroller ile mevzuata uygunluk ve yapılan iş ve işlemlerin doğruluğu sağlanmaktadır.

Ön mali kontrol kavramı, önleyici kontrol olarak da adlandırılmaktadır. Ön mali kontrol ile taahhüde girişmeden ve ödeme işlemi gerçekleşmeden önce, bütçede yeterli ödenek bulunup bulunmadığı, yapılan işlemlerin mevzuata uygun olup olmadığı, görevlilerce kendi görev ve yetkileri çerçevesinde gerekli kontrolün yapılıp yapılmadığı kontrol edilmektedir. Dolayısıyla mali yönetim sisteminde herhangi bir işlemin gerçekleştirilmesine kadar geçen süreçte yapılan her türlü kontrol, ön mali kontrolün kapsam alanına girmektedir (Kesik, 2005:7).

3.1.2. Harcama Sonrası İç Denetim

İç denetim, kuruma değer katma, fonksiyonel bağımsızlık, güvence sağlama, risk yönetimi ve yönetim süreçlerine katkı sağlama, danışmanlık ve standartlara göre yürütülme temel niteliklerini taşıyan ve kaynakların ekonomiklik, etkililik ve verimlilik esaslarına göre yönetilip,

yönetilmediğini değerlendirerek, rehberlik yapmak amacıyla gerçekleştirilen bağımsız ve nesnel güvence sağlama ve danışmanlık faaliyeti olup, iç denetçiler tarafından yapılan denetimdir (Arcagök ve Erüz, 2006:192-205).

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 63. maddesinde ifadesini bulan iç denetim; idarenin harcamalarının, mali işlemlere ilişkin karar ve tasarruflarının, amaç ve politikalara, kalkınma planına, programlara, stratejik planlara ve performans programlarına uygunluğunu denetlemek ve değerlendirmek amacıyla yapılarak; kamu harcamalarının; uygunluk denetimi, performans denetimi ve mali denetim açılarından denetimini yapar (Arcagök ve Erüz, 2006:192-205).

İç denetimin yapılmasında, iç denetçi ve Maliye Bakanlığına bağlı, biri Başbakanın, biri Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu Bakanın, biri Kalkınma Bakanının, biri İçişleri Bakanının, başkanı dâhil üçü Maliye Bakanının önerisi ile beş yıl süre ile Bakanlar Kurulu tarafından atanan yedi üyeden oluşan İç Denetim Koordinasyon Kurulunun önemli rolü vardır. Ayrıca, kamu idarelerinin yapısı ve personel sayısı dikkate alınmak suretiyle, İç Denetim Koordinasyon Kurulunun uygun görüşü üzerine, doğrudan üst yöneticiye bağlı iç denetim birimi başkanlıkları kurulabilir. Kamu idarelerinin, yıllık iç denetim programı, üst yöneticinin önerileri de dikkate alınarak, iç denetçiler tarafından hazırlanarak, üst yönetici tarafından onaylanır (Tüğen, 2013:347-349).

İç denetim yapılmasındaki temel amaç, harcamalar yapıldıktan sonra, harcamaların mali açıdan doğruluğunu denetlemek, hukuki açıdan uygunluğunu denetlemek ve performans açısından hedeflerin gerçekleştirilebilirliğini denetlemektir. Böylece iç denetim kamu harcamalarının denetimini kapsamlı bir şekilde gerçekleştirirken, daha sonraki dönemlere ışık tutabilecek ve kamu harcamalarının yapılmasında yol gösterici nitelikte olabilecek önerilerde de bulunabilmektedir.

İç denetim, kamu idaresinin performansı hakkında yönetime bilgi vererek, gerekli önlemlerin alınmasını olanaklı kıldığı gibi, uyguladığı denetim teknikleri ile mali disiplini sağlamanın da bir güvencesi olarak görülmektedir. İç denetimin kalitesinin artması, aynı zamanda dış denetimin kolaylaştırılmasını da sağlamaktadır (Kesik, 2005:7-8).

Kamu harcamalarının idari denetimi kapsamında; Kalkınma Bakanlığı'nın kamu idarelerin yatırım harcamalarının belirlenmesindeki rolü de önemlidir. Kuruluşların yatırım projelerine ilişkin ödenek taleplerini, kalkınma plan ve yıllık program ilkelerine uygunluğu açısından değerlendiren Kalkınma Bakanlığı, onayladığı projeleri Maliye Bakanlığı'na göndermekte; Bakanlık ise yatırım projelerine tahsis edilen ödenek miktarını kurum harcama cetveline yerleştirmektedir (Karaarslan, 2008:305).

Kamu harcamalarının idari denetiminde, 5018 sayılı kanunda öngörülen görev tanımlarının da önemli bir etkisi olmuştur. Kanunda öngörülen; üst yönetici, harcama yetkilisi, muhasebe mutemedi, muhasebe mutemedi saymanı harcamanın her aşamasında kontrolü sağlamayı amaç edinen görevlilerdir. Kanuna göre, söz konusu görevliler, bütçenin uygulama döneminde ve harcama öncesi yapılan kontrollerden sorumlu olmuşlardır.

3.2. Kamu Harcamalarının Yasama Denetimi

Kamu harcamalarının yasama denetimi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan denetimdir. Parlamentonun kamu harcamaları konusundaki en önemli ve belirgin işlevi, devletin bütçesi ile yapacağı kamu harcama miktarının bütçenin onaylanması ile büyüklük ve içerik olarak halk adına belirlenmesidir. Böylece, parlamentonun bütçeyi görüşmesi, yapılması planlanan kamu harcamalarının ve maliye politikalarının kontrolünü de sağlamış olmaktadır. Parlamentonun kamu harcamalarını denetlemesi, bütçenin farklı aşamalarında ortaya çıkabilmektedir.

Bütçenin parlamentoda, onay ve görüşülme aşamasında, kamu harcamalarının, gerek teknik olarak, gerekse politik bakış açısıyla değerlendirilmesi mümkündür. Özellikle kamu

harcamalarının, bütçe komisyonunda incelenmesi ve komisyonun teknik açıdan belirli bir yeterliliğe sahip olarak, bütçe harcamaları üzerinde değişiklik yapma yetkisinin bulunması, kamu harcamalarının denetimi açısından önemlidir. Hiç kuşkusuz ki, komisyonda yapılan inceleme ve değerlendirmeler her ne kadar, önemli bir denetim aşamasını oluştursa da, yapılan denetimin objektif kriterlere dayalı olmadığını da vurgulamak gereklidir.

Parlenter demokrasilerde bütçe hukukunun esası, önce bütçelerin parlamento tarafından onaylanması; diğer bir ifadeyle yürütmeye gelir toplama ve harcama yapma yetkisi verilmesi; bütçe uygulaması sona erdikten sonra da uygulama sonuçlarının denetim yetkisinin yine parlamentoya ait olmasıdır. Bu nedenle parlamentoların, bütçe üzerindeki denetim yetkisi, sadece ön izin vermeyi değil, aynı zamanda uygulama sonuçlarının denetimini de kapsamaktadır. 1982 Anayasası'nın 164. maddesi, kesin hesap kanun tasarılarının gelecek yıl bütçe kanun tasarısı ile birlikte görüşüleceğini hüküm altına almıştır. Kesin hesap kanunu, hükümete verilen harcama yetkisinin kanunlara uygun olarak, etkin, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılıp, kullanılmadığının, bir bakıma parlamento tarafından onaylanması anlamına da gelmektedir (Mutluer ve diğ., 2005:379).

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 41. maddesi uyarınca; Parlamento, kamu harcamalarının denetimini, faaliyet raporları üzerinde yapılacak denetimler ve kesin hesap kanunu üzerinde yapılacak denetimler olmak üzere iki şekilde gerçekleştirir. Böylece, kamu harcamaları, parlamento tarafından bütçe uygulaması sona erdikten sonra, gerçekleştirilen rakamlar esas alınarak değerlendirilebilmektedir.

TBMM'nin görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasanın 87. maddesinde, Bakanlar Kurulu ve bakanları denetlemek de TBMM'nin görevleri arasında sayılmıştır. Buna paralel olarak, Anayasanın 98. maddesinde, "*Türkiye Büyük Millet Meclisi; soru, Meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve Meclis soruşturması yollarıyla denetleme yetkisini kullanır*" denilmektedir. Anayasanın 99. maddesi, gensoruyu, 100. maddesi ise, soruşturma açılması konularını düzenlemiştir (Yeni Anayasa 1982, 1998:60-69). Böylece, parlamento, kamu harcamalarının denetimini bütçe uygulama dönemi içerisinde, söz konusu yöntemlerle gerçekleştirebilmektedir.

3.3. Kamu Harcamalarının Yargı Denetimi

Kamu harcamalarının yargı denetimi hesap mahkemesi olarak kanunla kendisine verilen görevleri yerine getiren Sayıştay tarafından gerçekleştirilir. 1982 Anayasasının 160. maddesi uyarınca, Sayıştay'a iki temel görev verilmiştir. Bunlardan ilki; merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki kamu idareleri ile sosyal güvenlik kurumlarının tüm gelir ve giderlerini denetleme görevi, diğeri ise, sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamaktır. Sayıştay, söz konusu denetimlerini TBMM adına yapmasına rağmen, denetimlerinde tamamen bağımsızdır (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2013:371).

6085 Sayılı Sayıştay Kanunu ile kamu mali yönetiminin denetim alanı genişletilmiş ve kamu mali yönetiminde yer alan Merkezi Yönetimle birlikte, Mahalli İdareler, KİT'ler ve bu idarelerin sermayesine %50'den fazla katılarak oluşturdukları şirketler de Sayıştay'ın denetim kapsamına alınmıştır. Dış denetim, aynı başlığı taşıyan 5018 Sayılı Kanun'un 68. maddesi uyarınca; "*Sayıştay tarafından yapılacak harcama sonrası dış denetimin amacı, genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin hesap verme sorumluluğu çerçevesinde, yönetimin mali faaliyet, karar ve işlemlerinin; kanunlara, kurumsal amaç, hedef ve planlara uygunluk yönünden incelenmesi ve sonuçlarının TBMM'ne raporlanması*" olarak ifade edilmiştir.

Dış denetim, genel kabul görmüş uluslararası denetim standartları dikkate alınarak (Özen, 2008:255);

- Kamu idaresi hesapları ve bunlara ilişkin belgeler esas alınarak, mali tabloların güvenilirliği ve doğruluğuna ilişkin mali denetimi ile kamu kurumlarının gelir, gider ve

mallarına ilişkin mali işlemlerinin kanunlara ve diğer hukuki düzenlemelere uygun olup, olmadığının tespiti (Düzenlilik Denetimi),

- Kamu kaynaklarının etkili ve ekonomik olarak kullanılıp, kullanılmadığının belirlenmesi, faaliyet sonuçlarının ölçülmesi ve performans bakımından değerlendirilmesi (Performans Denetimi) suretiyle gerçekleştirilir.

3.4. Türkiye’de Kamu Harcamaları Bütçe İlişkisi:2006-2013 Dönemi Karşılaştırmalı Analizi

Devletin milli ekonomide gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerini gösterdiği belgesi, bütçesidir. Bütçe, devletin topluma sunmuş olduğu kamu hizmetlerinin ortaya çıkaracağı harcamaları gerek nitelik, gerekse nicelik olarak belirten bir mali planlama ve tasarruf aracıdır. Türkiye’de bütçe yönetimine ilişkin temel düzenlemeleri içeren kanun, 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’dur. İlgili kanuna göre; kamu mali yönetiminde yer alan kurum ve kuruluşlar içerisinde yer alan devletin asli faaliyetlerinin yürütülmesinden sorumlu olan kurum ve kuruluşlarının bütçesi “Merkezi Yönetim Bütçesi” olarak ifade edilmiştir.

Merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki kurum ve kuruluşlar ile birlikte, mahalli idareler, sosyal güvenlik kuruluşları ile genel sağlık sigortası, fonlar, döner sermayeler ve işsizlik sigortası fonu toplamı ise “Genel Devlet” olarak ifade edilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013:52).

Türkiye’de 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile uygulamaya dâhil olan Stratejik Planlamaya Dayalı Performans Esaslı Bütçeleme Sistemi; performans denetiminin sağlanmasını hedef alan bir yenilik olmuştur. Bütçenin her bir harcamacı birim tarafından kalkınma planları esas alınarak hazırlanacak olan stratejik plandaki amaçlara dayandırılması; her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında denetimin sağlanması amacıyla kamuoyunun bilgilendirilmesi; performans göstergelerinin kuruluşların bütçelerinde yer alarak, performans denetimlerinin bu göstergeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi; bütçede fayda- maliyet analizine imkan veren uygulamaların yer alması; bütçenin makro politikalar ile uyumunun sağlanması ve kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılması esaslarına dayalı olan performans esaslı bütçeleme sistemi, performans denetimini sağlamayı hedef almıştır (Siverekli, 2006:55-58).

Türkiye’de kamu harcamalarının denetimi yönünden kurum içi ve kurum dışı olmak üzere ikili bir denetim anlayışı benimsenmiştir. İç denetim, kurumda üst yöneticiye bağlı olan iç denetçiler tarafından yürütülmektedir. Dış denetim ise, Sayıştay tarafından yürütülmekte ve burada hem harcamaların kanuna uygunluğu denetlenmekte, hem de kurumların stratejik plandaki amaç ve hedeflere yönelik uygulama sonuçları performans açısından performans programları aracılığıyla denetlenmektedir. Ayrıca, performans programı ve bütçe uygulaması sonucunda, kurumun faaliyet raporu hazırlanmakta ve hem kurum içi, hem de Sayıştay aracılığıyla kurum dışı denetime tabi tutulmaktadır. Böylece, uzun vadeli hükümet politikaları, belirli performans göstergelerine dönüşmekte ve denetlenmektedir (Özen, 2008:262).

2000’li yılların ikinci yarısından sonra küresel belirsizliklerin arttığı ve dış finansman koşullarının giderek zorlaştığı konjonktürde Türkiye ekonomisinin dayanıklılığının korunması açısından bu dönemde uygulanan ihtiyatlı maliye politikaları geçerliliğini korumuştur. Böylece, mali disiplinin kalitesinin artırılması, tasarruf açığının azaltılması, kaynakların üretken alanlara yönlendirilmesinin sağlanması, iş ve yatırım ortamının geliştirilmesi, işgücü piyasalarında esnekliğin artırılması ve kayıtlı ekonomiye geçişin hızlandırılması alanlarındaki yapısal reformların sürdürülmesi ile ekonomide istikrarın desteklenmesi amaçlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013:9).

Türkiye, Avrupa Birliği’ne uyum ve dünya ülkelerinde küreselleşme sürecinin hız kazandığı 1990 ve 2000’li yıllarda, sosyal, ekonomik, hukuki, siyasi ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği dönüşümleri hızlandırmıştır. Bu süreçte, devletin performansının ölçülmesi, gerek Türkiye’de, gerekse OECD ülkelerinde, kamu sektörünün etkinliği ve verimliliğinin geliştirilmesi

için gerekli olarak kabul edilmiştir. Ancak, 2008 yılında başlayan mali ve ekonomik küresel krizinin ardından kamu kesimi harcama politikalarında nitelik ve nicelik olarak yeniden düzenlenme gerekliliği ortaya çıkmıştır (OECD, 2011).

Türkiye’de 5018 Sayılı Kanun dönemi sonrasında bütçe giderleri yönünden; faiz giderlerindeki düşüğe rağmen, cari transferler kalemindeki giderlerin bütçe giderleri içindeki önemini koruması giderler kaleminde çok ciddi düşüşler ortaya çıkmasına engel olmuştur (Bakınız Tablo 1 ve Tablo 2). 2006 döneminden sonra, söz konusu kalemin önemli bir bölümünü; sağlık, sosyal güvenlik kapsamındaki emeklilik vb. uygulamalar ve sosyal yardım giderleri, tarımsal desteklemeler ve idarelere yapılan transferler oluşturmuştur. Maliye Bakanlığı gerçekleştirme verilerine göre; cari transferler; 2006-2012 dönemi GSMH içindeki oranı ortalama % 8.29, bütçe giderleri içindeki oranı ortalama % 32.8 ile bütçe giderlerinin en yüksek kalemini oluşturmuştur. Cari transferleri personel giderleri izlemiş ve 2006-2012 dönemi personel giderlerinin merkezi yönetim bütçe toplamındaki payı ortalama % 21.9 olarak gerçekleşmiştir. Personel giderlerini, bütçe toplamındaki ortalama % 10.4 payı ile mal ve hizmet alım giderleri izlemiş ve mal ve hizmet alım giderlerindeki artışın en önemli nedenleri arasında; savunma, güvenlik ve sağlık alanlarındaki modernizasyon çalışmaları yer almıştır. Bu durumda, dünya ekonomisindeki gelişmelere paralel olarak, kalkınmaya yönelik kamu harcamalarının bütçe içerisindeki payının artışının önemli bir rolü vardır (Maliye Bakanlığı, 2014).

Gelişmekte olan bir ülke olarak, Türkiye’de son dönemlerde yapılan merkezi yönetim bütçe harcamalarının önemli bir bölümünü kalkınmaya yönelik faaliyetler oluşturmaya başlamıştır. Bu kapsamda, yarı kamusal mal ve hizmet özelliği taşıyan ve kişiye özel faydasının yanı sıra, topluma yayılan bölünmez nitelikli faydaları olan ve bu özelliği nedeniyle özel sektör ile birlikte kamu sektörü tarafından da üretilen eğitim, sağlık hizmetlerinin başta kırsal alanlar olmak üzere, toplumun tamamına aynı kalite ve yeterlilikte sunumu hedeflenmiştir. Nitekim bütçe giderlerinin fonksiyonel dağılımı kapsamında, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri hemen her dönemde bütçe giderleri sıralamasında üst sıralarda yer almışlardır (Siverekli, 2013:472).

Türkiye 2006 dönemi sonrasında, 5018 Sayılı Kanun ile orta vadeli harcama sürecini benimsemiş ve makro ekonomik gelişmelerle uyumlu bir kamu mali yönetimini hedefleyerek, özellikle kalkınma ve kalkınmanın sürdürülebilirliği yolunda attığı adımlarla yatırım alanında önemli düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Nitekim 2014-2016 dönemini kapsayan orta vadeli program kapsamında; *iş ve yatırım ortamının cazip ve öngörülebilir hale gelmesi desteklenerek yerli ve uluslararası doğrudan yatırımların artırılmasının sağlanması* öngörülen temel hedeflerden birisi olarak orta vadeli programda yer almıştır. Kalkınma Bakanlığı gerçekleştirme verilerine göre, 2000-2005 döneminde yatırım giderlerinin toplam bütçe giderleri içindeki payının ortalama % 6.6’dan, 2006-2012 döneminde ortalama % 7.7’ye yükselmesi** benimsenen neo liberal politikalara rağmen, yatırımlara verilen önemin bir göstergesidir.

Türkiye’nin 2002-2012 dönemi içerisindeki hızlı büyüme ve kalkınması, küresel ekonomideki önemli ülke başarılarından birisini oluşturmuştur. 75 milyon nüfusu ve kendisini dünyadaki 18. büyük ekonomi haline getiren 786 milyar dolarlık gayrisafi yurt içi hâsılası ile üst orta gelir grubuna dâhil olan Türkiye’nin 2023 yılı hedefi; *dünyanın en büyük on ekonomisi arasına girebilmek* olarak belirlenmiştir (Dünya Bankası, 2013:1). Bu bağlamda, devlet, 2014-2016 dönemini kapsayan orta vadeli program kapsamında; *kamu harcama politikasının, çok yıllık bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde ve belirlenen politika öncelikleri doğrultusunda yürütülmesi ve kamu idarelerinin kendilerine tahsis edilen ödenekleri ekonomik ve verimli bir şekilde kullanması* esasını öngörmüştür. Bununla birlikte orta vadeli programda, kamu harcamaları kapsamında üzerinde durulması gereken temel hususlar aşağıda olduğu gibi belirtilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013:31-33);

** Söz konusu oranlar, Kalkınma Bakanlığı, Orta Vadeli Program (2014-2016) verileri esas alınarak, tarafımızca hesaplanmıştır.

- Yeni harcama programları uygulanmadan önce etki analizi çalışmalarının yapılması,
- Personel harcamaları dışında kalan diğer cari harcamalara yönelik ödeneklerin sıfır tabanlı bütçe ilkesiyle belirlenmesi,
- Bütçe giderlerinin belirlenmesinde; stratejik plan, kalkınma planı uyumunun gözetilmesi,
- Kamu hizmetlerini program yaklaşımı ile ele alan bütçe yapısına kademeli olarak geçişin benimsenmesi,
- Bütçe giderlerinin tahsisinde eğitimin öncelikli sektör olarak benimsenmesi,
- Sosyal amaçlı programlar, sosyal güvenlik sistemi ve tarıma yönelik transferlerin mali açıdan etkinliğinin değerlendirilmesi ve
- Sağlık alanındaki harcamalarda denetimlerin artırılmasıdır.

Tablo 1'de ekonomik sınıflandırmaya göre merkezi yönetim bütçe giderlerinin 2006-2013 dönemi gelişim seyri görülmektedir. Tablodan görüldüğü üzere, Türkiye'de bütçe giderleri içinde en yüksek payı cari transferler almaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere; cari transferlerin büyük bir bölümünü sağlık, sosyal güvenlik kapsamındaki emeklilik vb. uygulamalar ve sosyal yardım giderleri, tarımsal desteklemeler ve idarelere yapılan transferler oluşturmuştur. 2012 yılı Genel Faaliyet Raporu'na göre; 2012 yılında hazine yardımları kapsamında, sağlık, emeklilik ve sosyal yardım giderleri için yapılan transfer tutarları cari transferler içinde en yüksek paya sahip kalemler olmuştur. Bu kalemleri, tarımsal desteklemeler ve dernek, vakıf, birlik ve benzeri teşekküllere yardım amacıyla yapılan transferler izlemiştir. Söz konusu kalemler, ülke kalkınmasının sağlanması amacıyla gerçekleştirilen ve küresel sürece uyumun önemli bir gerekliliğini oluşturan kalemlerdir. Nitekim cari transferlerin bütçe içindeki payı 2002 yılında % 21.2 iken, 2012 yılında % 35.8 olmuş ve 2013 yılında GSMH içindeki payı % 9.5 olarak gerçekleşmiştir (Maliye Bakanlığı, 2013:40-42).

Tablo 1: Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri*: 2006-2013 Dönemi (Milyon TL)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Personel Giderleri	37.812	43.569	48.857	55.946	62.316	72.914	86.463	96.237
Sosyal Güvenlik Kur. Devlet Primi	5.075	5.805	6.408	7.208	11.063	12.850	14.728	16.305
Mal ve Hizmet Alımları	19.001	22.258	24.412	29.799	29.185	32.797	32.894	36.268
Cari Transferler	49.851	63.292	70.360	91.976	101.857	110.499	129.477	148.735
Sermaye Giderleri	12.098	13.003	18.516	20.072	26.010	30.905	34.365	43.609
Sermaye Transferleri	2.637	3.542	3.174	4.319	6.773	6.739	6.006	7.655
Borç Verme	5.689	3.846	4.644	5.698	8.857	5.671	9.537	9.094
Faiz Harcamaları	45.963	48.753	50.661	53.201	48.299	42.232	48.416	49.986

Toplam	178.126	204.068	227.031	268.219	294.359	314.607	361.887	407.890
---------------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

* Gerçekleşme Rakamları

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, 6. Bölüm: Kamu Finansmanı (Tablo VI), *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri*, Erişim Tarihi: 11.06.2014.

Türkiye’de cari transferler içerisinde en yüksek ikinci sırada yer alan harcama grubunu personel giderleri oluşturmuş ve personel giderlerini, faiz harcamaları ve sermaye giderleri takip etmiştir (Bakınız Tablo 2). Faiz giderlerinin 2002-2012 döneminde bütçe içindeki payı azalmış ve Tablo 2’den görüldüğü gibi, 2013 yılında GSMH’nin % 3.2’sine kadar gerilemiştir. Sermaye giderlerinin oransal olarak yıllar itibariyle artışında ise, Karayolları Genel Müdürlüğü’nün yol yapım ve bakım giderlerindeki artış ve Milli Eğitim Bakanlığına okul yapım ve onarımı için ilave kaynak ayrılmasının önemli bir payı olmuştur. Türkiye’de 2002 yılında sermaye giderlerinin bütçe içindeki payı % 6.5 iken, 2012 yılında bu oran % 9.5 olarak gerçekleşmiştir (Maliye Bakanlığı, 2013:42-44).

Tablo 2: Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Merkezi Yönetim Bütçe Giderlerinin* GSMH'ya Oranı: 2006-2013 Dönemi (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Personel Giderleri	5,0	5,2	5,1	5,9	5,7	5,6	6,1	6,2
Sosyal Güvenlik Kur. Devlet Primi	0,7	0,7	0,7	0,8	1,0	1,0	1,0	1,0
Mal ve Hizmet Alımları	2,5	2,6	2,6	3,1	2,7	2,5	2,3	2,3
Cari Transferler	6,6	7,5	7,4	9,7	9,3	8,5	9,1	9,5
Sermaye Giderleri	1,6	1,5	1,9	2,1	2,4	2,4	2,4	2,8
Sermaye Transferleri	0,3	0,4	0,3	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5
Borç Verme	0,8	0,5	0,5	0,6	0,8	0,4	0,7	0,6
Faiz Harcamaları	6,1	5,8	5,3	5,6	4,4	3,3	3,4	3,2
Toplam	23,6	24,2	23,9	28,2	26,8	24,2	25,6	26,1

* Gerçekleşme Rakamları

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, 6. Bölüm: Kamu Finansmanı (Tablo VI), *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri*, Erişim Tarihi: 11.06.2014.

Tablo 3: Fonksiyonel Sınıflandırmaya Göre Bütçe Giderlerinin Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri* İçindeki Payı: 2006-2012 Dönemi (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Genel Kamu Hizmetleri	39,5	37,2	36,2	32,9	30,4	29,2	29,1
Savunma Hizmetleri	6,5	5,8	5,7	5,4	5,1	5,2	5,1
Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri	5,9	6,1	6,2	6,1	6,4	7,1	7,3
Ekonomik İşler ve Hizmetler	11,9	11,6	12,8	12,3	14,0	13,9	13,9
Çevre Koruma Hizmetleri	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
İskan ve Toplum Refahı Hizmetleri	2,2	2,3	1,7	1,4	2,2	1,5	1,5
Sağlık Hizmetleri	5,2	5,5	5,7	5,8	5,5	5,9	4,3
Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri	1,6	1,6	1,7	1,7	1,8	2,1	2,1
Eğitim Hizmetleri	12,5	12,6	13,4	13,3	14,1	15,5	15,7
Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri	14,7	17,1	16,6	20,9	20,3	19,4	21,0

* Gerçekleşme Rakamları

Kaynak: Maliye Bakanlığı, <http://www.bumko.gov.tr/TR,165/merkezi-yonetim-butce-giderleri-2006-2012.html>, *2006-2012 Yılları Merkezi Yönetim Bütçe Ödenek ve Harcamaları Fonksiyonel Sınıflandırma*, Erişim Tarihi:11.06.2014.

Tablo 3’den görüldüğü üzere, fonksiyonel olarak gerçekleştirilen kamu harcamaları içerisinde en yüksek payı, genel kamu hizmetleri almış ve bu kalemi sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri ve eğitim hizmetleri izlemiştir. Bu tablo, daha önce de ifade edildiği üzere, Türkiye’nin kalkınmışlık yolunda kat ettiği mesafenin önemini ortaya koymak bakımından önemlidir.

Tablo 4: Merkezi Yönetim Bütçe Giderlerinin* GSMH'ye Oranı: 2006-2012 Dönemi (%)

Yıllar	Oran
2006	23,49
2007	24,20
2008	23,88
2009	28,16
2010	26,79
2011	24,24
2012	25,44

* Gerçekleşme Rakamları

Kaynak: Maliye Bakanlığı, <http://www.bumko.gov.tr/TR,4461/butce-gider-gelir-gerceklesemeleri-1924-2012.html>, *Merkezi Yönetim Bütçe Gelir, Gider ve Dengesi (2006-2012)*, Erişim Tarihi:13.06.2014.

Kalkınma Bakanlığı verilerine göre; Türkiye’de bütçe harcamalarının GSMH içindeki payı hemen her dönemde benimsenen hükümet politikalarına göre farklı bir seyir izlemiştir. Kalkınma Bakanlığı verilerine göre; konsolide bütçe harcamalarının GSMH içindeki oranının, 1990 yılında % 12.7, 2000 yılında % 28.2, 2002 yılında % 33.4, 2005 yılında % 24.1 olarak gerçekleşmesi bu durumun bir göstergesidir. Ancak, bütçe harcamalarında gelişim seyrinin tek başına diğer değişkenlerden bağımsız olarak değerlendirilmesi sağlıklı sonuç vermeyecektir. Kamu harcamalarının seyri ile birlikte; kamu harcamaları kamu hizmetlerinin bir yansıması olduğundan, kamu hizmetlerindeki nicel ve nitel artışın ve bunun ülkedeki refah düzeyi üzerindeki etkisinin ve finansal olarak da bütçe kaynaklarındaki gelişmeler ile birlikte kamu finansman dengesinin de değerlendirilmesi gereklidir. Nitekim Türkiye’de dolaylı vergilerin payının yüksekliği sağlıklı ve sürekli kaynaklardan kamu geliri elde etmenin önünde önemli bir engel oluşturmakla birlikte, aynı zamanda gelir dağılımı üzerinde olumsuz etki de yaratmaktadır. Bununla birlikte, Tablo 4’de görüldüğü üzere, Türkiye’de 2006-2012 döneminde merkezi yönetim bütçe giderlerinin GSMH içindeki oranının, 2009 dönemi hariç ortalama istikrarlı bir seyir izlediği görülmektedir.

Tablo 5: Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri ve GSMH'ya Oran: 2013-2016 Dönemi

Yıllar	Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (Milyar TL.)	GSMH'ya Oran (%)	Merkezi Yönetim Faiz Giderleri (Milyar TL.)	GSMH'ya Oran (%)
2013*	356.1	22.8	50.5	3.2
2014**	384.3	22.4	52.0	3.0
2015**	412.7	21.8	53.0	2.8
2016**	445.7	21.3	51.0	2.4

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, (2013), *Orta Vadeli Program:2014-2016*, Ankara, s.53.

* Gerçekleşme Tahmini

** Orta Vadeli Program

Tablo 5'den görüldüğü üzere, merkezi yönetim bütçe giderlerinin ve beraberinde faiz giderlerinin GSMH'ye oranının gelişim seyri, bütçe disiplini esas alınarak, giderlerin azalışı yönünde devam etmektedir. Söz konusu amaç, aynı zamanda Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan "...genel devlet harcamalarının bir miktar düşürülerek, genel devlet açığının Plan dönemi sonunda % 0.5'e düşürülmesinin hedeflendiği" amaç ile de örtüşmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013a:75).

Yukarıda yer alan açıklamalarla birlikte, 2014-2018 dönemi için öngörülen işsizlik oranının % 8.2 olarak tahmin edilmesi, aynı dönemde vergi yükünün % 28.6 olarak tahmin edilmesi, bebek ölüm hızının 2018 dönemi için binde 6 olarak öngörülmesi, 2010 yılında birinci en yoksul % 20'lik kesimin gelir dağılımından % 6.5 oranında pay alması, 2018 yılında Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranının % 1.80 olarak öngörülmesi bütçe giderlerinde disiplin yaklaşımı ile birlikte kat edilmesi gereken mesafeleri göstermek bakımından önemlidir ***.

Kamu harcamalarının denetimindeki anlayış ile birlikte; merkezi yönetim bütçe harcamaları 2009 dönemi hariç 2006-2013 döneminde istikrarlı bir seyir izlemiştir. Diğer yandan, her ülkenin kamu harcama miktarının, kendi ekonomik ve sosyal yapısı içinde değerlendirilmesi önemlidir. OECD ülkelerinde, kamu harcamalarının GSMH içindeki payı Türkiye ile karşılaştırıldığında daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu oranın sırasıyla 2000 ve 2011 yılı itibarıyla, Belçika'da % 49.1 ve % 53.3, Fransa'da % 51.7 ve % 56, İngiltere'de % 36.8 ve % 48.7 olması bu durumu kanıtlamaktadır (OECD, 2013:199).

Devlet, ekonomik büyümenin ve sosyal gelişmenin teşvik edilmesi, mal ve hizmetler sağlanması, firmaların ve bireylerin faaliyetlerinin düzenlenmesi ve gelirlerin yeniden dağıtılmasından sorumludur. Devletin faaliyetlerinin kapsama ve etki alanı, 2009 yılında OECD üyesi ülkelerde genel devlet harcamalarının ortalama olarak GSYH'nin yarısına yakın olmasında yansımaları bulabilmektedir. OECD ülkelerinin çoğunda, en büyük harcama kategorisi toplam harcamaların % 34'ü ile sosyal güvenlik olup, bunu %14.7 ile sağlık, % 13.1 ile genel kamu hizmetleri, % 13.1 ile eğitim harcamaları izlemektedir (OECD, 2011). Bu tablodan da anlaşıldığı

*** Söz konusu rakamlar, Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planında yer alan tablolardan derlenmiştir. İlgili tablolara ilişkin bilgiler sırasıyla şöyledir; Tablo 10:*Büyüme ve İstihdam Gelişmeleri ve Hedefleri*, s.63, Tablo 15:*Kamu Kesimine İlişkin Seçilmiş Göstergelerde Gelişmeler ve Hedefler*, s.74, Tablo 3:*Sağlık Alanında Gelişmeler ve Hedefler*, s.34, Tablo 4:*Gelir Gruplarının Toplam Gelirden Aldıkları Paylar*, s.42, Tablo 19:*Ar-Ge ve Yenilik Alanında Gelişmeler ve Hedefler*, s.86.

üzere, kamu harcamalarının rakamsal gelişimi her zaman düşünüldüğü şekilde yorumlanamayabilir. Diğer bir ifadeyle, kamu harcamalarındaki rakamsal artış veya azalış her zaman bütçe açığını veya disiplinini ifade etmeyebilir. Nitekim günümüz küresel sürecinde, devletlerin payı kalkınmanın tesisi ve sürdürülebilirliği yönünde artmıştır.

SONUÇ

Devletin önemli bir faaliyet aracı olan bütçe, aynı zamanda kamu harcamalarının miktar ve nitelik itibarıyla içerisinde yer aldığı bir belgedir. Kamu harcamalarının bütçe içerisinde yer alması, bir taraftan, kamu harcamalarını miktar ve bileşim olarak gösterirken, diğer yandan kamu harcamalarının planlanan dönem içinde ne ölçüde gerçekleştirilebildiğini de göstermesi bakımından önemlidir. Böylece, bütçe, kamu harcamalarının denetimi mekanizmasını da yerine getirebilmektedir. Nitekim kamu harcamalarının fonksiyonel olarak, hangi tür hizmetlere ayrıldığı ve ayrılan miktarın gerçekleşme oranı bu denetimi sağlayan en önemli göstergedir.

Kamu harcamalarının denetiminde, devlet tarafından benimsenen farklı bütçeleme anlayışlarına göre farklı denetim metotlarından faydalanılabilir. Tarihsel süreçte bu durum, yani farklı denetim metotlarının kullanılması, kamu harcamalarının denetim şeklini de etkilemiştir. Kamu harcamaları geleneksel denetim anlayışının geçerli olduğu dönemlerde, klasik yaklaşımla mali ve hukuka uygunluk denetimini içeren düzenlilik denetimi ile denetlenirken, çağdaş denetim anlayışının geçerli olduğu özellikle 1980 sonrası dönemde performans denetimi de adı geçen denetimlere eklenmiştir. Böylece, kamu harcamalarının sadece hangi miktarda harcandığı değil, kamu harcamalarının ne amaçla, hangi sonuçlar elde edilerek ve hangi maliyetle gerçekleştirildiği önem kazanmaya başlamıştır. Bu anlayışta, kamu kaynaklarının kullanımında tasarrufun sağlanması, mali disiplin ilkesinin hayata geçirilmesi ve toplumsal yaşam kalitesinin yükseltilmesi düşünceleri etkili olmuştur.

Türkiye’de kamu harcamalarının denetiminde bütçenin rolü; 2006 yılından sonra, uygulamaya giren Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun denetime getirmiş olduğu yeni bakış açıları ile artmıştır. Böylece bütçe aracılığıyla, kamu harcamaları; hukuki yani mevzuata uygunluk yönünden denetime tabii tutulduğu gibi, stratejik plan, performans programı ve faaliyet raporu uygulamaları ile performans denetimine de tabii tutulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, denetimi yapan kurumlar bakımından; iç kontrol mekanizması uygulaması mevzuata dâhil olmuş ve kamu harcamaları harcama öncesi ve harcama sonrası dönemde olmak üzere iki dönemde denetime tabii olmuştur. Denetimi yapan kurumlar bakımından, Sayıştay tarafından yapılan dış denetimin kapsamının genişletilmesi kamu harcamalarının kontrolünde etkili olan bir diğer uygulamayı oluşturmuştur.

Türkiye’de faiz harcamaları dâhil kamu harcamalarının GSMH’ye oranının; 2006 yılında % 23.49, 2008 yılında % 23.88, 2010 yılında % 26.79, 2012 yılında % 25.44 olması; Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun geçerli olduğu dönem sonrasında kamu harcamalarının gelişim seyrinin genellikle istikrarlı bir görünüm arz ettiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu istikrarda, bütçenin denetimi olduğu kadar, devlet tarafından uygulanan ve 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nun öngördüğü mali disiplin ilkesine paralel; kamu finansman dengesinin sağlanmasına yönelik ve bu çalışmanın konusu dışında yer alan diğer kamu politikalarının da etkisi vardır. Ayrıca devlet, kalkınmanın sağlanması amacıyla, bütçe içerisinde gerçekleştirildiği kamu harcama alanlarını genellikle kalkınmanın sağlanmasında etkili olan eğitim, sağlık vb. alanlara yönlendirerek, diğer alanlarda sınırlandırmalara gitmiştir. Bununla birlikte, Türkiye’de sosyal göstergeler diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında; Türkiye’de özellikle kalkınmanın sağlanması aşamasında yapılması gereken harcamaların olması; kamu harcamalarının denetiminde bütçenin rolü ile birlikte; yapılması gereken harcama alanlarının belirlenerek, bu alanlarda iyileşmelerin sağlanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Altuğ, Figen (2000), *Mali Denetim*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Arcagök, M. Sait ve Ertan Erüz (2006), *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Sistemi*, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, İstanbul.
- Arın, Tülay, Necdet Kesmez, İhsan Gören (2000), *Devlet Reformu- Parlamento ve Sayıştay Denetimi*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı Yayınları 16, ISBN:975-8112-20-1, İstanbul.
- Bayar, Doğan (2008), "Mali Denetim Nedir?", *Maliye Dergisi*, Sayı:155, Temmuz-Aralık, s.1-10.
- Bulutoğlu, Kenan (2004), *Kamu Bütçesi Kamu Harcamaları Kamu Borçları*, Batı Türkeli Yayıncılık, İstanbul.
- Candan, Ekrem (2007), *Türk Bütçe Sisteminde Performans Denetimi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 2007-374, Ankara.
- Coşkun, Gülay (1991), *Devlet Bütçesi-Türk Bütçe Sistemi-* (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı), Turhan Kitabevi, Ankara.
- Dünya Bankası (2013), *Dünya Bankası Grubu-Türkiye İşbirliği: Ülke Programının Görünümü*.
- Edizdoğan, Nihat ve Özhan Çetinkaya (2013), *Kamu Bütçesi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- European Commission (2012), "Welcome to the World of PIFC: Public Internal Financial Control", Publications Office, http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/control/brochure_pifc_en.pdf, 17.02.2014.
- Falay, Nihat (1979), *Planlama-Programlama-Bütçeleme Sistemi ve Türk Program Bütçe Modeli*, Güryay Matbaacılık, İstanbul.
- Kalkınma Bakanlığı (2013), *Orta Vadeli Program:2014-2016*, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı (2013a), *Onuncu Kalkınma Planı:2014-2018*, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, 6. Bölüm:Kamu Finansmanı (Tablo VI), *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri*, Erişim Tarihi:11.06.2014.
- Karaarslan, Erkan (2008), *Kamu Harcama Hukuku*, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara.
- Kesik, Ahmet (2005), "5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi Kontrol Kanunu Bağlamında ve AB Sürecinde Türk Kamu İç Mali Kontrol Sistemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 2005/1, s.94-114.
- Kubalı, Derya (1998), *Performans Denetimi-Kavram, İlkeler, Metodoloji ve Uygulamalar*, Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Dizisi:11, Sayıştay, Ankara.
- Maliye Bakanlığı (2013), *2012 Yılı Genel Faaliyet Raporu*, <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/7576,2012genelfaaliyetraporu.pdf?0>, Erişim Tarihi: 12.06.2014.
- Maliye Bakanlığı, *Merkezi Yönetim Bütçe Gelir, Gider ve Dengesi (2006-2012)* <http://www.bumko.gov.tr/TR,4461/butce-gider-gelir-gerceklesmeleri-1924-2012.html>, Erişim Tarihi:13.06.2014.
- Maliye Bakanlığı, <http://www.bumko.gov.tr/TR,165/merkezi-yonetim-butce-giderleri-2006-2012.html>, *2006-2012 Yılları Merkezi Yönetim Bütçe Ödenek ve Harcamaları Fonksiyonel Sınıflandırma*, Erişim Tarihi:11.06.2014.
- Mutluer, M. Kamil, Erdoğan Öner, Ahmet Kesik (2005), *Bütçe Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 99, İstanbul.
- Nadaroğlu, Halil (1998), *Kamu Maliyesi Teorisi* (Gözden Geçirilmiş ve Düzeltilmiş 10. Baskı), Beta Yayıncılık, İstanbul.
- OECD (2011), *Government at a Glance 2011*, ISBN 978-92-64-096578.
- OECD (2013), *OECD Factbook 2013*.
- Özen, Ahmet (2008), *Performans Esaslı Bütçeleme Sistemi ve Türkiye'de Uygulanabilirliği*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Özer, Hüseyin (1997), *Kamu Kesiminde Performans Denetimi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi*, T.C. Sayıştay 135. Kuruluş Yıldönümü Yayınları, Ankara.
- Sayıştay Başkanlığı (2012), *Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Standartları (ISSAI)-I: Kurucu İlkeler Yüksek Denetim Kurumlarının İşleyişi İçin Ön Koşullar Temel Denetim İlkeleri*, (Çeviri Ekibi: Ömer Karamollaoğlu, Murat İnce, Çiğdem Aslankara, Berna Erkan, Nurdan Yeşilyurt, Harun Saki, Seher Özer Ütük), 150. Kuruluş Yıldönümü Yayınları, Ankara.

Sidhakam Bhattacharyya ve Gautam Bandyopadhyay, “Expenditure and Budgetary Control in Urban Local Bodies in India-Developing Prism Model”, *International Journal of Governmental Financial Management*, <http://www.icgfm.org/journal/2012/no2/2.pdf>, Erişim Tarihi: 07.03.2014.

Sivrekli, Esra (2006), “Yeni Ekonomik Düzendeki Bütçe Sistemlerindeki Değişim Süreci ve Türk Kamu Maliyesinin Uyumunu”, Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:2, s.47-61.

Sivrekli, Esra (2013), “2000’li Yıllarda Kamu Mali Yönetiminde Yaşanan Değişimlere Bütçe Perspektifli Bir Bakış”, *Prof. Dr. Cihan Dura’ya Armağan- 2000’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi: Yapısal Dönüşümler, Ana Sorunlar ve Çözüme Dönük Politika Önerileri-*, Editör: Prof. Dr. Hayriye Atik, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Tüğen, Kamil (2013), *Devlet Bütçesi* (Onikinci Baskı), Bassaray Matbaası, İzmir.

Yeni Anayasa 1982 (1998), Serhat Yayınları, İstanbul.

Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Direnci Önlemede Duyguların Yönetiminin Önemi: Hizmet İşletmeleri Açısından Bakış

Meryem AKOĞLAN KOZAK *, Volkan GENÇ **

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, değişim sürecinde çalışanların değişime gösterdikleri direnci önlemede duyguların önemine dikkat çekmektir. Günümüz işletmelerinde sık sık yaşanan değişim uygulamalarında en önemli engel çalışanların direncidir. Bu direnci önlemede genellikle, tahmin etme, katılımı sağlama, iletişim, eğitim, uzlaşma ve zorlama gibi yöntemler kullanılmaktadır. Ancak turizm işletmelerinin emek yoğun veya insan odaklı yapısı dikkate alındığında direnci önlemede bu geleneksel yöntemler yanında, duyguların yönetilmesinin de bir yöntem olarak kullanılması gerekmektedir. Konuyla ilgili literatür üzerinden yapılan değerlendirmeler sonucunda; duygu yönetimi konusunda sektörde bir farkındalık olduğu, ancak bir direnç önleme yöntemi olarak kullanılmadığı görülmüştür. Turizm işletmelerinde değişim sürecindeki direnci önlemede ise duyguların yönetiminden yararlanılmasının bu süreci kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Bu amaçla; çalışanların sürekli bilgilendirilmesi, desteklenmesi ve onlara karşı açık olunması, çalışanlara özel ilgi gösterilmesi, istek ve gereksinimlerini saptayarak bunları gerçekleştirmek için çaba sarf edilmesi ve sürekli öğrenmenin teşvik edilmesi gibi uygulamalara başvurulabileceği önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Değişim, Direnç, Duygu Yönetimi, Direnç Önleme Yöntemleri, Hizmet İşletmeleri

JEL Sınıflandırması: L83, M12

The Importance of Emotion Management Emerging for the Prevention of Resistance in the Change Process: A Perspective for Service Businesses

ABSTRACT

The aim of this study is to draw the attention to the importance of emotions preventing employees' resistance to change during the change process. The most important obstacle in today's enterprises is the resistance of the employees to changing applications. To prevent this resistance methods such as prediction, ensure participation, communication, education, reconciliation, force are usually used. However, considering the structure of tourism managements which is labor-intensive or human-oriented, besides these traditional methods to prevent resistance also must be used as a method of managing emotions. As a result of the evaluation about the subject over literature; emotion management is an awareness in the sector, but it isn't used as a method of preventing resistance. Emotion management which is used for preventing resistance in change process is expected to make easier this process in tourism managements. For this purpose, employees constantly informing, supporting and clarity towards them, special interest to them, by pinpointing desires and needs, to perform the effort up and continuous learning to encourage such applications are recommended.

Keywords: Change, Resistance, Emotion Management, Resistance Prevention Methods, Service Businesses

JEL Classification: L83, M12

Geliş Tarihi / Received: 29.04.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 26.06.2014

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İşletme Fakültesi, mkozak@anadolu.edu.tr

** Araş. Gör., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, volkangenc@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Genel anlamda değişim, bir bütünün öğelerinde, öğelerin birbirleriyle ilişkilerinde öncekine göre nicelik ve nitelikçe gözlenebilir bir ayrılığın oluşması şeklinde tanımlanabilir. Değişimin sonuçları bireyleri ve örgütleri yakından etkilediğinden kolay gerçekleşmez. Bu süreçte direnç en fazla uğraşılması gereken konu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu süreçte, bireylerin değişimi ve değişimin getireceği etkileri kabullenmesi için fazladan bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir (Vos, 2006; Barutçugil, 2004).

Bilginin, rekabetin, ticaretin, sosyal ve örgütsel değişimlerin, çalışan niteliklerinin ve sosyo-kültürel etkileşimlerin, tahminlerin ötesinde hızlandığı çağımızdaki bu hızlı değişim, bireylerde gelecek kaygısı, belirsizlik, rekabet, bireysel mücadele, güvensizlik ve duygusal doyumsuzluk, sosyal yalnızlık, yabancılaşma vb. birçok sosyal ve duygusal problemin temelini oluşturmaktadır (Öke, 2001'den aktaran Töremen ve Çankaya, 2008). İşletmelerin hızlı değişime ayak uydurma çabaları, aynı zamanda, çalışanların iş kaybetme, iş yükü artışı, teknik bilgi yetersizliği ve bilinmeyen korkusu gibi çok sayıda duygusal olayın etkisiyle bireyleri tedirgin etmekte ve bireyin değişime karşı direnç göstermesine neden olmaktadır. Aslında, her örgütte hemen hemen her gün üzüntü, kızgınlık, neşe, korku, öfke, kin, nefret, güven ve güvensizlik, sevgi ve bağlılık gibi değişim dışındaki nedenlere bağlı olarak yoğun duygular yaşanır. Yöneticiler örgüt iklimini iyi anlamak ve iyi yönetmek yanında, bazı durumlarda ortaya çıkmış olan direnci kırmada da çalışanların yoğun duygularının farkında olmak ve onları kontrol altında tutmak zorundadırlar. Çünkü yöneticiler, çalışanların kararlarından ve davranışlarından sorumlu olduğu kadar örgüt içerisindeki duygularından da sorumludur (Barutçugil, 2004). Konu turizm sektörü bağlamında ele alındığında da bu değerlerin sektör aktörleriyle önemli ölçüde örtüştüğu görülür. Özellikle, müşteri ve çalışanların mutluluğu, refahı, çalışma ortamı gibi faktörler hizmet kalitesini doğrudan etkileyeceğinden çalışanların istek ve gereksinimlerine odaklanması başarılı bir yönetim için önem taşımaktadır (Çevik ve Akoğlan Kozak, 2011).

Değişim öncelikle zihinde başlar ve duygularla yönetilebilir. Değişimle birlikte bireyin olaylara ve dünyaya bakış açısı farklılaşır. O halde bireyin değişimi kabul edebilmesi için ilk önce zihninde bu kavramı ve önemini kabullenmesi gereklidir. Çünkü değişimin gerçekleşmesi ile birlikte bireyin o konudaki tüm doğruları da değişecektir (Bulut, 2010). Bu bağlamda, insanlar akıllarıyla hareket ettikleri kadar duygularıyla da hareket ettiklerinde, entelektüel bakımdan, değişiklikleri ne kadar benimsemiş olursa olsunlar; hislerinin de bu süreçte etkili olacağına dikkat çekmek gerekmektedir. Bu çerçevede hazırlanan bu çalışmada, ilgili alan yazın üzerinden sağlanan bilgilere dayalı olarak değişim sürecinde kullanılan direnç önleme yöntemlerine dayalı bir değerlendirme yapılarak, direnci önlemede duyguların önemi üzerinde durulacaktır. Çalışma, şimdiye kadar denenmiş olan direnç önleme yöntemlerine ek olarak duyguların yönetimini de tartışması yönüyle önemlidir.

2. DİRENÇ VE DİRENCİ ÖNLEME YÖNTEMLERİ

Değişime direnç bir bakıma, örgüt içinde gerçekleştirilmeye çalışılan değişime engel olma, güvensizlik, şüphe ya da değişimi önleme gibi çalışan davranışlarıdır. Çalışanlar örgüt içerisinde değişime farklı nedenlerle direnç gösterebilmektedir. Değişimin bir faydası olacağına inanmamak, değişimin anlatılan şekliyle bir yarar sağlamayacağı düşüncesi veya değişim sonucunda işten çıkarılma korkusu, pozisyonunda değişmeden dolayı, güç ve statü kaybı endişesi gibi nedenlerle çalışanlar değişime direnç gösterebilmektedir. Değişim beraberinde, bir takım yeni iş ilişkilerini de getirmektedir. Özellikle, değişim sürecinde, dışarıdan nitelikli

eleman alınarak, üst kademelerde istihdam edilmesi oldukça yaygındır. Bu durumda eski sistemde, belirli güç ve etkisi olan kişiler, sahip oldukları güç ve etkileme yeteneğini kaybedecekleri için direnişeye geçebilmektedirler (Akoğlan Kozak, 2004). Çalışanların değişime direnç göstermesinin nedenlerinden bir diğeri de kaynak dağılımıdır. Örgüt içinde kaynakları kontrol eden ve dağıtımını yapan kişi veya gruplar, değişimi kendilerine yönelmiş bir tehdit olarak görmekte ve değişime direnç gösterebilmektedir (Özkalp, 2013). Burada önemli olan çalışanların direnç gösterim psikolojilerini anlayabilmektir. Değişime karşı tepki, genel olarak insanın doğasında vardır. Çünkü her insan alışkanlıklarıyla beraber yaşamakta ve bu alışkanlıklarından vazgeçmesi ayrıca, mevcut haklarından fedakârlık etmesi kolay değildir (Peker ve Aytürk, 2000).

Literatürde Coch ve French'in (1948) değişime karşı direnç konusunda yaptıkları araştırma ilk çalışmalardan biri olarak gösterilebilir. Araştırmacılar, değişime direncin önlenmesi için çalışanların değişimi planlama ve yönetim sürecine dâhil edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Burada önemli olan çalışanların fikirlerinin kabul edilmesinden çok, kişilerin, kendilerini etkileyecek bir değişiklik olayının içinde olduklarını, dışlanmadıklarını hissetmeleridir. Bowman ve Ash (1987) birçok durumda çalışanların yöneticilerine değişimi yapıcı bir şekilde kabul etmede ve değişime karşı direnci azaltmada yardımcı olduklarını belirlemişlerdir. Bu davranışı sergilemede, yöneticilerin farklı iletişim stratejileri kullanmaları, eğitim ve katılımı önemli uygulamalar olarak kabul ettikleri görülmektedir (Okumus ve Hemmington, 1998).

Otel işletmelerine çeşitli yollar öneren çalışmalarda ise (Kotter ve Schlesinger, 1979; Akoğlan Kozak, 2004; Tokat, 2012; Clarke vd., 1996; Schermerhorn vd., 2002), altı değişim stratejisi ileri sürülmüştür. Bunlar; eğitim ve iletişim, katılım ve içselleştirme, kolaylaştırma ve destek, değer kaybı ve anlaşma, manipülasyon ve kooptasyon, zorlamadır. İletişim, eğitim, katılım, içselleştirme, planlama ve güç, Okumus ve Hemmington'ın (1998) çalışmasında yöneticiler tarafından kullanılan önemli araçlar olarak ortaya çıkmıştır. İletişim değişim sürecinde en önemli faktör olarak görülmüştür. Eğitim bu değişim stratejilerinin ikinci önemli ve yaygın olarak kabul edilen yönüdür. Katılım ve içselleştirme değişime uyum sürecinde sonraki stratejilerdir. Birçok yönetici değişimi yönetmeyi bir öğrenme süreci olarak ele almış; kazanılan deneyimin ve bilginin sürekli değişim ile başa çıkmada yardımcı olacağını ileri sürmüşlerdir (Yeniçeri, 2002; Akoğlan Kozak, 2004; Burnes ve Jackson, 2011). Sonraki yıllarda Erem (2003) tarafından hizmet işletmeleri üzerine yapılan çalışmada, çalışanların değişime karşı gösterdikleri direncin önlenmesinde katılımı sağlamanın etkili bir yöntem olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak çalışanların hazırladıkları değişiklik planları işletme için uygun değilse, değişim zaman alıcı olabilmektedir.

Değişimin başarısı önemli ölçüde, yöneticilerle astlar arasında iyi bir diyalog kurulması ya da etkili bir iletişime bağlıdır (Keenan, 2002). Bu konuda otel işletme yöneticileriyle yapılan bir araştırma sonucunda, çalışanların direnç gösterimini önlemede iletişim yönteminin daha etkili olduğu yolunda bulgulara ulaşılmıştır (Chiang, 2010). Akbaba ve Mesci (2007) de otel işletmelerinde iletişim eksikliğinin dirence neden olacağını vurgulamışlardır. Bovey ve Hede (2001) ise hizmet işletmelerinde değişimin başarısız olmasının en önemli nedeni olarak direnç faktörünü belirtmişlerdir. Eğer değişim sürecinde direncin engellenmesi isteniyorsa yöneticilerin iletişim yöntemine önem vermeleri gerekmektedir. Sonraki yıllarda İnce (2008) tarafından yapılan başka bir çalışmada otel işletmelerinde çalışanların göstereceği direncin yine iletişim yoluyla önlenebileceği ortaya koyulmuştur. İletişim, her ne kadar örgütler tarafından çok sık kullanılan bir yöntem (Yeniçeri, 2002; Burnes ve Jackson, 2011; Pieterse vd., 2012) olarak görülse de değişim çok sayıda kişiyi ilgilendiriyorsa, zaman alıcı bir yöntem olarak

görülmektedir. Bu bağlamda, iletişim yöntemini kullanmanın direnci önlemede tek başına yeterli olmayacağı söylenebilir.

Değişim esnasında, sürekli olarak yeni bilgi ve süreçler örgüt içine girmektedir. Bazı durumlarda bu yeni bilgi ve süreçler bazı çalışanlar için bilinmeyen, bilinmediği için korkulan konular olarak görülebilir. Bu nedenle, çalışanlar üzerinde bilmemekten kaynaklanan korkunun yenilebilmesi, değişim sürecinde sürekli eğitimin başarıyla uygulanmasına bağlı olmaktadır (Basım vd., 2009). Turizm işletmelerinde uygulanacak olan hizmet içi eğitimlerle çalışanların direnç gösterimleri azaltılırken, işletmelerin de öğrenen organizasyonlar haline gelmeleri sağlanabilir (Clarke vd., 1996; Schermerhorn vd., 2002). Alagöz (2009) araştırmasında, otel işletmelerinde çalışanların göstereceği aktif veya pasif direncin eğitim yöntemiyle önlenilebileceğini belirtmiştir. Göztepe (2009) tarafından yapılan başka bir çalışmada da hizmet sektöründe oluşabilecek direncin eğitim ve katılımı sağlama yoluyla azaltılabileceği vurgulanmıştır. Türkay vd. (2011) ise otel işletmelerinde değişim sürecinde direncin oluşmasının ve değişimin başarısız olmasının çalışanın bilgi, beceri ve eğitim yetersizliğinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Örgüt içerisinde çalışanın ya da yöneticinin direncinin önlenilebilmesi için yürütülen eğitim çalışmalarında, çalışanlar değişimle ilgili olarak bilgilendirilirken, aynı zamanda gelecekte olmaları gereken pozisyonlarla ilgili çalışanlara eğitimler de verilmektedir (Okumuş ve Hemmington, 1998).

Çalışanları zorlama da bazı durumlarda direnci önleme yöntemi olarak kullanılmaktadır. Başka yöntemlerin uygulanma imkânının olmadığı durumlarda yöneticiler, güç ve otorite kullanarak değişimlerin kabul edilmesini sağlayabilmektedirler (Kotter ve Schlesinger, 1979). Özellikle bu, değişimin acilen uygulanması gereken durumlarda kullanılan bir yöntemdir. Devrimci bir değişim öngörmesi nedeniyle değişim mühendisliği gibi değişim araçlarını kullanan turizm işletmelerinde zorlama sıklıkla başvurulan direnç önleme yöntemlerinden biri olarak görülebilir (Aksu, 2000). Ancak zorlama yöntemiyle direncin tam anlamıyla önlenilebileceğini söylemek güçtür.

Davranışları etkileyen sosyo-psikolojik faktörlerin bilinmesi de direncin önlenmesinde önemlidir. 1980'li yıllardan itibaren, duyguların çalışma yaşamındaki varlığının, artan bir şekilde tartışılmaya başlanmasıyla çalışanların duygularına işletmelerde daha fazla önem verilmiştir (Seçer, 2007). Değişim sürecinde çalışanların gösterdikleri direncin, duygusal durumlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü değişimde çalışanın kendinden şüphe etmesi, endişe, korku ve belirsizlik gibi duyguları yaşaması (sinizm gibi) aslında direncin en önemli sebeplerinden birkaçı olarak gösterilebilir. Duygular insanların davranışlarına yön veren önemli etkenlerden biri durumundadır ve çalışanların örgüt içerisindeki davranışlarına yön vermesi açısından incelenmelidir (Steinberg ve Figart, 1999).

Değişim sürecinde duyguların incelenmesine Huy (1998) öncülük etmiştir. Huy (1998) duygusal zekâyâ ve duygusal yeteneğe sahip çalışanların radikal değişimler sonucunda örgüte daha kolay uyum sağladıklarını belirtmektedir. Ancak Huy'un (1998) çalışmasından sonra yapılan araştırmaların önemli bir kısmında, değişimin büyük oranda başarılı olamadığı görülmektedir. Çünkü değişim sürecinde olumsuz duygular sonucunda çalışanların güven duygularını yitirdikleri ve çeşitli korkular yaşadıkları bilinmektedir. Bu da değişim sürecinde çalışanların direnç göstermesine neden olmaktadır.

Leana ve Barry (2000) tarafından yapılan çalışmada, grup yapılarının çalışanların duygularını etkilediği belirtilmiştir. Başka bir çalışma da Bartunek vd. (2006) tarafından

yapılmıştır. Burada araştırmacılar, duygusal bulaşmanın¹ etkileri üzerine durmuşlardır. Özellikle, örgüt içindeki bireylerin duyguları grupların hareketlerini etkilemektedir. Çünkü gruplar üyelerinin ortak amaçları ve bu amaçlara erişmenin ortak inancıyla ayakta durmaktadır. Bu amaçların olumlu olması grubun oluşmasına destek sağlarken, olumsuz olması ise grubun oluşmasına engel teşkil etmektedir. Bir işletmede, ortak arzu ve gereksinimler tatminkâr bir şekilde karşılanıp uygun bir duygusal ortam olarak devam ettiği ölçüde grup üyelerinin tatmin düzeyleri yüksek olacaktır. Örgütte grup yapıları ne kadar sağlam ve sabit bir özellik taşırsa, o gruba değişiklikleri kabul ettirmek ve uygulamak o derece zor olmaktadır. Sabit yapıli gruplara değişikliklerin benimsetilmesi grubun moral durumuna ve grup liderinin tutumuna bağlıdır (Eren, 2012). Çevik ve Akoğlan Kozak (2011) tarafından yapılan araştırmada, turizm işletmelerinde değişim sürecinde çalışanların göstermiş oldukları direnci önleyebilmek için liderliğin önemi vurgulanmıştır. Çünkü grup lideri değişiklikleri ne kadar uygun bulursa iş arkadaşlarına da kabul ettirmekte güçlük çekmeyecektir.

Değişim sürecinde direnç gösterim nedenlerinden bir diğeri de çalışanın yaşadığı duygusal karmaşadır. Duygusal karmaşa, çalışanın örgüt içerisinde hem olumlu hem de olumsuz duyguyu aynı anda yaşamasıdır. Örneğin, bir çalışan değişim sürecinde, değişimin getireceği yenilikleri merak ederek bir heyecan duygusuna kapılırken, aynı anda işini kaybedeceği korkusu da yaşayabilir. Piderit (2000) tarafından yapılan bir araştırmada, duygusal karmaşanın örgüt içerisinde olumlu ve olumsuz etkilerinin olacağına değinilmiş ve değişim yöneticileri örgüt içerisinde çalışan duygularını yönetebilirlerse değişimin başarıyla sonuçlanabileceğini belirtilmiştir. Duygu karmaşası yaşayan çalışanın direncini kırmanın tamamen olumsuz duygular içerisinde olan çalışana göre daha kolay olduğu söylenebilir. Burada önemli olan çalışana değişim sonrasında olumsuzluk yaşamayacağı hissi yaratabilmektir. Çalışan duygularının yönetilememesi sonucunda değişimlerin başarılı olamadığını ve mevcut direnç önleme yöntemleriyle istenen başarıların elde edilemediği ve eksikliklerinin devam ettiği güncel çalışmalarla tespit edilmiştir (Avey vd., 2008; Klarner vd., 2011). Dolayısıyla, direnci önlemede duyguların yönetimi oldukça önemli ve üzerinde durulması gereken bir yöntem olduğu söylenebilir.

3. DİRENCİ ÖNLEMEDE DUYGULARIN ÖNEMİ

İnsan sosyal bir varlıktır ve doğduğu andan itibaren hayatı boyunca diğer insanlarla bir arada bulunmak ve çalışmak zorundadır. Bu yüzden, hayatı kolaylaştırma ve yaşam kalitesini yükseltme arayışında, insan davranış özelliklerinin çözülmesi büyük önem taşımaktadır. İnsanın davranış özelliklerine verilen bu önem günümüzdeki işletme yönetimlerindeki, insanla ilgili temel davranışsal özelliklerin referans alınmasında görülebilir (Akin, 2004; Gülerterkin, 2013). Burada önemli olan çalışan duygularını anlayabilmektir. Clark (2000) duyguları, ruhsal, fiziksel ve davranışsal öğeleri olan, karmaşık hisler olarak tanımlamaktadır. Duygulara en genel haliyle bakıldığında, belirli bir işte çalışma eyleminin insanoğlunun sosyal varlığının önemli bir belirleyicisinin olduğunu ve böylelikle sevmek, nefret etmek, acıma, korku, hüsrana, sevinç, suçluluk, kıskançlık gibi çeşitli duyguların hissedildiği ve ortaya konulduğu bir alanı temsil ettiğini söylemek mümkündür (Seçer, 2007).

Duygu yönetimi, bireylerin ve yöneticilerin görüş, fikir ve karar alma sürecinde duygu ve hislerini bastırmaları veya tamamen onların etkisine girmeleri değil, bireylerin duygular ile yüzleşerek etkili sonuca gitmeleri olarak kabul edilmektedir (Goleman, 2005). Duyguları

¹ Duygusal bulaşma, bireyler arasındaki duyguların yayıldığı süreçtir (Klarner vd., 2011).

yönetme süreci ise duyguların fakında olma, duyguları tanıma, yönlendirebilme ve duygulara uyum sağlayabilme yetilerine sahip olmayı ve bunları etkili kullanabilme sürecinde bireyin duygusal olgunluğu olarak kabul edilmektedir (Töremen ve Çankaya, 2008).

Turizm işletmeleri dış çevre koşullarından oldukça fazla etkilenen ve sürekli değişime maruz kalan bir yapıdadır. Bu işletmeler, değişim esnasında sık sık direnç ile karşı karşıya kalmaktadır. Çünkü turizm işletmelerinde hizmet soyuttur ve insan aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu işletmeler her ne kadar son teknolojiyi bünyelerinde barındırsalar da bu teknolojiler hizmet için sadece birer araç konumundadır. İşletmenin müşterilerle olan bağlantısı insan aracılığıyla gerçekleştirilmekte ve yine aynı şekilde işletmenin imajı da bu hizmetin müşteride bıraktığı etkiyle şekillenmektedir (Çevik ve Akoğlan Kozak, 2011). Dolayısıyla, turizm işletmelerinde çalışanların istek ve gereksinimlerine odaklanılması da önem taşımaktadır. Sadece örgütün amaçlarına odaklanarak çalışanların ihtiyaçlarını göz ardı etmek turizm işletmelerinde çalışanların direnç gösterimlerine neden olmaktadır. Chu (2002) tarafından otel işletmeleri üzerine yapılan araştırmada, yöneticiler tarafından gösterilen duygusal desteğın iş tatminini arttırdığına yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Woo (1998) ise otel işletmelerinde duyguların örgütsel bağlılığın belirleyicilerinden biri olduğunu belirtmiştir. Spiess (2011) da, hizmet işletmelerinde yöneticilik/liderlik tarzının örgüt içerisindeki duyguların şekillenmesinde önemli bir etkisinin olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle, turizm işletmelerindeki yöneticilerin/liderlerin değişimin başarısı için çalışanların duygularının olduklarını unutmamaları gerekmektedir. Çalışanları dinlemeleri, onlardan bir şeyler öğrenmeye çalışmaları, onların istek ve gereksinimlerini karşılamaları, kişisel gelişimlerine önem vermeleri, onlarla ilgilenmeleri, onların korkularını anlayabilmeleri yani onların bir anlamda duygularını yönetmeleri de önem taşımaktadır.

Çalışanlar fiziksel görünüşleri ile olduğu kadar kişilik yapısı itibariyle de birbirinden farklılık göstermektedir. Bu farklılıklardan dolayı çalışanlar, belirli olaylara karşı farklı duygusal tepkiler vermektedirler (Eren, 2012). Yapılan çalışmalar kişiliğın beş faktörde derlenebileceğini göstermiştir. Bu faktörler dışa dönüklük, duygusal denge/nevrotizm, yumuşak başlılık, sorumluluk ve deneyime açıklık/kültür olarak ifade edilmiştir (Bacanlı İlhan ve Aslan, 2009). Vos (2006) tarafından yapılan bir araştırmada, duyguların ve kişilik yapısının değişime direnç gösterilmesinin önemli nedenlerinden olduğu belirtilmiştir. Özellikle, örgüt içerisinde dışa dönük kişilik yapısına sahip çalışanlar değişimi daha çabuk benimsemektedirler. Aynı zamanda örgüt içerisinde genellikle olumsuz duyguların daha baskın olduğu bu çalışma sonucunda ortaya konulmuştur. Dolayısıyla, çalışanların duygularının yönetilmesinde yönetici/liderlerin kişilik yapısına da dikkat etmesi gerekmektedir.

Yöneticilerin duyguları olumlu olarak yönetebilmesi, takım ruhu ve moral olarak adlandırabilen güçlü etkiler yaratabilmektedir. Bu da örgütün performansını doğrudan etkilemektedir. Bazen bu etkileme örgüt içerisinde yavaş yavaş göze çarparken bazen de bir anda oluşmaktadır. Yapılan araştırmalar, duyguların yönetiminin grup üzerinde güçlü etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Amerika'daki bir şirkette yapılan araştırmada, departman yöneticilerinin kendisinin ve takım arkadaşlarının primleri üzerine tartışmaları istenmektedir. Yöneticilerden istenilen rol, kendi çalışanları için en yüksek payı ve grubun geneli için en iyi kararları almaya çalışmaktır. Ancak yöneticiler bu kararları alırken, grubun içinde diğerlerinin bilmediği deneyimli bir aktör bulunmakta ve bu aktör bazı gruplara karşı olumsuz bazılarına ise olumlu bir tavır sergilemektedir. Daha sonra bu tartışmaların video görüntüleri şirketin tepe yöneticileri tarafından incelendiğinde, aktörün takım içerisinde departman yöneticilerinin olumsuz durumlarda morallerini bozarak ve olumlu durumlarda morallerini arttırarak grupların ruh halleri üzerinde bir etki yarattığı gözlemlenmiştir. Araştırmaya katılan yöneticiler de tartışma

içinde bir değişimi fark ettiklerini ama buna neyin sebep olduğunu anlayamadıklarını belirtmişlerdir. Ancak aktörün, yöneticilerin davranışlarını olumlu etkilediği grupların rakiplerine nazaran daha az direnç yaşadıkları ve daha fazla işbirliği sergiledikleri gözlemlenmiştir (Caruso ve Salovey, 2007). Duygusal bulaşma olarak da bilinen böyle bir etki alanı özellikle değişim sürecinde yer alan grupların ve kişilerin duygularının karşılıklı etkisini vurgulamaktadır. Bu etki değişimle ilgili algıların (olumlu-olumsuz) oluşumunda önemlidir. Böylece, değişim sürecindeki alıcıları diğer bireylerin duygularından sonuç çıkarabilir ve duygulardan etkilenebilirler (Klarner vd., 2011).

Duyguların değişim sürecinde direnç gösterimindeki rolünü duygusal olaylar teorisi açıklamaktadır. Duygusal olaylar teorisi, çalışanların iş yerinde gerçekleşen olaylara verdikleri duygusal tepkileri ve bu tepkilerin iş performansını ve memnuniyetini nasıl etkilediğini göstermektedir. Bu teori, duyguların, çalışma ortamında gerçekleşen bir olaya tepki olduklarını kabul etmekle işe başlamaktadır. Çalışma ortamı, iş taleplerini, otonomluk derecesini ve duygusal çalışma talebini içeren bir ortamdır. Çalışma ortamı içinde direnç gösterimi de, sevindirici olaylar da veya her ikisi de mevcut olabilmektedir. Dirence örnek olarak, üzerlerine düşen işleri yavaşlatan veya bilerek yanlış yapan çalışan gösterilebilir. Sevindirici olaylarsa, bir çalışma arkadaşının desteği, bir hedefe ulaşmak veya bir başarı için ödüllendirilmek olabilir (Robbins ve Judge, 2012). İş yerinde gerçekleşen bu olaylar, kişilerin karakterlerine göre az veya çok yoğunlukta hissededeği olumlu veya olumsuz duygusal tepkileri tetiklemektedir.

Robbins ve Judge (2012) duygusal olaylar teorisine göre yapılan testler sonucunda, düşük derece alan çalışanların, olumsuz olaylara daha güçlü direniş gösterdiklerini; ayrıca çalışanların aynı olaya verdikleri duygusal tepkilerin, o anki duygu durumuna göre değişiklik göstereceğini belirtmektedir. Aynı zamanda duygular, örgütsel vatandaşlık davranışları, örgüte bağlılık, gösterilen çaba, işten ayrılma eğilimi ve iş yerinde sapkınlık gibi birçok performans ve tatmin değişkenlerini etkilemektedir. Bu bağlamda, duygusal olaylar teorisi iki önemli mesaj vermektedir. Birincisi, iş yerindeki direncin ve sevinçlerin iş performansını ve tatminini nasıl etkilediğini anlayabilmek için duyguların önemli bir bilgi kaynağı sağladığı; ikincisi ise çalışanların ve yöneticilerin duyguları ve onları yaratan olayları hiçbir zaman göz ardı etmemesi gerektiğidir (Robbins ve Judge, 2012).

Burada üzerinde durulması gereken konulardan bir diğeri ise duygulanımdır. Duygulanım, bireylerin genel olarak her şeye veya herkese karşı belirli bir duygusal eğilimle yaklaşımları olarak açıklanabilir (Morris ve Feldman, 1996). Yani insanların devamlı olarak içinde yaşadıkları ruhsal bir durumu betimlemekle ilgilidir. Olumlu ve olumsuz duygulanım olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Olumlu duygulanım, hayata karşı genellikle olumlu; olumsuz duygulanım ise olumsuz bir bakış açısına sahip olmayı ifade eder. Olumlu duygulanıma sahip kişilerde; istekli, canlı, atik, neşeli, enerjik davranışlar, olumsuz duygulanıma sahip kişilerde ise; nefret, öfke, kaygı, korku, bıkkınlık, tikslenme söz konusudur (Grandey, 2000). Bu konuda Avey vd. (2008) tarafından yapılan araştırmada, duygu durumları olumlu olan çalışanların değişimin başarılması üzerinde güçlü bir etkisinin olduğu ortaya konulmuştur. Burada, değişim yöneticileri veya liderlerinin özellikle bu tür duygu durumları yaşayan çalışanları tanıması önemli olabilmektedir. Çünkü olumsuz duygulanıma sahip çalışanların değişim fikrinin olumsuz yönlerini görmeksizin, değişimin yetersiz taraflarını ispata yeltenebilmekte (Eren, 2012), bu da diğer çalışanların duygularını etkilemektedir.

Değişim sürecinde duyguların rolünü süreç olarak ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan biri Fox ve Hamburger (2001) tarafından yapılan çalışmadır. Araştırmacılar, değişimde liderin çalışana verdiği temel mesaja, mesajın nasıl oluşturulduğuna, değişim liderlerinin karakterine, çalışanlarla değişim liderlerinin etkileşimine, değişim liderleri ile

çalışanlar arasındaki uyuma dikkat çekmişlerdir. Liu ve Perrew (2005) örgütsel değişimde duyguların rolü üzerine bir süreç modeli geliştirmişlerdir. Bu modelde örgütsel değişim sürecinde duyguların rolüyle ilgili dört aşama tespit etmişlerdir. İlk aşamada duyguların insanları ileriye dönük hareketlerini etkilemesine; ikinci aşamada duygusal deneyim sonuçlarının olumlu ve olumsuz sonuçlar doğuracağına; üçüncü aşamada çalışanların direnç göstermelerinde duygusal deneyimlerin etkisi olduğuna değinmişlerdir. Dördüncü ve son aşamada, farklı duyguların kişilerin davranışlarını harekete geçirdiğini ve değişim süreçleri boyunca çalışan duygularını harekete geçirmek ve çalışanları değişime adapte edebilmek için değişim ajanlarının iletişim kanallarını açık tutması gerektiğinden bahsetmektedirler. Fassauer (2011) ise örgüt içerisinde değişime direnci üç ana yaklaşımla açıklamaktadır. Bunları, örgüt içerisindeki değişime karşı direncin normal bir süreç olduğunu, değişim sürecinde çalışan davranışının potansiyel bir dirence yol açacağını ve direncin duygusal sonuçlarının olacağını ifade etmiştir. Aslında değişimler belirli aşamalardan geçmekte ve değişimlerin belirli direnç noktaları bulunmaktadır. Özellikle, örgütlerin bu direnç noktalarını çok iyi analiz etmeleri gerekmektedir. Örneğin, bir otel işletmesinde toplam kalite yönetimi uygulanmak isteniyorsa, öncelikle örgütteki tüm çalışanların etkin rol oynadığı bu yönetim tekniğinde örgüt içi çatışmalar, işten ayrılma niyeti, stres faktörleri, psikolojik şiddet davranışı, dedikodu, tükenmişlik gibi duygusal davranış çıktılarının en aza indirilmesi gerekmektedir. Çünkü çalışanların örgüt içerisinde mutlu olmaması iş davranış sonuçlarına da etki edebilmektedir (Gülertekin, 2013).

İlgili çalışmalardan direnç kavramının odak noktasının birey olduğu görülmektedir. Birey çalışma hayatına atıldığı ilk günden itibaren bazı ihtiyaçlarını karşılamak, beklenti ve arzularını tatmin etmek, geleceğe yönelik planlarını yaparak işinde ilerlemek istemektedir. Örgüt içerisinde direnci önleyebilmek için bireyi anlamak gerekir. Bu bağlamda, literatürde sıklıkla geçen direnç önleme yöntemlerinin biri veya birkaçının etkili olacağı düşüncesinden ziyade daha geniş bir perspektiften bakmak gerekmektedir. Bu da direnci önlemede çalışan duygularının yönetilmesi gerekliliğidir. Çünkü direnç oluşmasının en önemli nedeni çalışanların korkuları yani duygularıdır. Oysa değişim esnasında en yaygın yapılan hata, onun insanlar ve onların duyguları üzerindeki etkisini küçümsemektir. Birçok yönetici veya lider, çalışanlarına değişimleri gerektiğini söylediğinde onların değişeceğini düşünmektedir. Alışılmış iş yapma biçimlerinden ve davranış kalıplarından vazgeçmenin ne kadar zor olduğunu anlamamaktadırlar. Bunun ne kadar tedirgin edici bir durum olduğunu ve insanların uyum sağlamak için zamana ihtiyaç duyduklarını akıldan çıkarmamak gerekmektedir (Barutçugil, 2004).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Her değişimde az ya da çok örgütsel sorunlar yaşanır. Bu sorunların değişimin temel unsuru insan üzerinde yoğunlaşması ise özellikle, turizm ve otel işletmeleri gibi emek yoğun alanlarda daha belirgin bir hal alır. Bilindiği gibi otellerde çalışan, müşteri ve diğer paydaşlar değişim sürecinde önemli roller üstlenmektedirler. İnsan faktörüne dayalı olarak ortaya çıkan en önemli değişim engeli dirençtir ve bunun önlenmesi ise çalışanların desteğinin kazanılmasına bağlıdır.

Değişim literatürü incelendiğinde, direncin önlenmesinde sıklıkla tahmin etme, katılımı sağlama, iletişim, eğitim ve zorlama gibi yöntemlerin kullanıldığı dikkat çekmekte, ancak duygu yönetiminin ihmal edildiği görülmektedir. Bilindiği gibi bireyler gerek iş gerek iş dışındaki yaşamlarında birçok duyguyu yaşamaktadırlar. Bu anlamda duygular, insan davranışının bir parçası olup bireyin iç dünyasından karşılıklı ilişkilere kadar birçok alanda belirleyicidir ve insan davranışında temel bir role sahiptir (Erkuş ve Günlü, 2008). Birey kendisini duygulardan

soyutlayamaz; fakat geliştireceği yeteneklerle duygularını yöneterek yaşadığı duyguların amaçlarına hizmet etmesini sağlayabilir. Duygular, yaşama yönelik bakış açısını, moralini ve performansını olumlu veya olumsuz yönde etkileyebildiğinden, bireyler için önemlidir ve iyi yönetilebilirse bireylerin moralini ve performansını yükseltebilmektedir. Dolayısıyla, çalışma yaşamı duygulardan bağımsız olarak düşünülemez.

Değişim sürecinde ise duyguları yoğun ve kafaları karışık olan çalışanların sorularının, korkularının ve çekincelerinin üstesinden gelinmesi beklenmektedir. Bu süreçte çalışan duygularının doğru yönetilmesi, bireylerin duygusal olgunluğa ulaşmasını kolaylaştıracak ve örgüte olumlu bir iklim yoluyla çalışanların direncini azaltabilecektir. Bu açıdan yöneticiler çalışanların en çok nelerden korktuğunu ortaya çıkarmak için özel raporlar hazırlatmalı, çalışanların duygularının yönetilmesi özellikle sinik tutumların önlenmesi için çaba harcamalıdır. Bu bağlamda, çalışanları sürekli bilgilendirme, destekleme ve onlara karşı açık olunması önerilmektedir. Ayrıca, çalışanlara özel ilgi gösterilmesi, istek ve gereksinimlerinin saptanarak bunları gerçekleştirmesi için çaba sarf edilmesi ve sürekli öğrenmenin teşvik edilmesinin de önemli olduğu görülmektedir. Ancak yapılan taramalar, konunun ülkemiz yöneticileri tarafından yeteri kadar içselleştirilmediğini ortaya koymaktadır. İş yaşamında duygu konusu ağırlıklı olarak duygusal zekâya ve duygusal emeğe (Akoğlan Kozak ve Güçlü, 2008; Pala, 2008; Doğan ve Demiral, 2007; Özgen, 2010; Yürür ve Ünlü, 2011; Kaya ve Özhan, 2012; Duran ve Gümüş, 2013; Genç, 2013) yönelik olarak ele alınmıştır. Oysa çalışma yaşamında duygular sadece bireyleri değil, bireylerle birlikte diğer çalışanları ve örgütleri de derinden etkilemektedir. Bu nedenle, değişim sürecinde yöneticilerin esas sorunu olan direncin önlenmesinde emek yoğun bir sektör olan turizmde insani bir uygulama olarak duyguların ele alınması ve bu konuya dikkat çekilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, değişim sürecinde duyguların önemine ilişkin çalışmalar artırılarak değişimde dirence ilişkin bakış açısı değiştirilmelidir. Buna yönelik olarak da çalışma yaşamında değişim sürecinde duyguların yönetiminin önemiyle ilgili ölçek geliştirilip ampirik çalışmalar yapılabilir. Dahası değişim sürecinde duyguların önemine ilişkin çalışmaların artmasıyla, yöneticilerin dirence ilişkin bakış açılarının zaman içinde daha olumlu hale gelebileceği ve değişimlerin birer kriz olduğu algısının da değişebileceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Alağöz, G. (2009). *Otel İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetiminin Uygulanabilirliği: 4 ve 5 Yıldızlı Kıyı ve Şehir Otellerinde Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Akbaba, A. ve Mesci, M. (2007). Otel İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetimine Geçişte Sorun Yaşanabilecek Alanların Belirlenmesi: Antalya Belek Bölgesinde Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, 12, 33-50.
- Akın, M. (2004). *İşletmelerde Duygusal Zekanın Üst Kademe Yöneticiler ile Astları Arasındaki Çatışmalar Üzerindeki Etkileri, (Kayseri'deki Büyük Ölçekli İşletmelerde Bir Uygulama)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Akoğlan Kozak, M. ve Güçlü, N. (2008). Turizm İşletmelerinde Duygusal Çaba Faktörlerinin İşe Alma Sürecinde Kullanılması Üzerinde Bir Araştırma, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 39-56.
- Akoğlan Kozak, M. (2004). *Değişim Yönetimi Otel İşletme Müdürlerinin Değişim Yönetimi ile İlgili Algulamaları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aksu, A. (2000). Değişim Mühendisliği Uygulamalarında Karşılaşılan Dirençler ve Yapılan Hatalar. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 15(2), 37-48.

- Avey, J., Tara S. W. V & Fred L. (2008). Can Positive Employees Help Positive Organizational Change? Impact of Psychological Capital and Emotions on Relevant Attitude and Behaviors. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 44(1), 48-70.
- Bacanlı, H., İlhan T. ve Aslan, S. (2009). Beş Faktör Kuramına Dayalı Bir Kişilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Sıfatlara Dayalı Kişilik Testi (SDKT). *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 261-279.
- Bartunek, M. J., Denise M. R., Jenny W. R. & Judith A. D. (2006). On the Receiving End Sensemaking, Emotion, and Assessments of an Organizational Change Initiated by Others. *The Journal Of Applied Behavioral Science*, 42(2), 182-206.
- Barutçugil, İ. (2004). *Organizasyonlarda Duyguların Yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Basım, H. N., Yeloğlu H.O., Sağsan, M. Şeşen, H. ve Çetin, F. (Ed.). (2009). *Örgütlerde Değişim ve Öğrenme*. Ankara: Siyasal-Yayın Dağıtım.
- Bovey, H. W. ve Hede, A. (2001). Resistance to Organizational Change: The Role of Cognitive and Affective Processes. *Leadership & Organization Development Journal*, 22(8), 372-382.
- Bowman, C. ve Ash, D. (1987). *Strategic Management*. Macmillan: Basingstoke.
- Bulut, Y. (2010). Bireysel Değişim. İçinde Ömür N. T. Ö. ve Topaloğlu, C. (Ed.), *Çalışma Yaşamında Bireysel Gelişim Turizm İşletmelerinden Örnekler ve Uygulamalar* (s. 311-328). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Burnes, B. ve Philip, J. (2011). Success and Failure In Organizational Change: An Exploration of the Role of Values. *Journal of Change Management*, 11(2), 133-162.
- Caruso, R. D. ve Salovey, P. (2007). *Duygusal Zeka Yöneticisi*. (Çev. H. Kayra), İstanbul: Crea Yayıncılık.
- Chiang, C. F. (2010), Perceived organizational change in the hotel industry: An implication of change schema. *International Journal Of Hospitality Management*, 29, 157-167.
- Chu, K. H. L.(2002). *The Effects of Emotional Labor on Employee Work Outcomes*. Unpublished PhD Thesis, Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, Virginia.
- Çevik, S. ve Akoğlan Kozak, M. (2011). Değişim Yönetiminde Dönüşümcü Liderlik ve Hizmetkar Liderlik, *11. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*, 80-87.
- Clark, L. (2000). *SOS Duygularla Güçlenmek: Bunaltı, Öfke ve Depresyonun Yönetilmesi*. (Çev. Gültekin Yazgan), İstanbul: Evrim Yayıncılık.
- Clarke, S. J., Chad D. E., Bateman, J. M. & Rugutt, J. K. (1996). Faculty Receptivity/Resistance to Change, Personal and Organizational Efficacy, Decision Deprivation and Effectiveness in Research I Universities, To the Educational Resources (Eric).
- Coch, L. ve French, J. (1948). Overcoming Resistance to Change. *Human Relations*, 1, 512-532.
- Doğan, S. ve Demiral. Ö. (2007). Kurumların Başarısında Duygusal Zekanın Rolü ve Önemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(1), 209-230.
- Duran, E. ve Gümüş, M. (2013). Turizm Lisans Öğrencilerinin Duygusal Emek Deneyimlerinin Kariyer Tercihlerine Etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 11-29.
- Eren, E. (2012). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Erem, N. G. (2003). *Toplam Kalite Yönetiminin Hizmet İşletmelerinde Uygulanması ve Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Uygulama Hastanesinde Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Erkuş, A. ve Günlü, E. (2008). Duygusal Zekanın Dönüşümcü Liderlik Üzerine Etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi Dergisi*, 9(2), 187-209.
- Fassauer, G. (2011). Messages on Resistance to Change in German Change Management Approaches, *Dresden Discussion Papers on Organization Research*, 11(1), 1-13.
- Fox, S. A. ve Hamburger, Y. A. (2001). The Power of Emotional Appeals in Promoting Organizational Change Programs. *Academy o Management Executive*, 15, 84-93.

- Genç, V. (2013). *Alanya'daki Turizm İşletmelerinde Çalışanların Duygusal Emek ve Duygusal Zeka Düzeylerinin İş Tatminine Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Goleman, D. (2005). *Duygusal Zeka Neden IQ'dan Daha Önemlidir?*. (Çev. Banu Seçkin Yüksel), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Göztepe, H. (2009). *Öğrenen Organizasyon Dinamiklerinin Toplam Kalite Yönetimi, İnavasyon ve Organizasyon Performansına Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli.
- Grandey, A. A. (2000). Emotion Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 95-110.
- Gülertekin, S. (2013). *Duygu İklimi ve Liderlik Tarzının İşten Ayrılma Niyetine Etkileri: Alanya'daki Turizm İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Huy, N. Q. (1998). Emotional Capability, Emotional Intelligence, and Radical Change. *Academy of Management Review*, Special Multilevel Issue.
- İnce, C. (2008). Toplam Kalite Yönetimi ve Otel İşletmelerinde İşgören Tatminine Etkileri. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 57-70.
- Kaya, U. ve Özhan, K. Ç. (2012). Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3(2), 109-130.
- Keenan, J. P. (2002). Whistleblowing: A Study of Managerial Differences. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 14(1), 17-32.
- Klärner, P., By, R. T. & Diefenbach, T. (2011). Employee Emotions During Organizational Change. *Scandinavian Journal of Management*, 27, 332-340.
- Kotter, J. ve Schlesinger, L. (1979). Choosing strategies for change. *Harvard Business Review*, 57(2), 106-114.
- Leana, C. R. ve Barry, B. (2000). Stability and Change as Simultaneous Experiences Organizational Life. *Academy of Management Review*, 25(4), 753-759.
- Liu, Y. ve Pamela, L. P. (2005). Another Look at the Role of Emotion in the Organizational Change: A Process Model. *Human Resource Management Review*, 15, 263-280.
- Morris, J. A ve Daniel, C. F. (1996). The Dimensions, Antecedents and Consequences of Emotional Labor. *The Academy of Management Review*, 21(4), 986-1010.
- Okumus, F. ve Hemmington, N. (1998). Barriers and resistance to change in hotel firms: an investigation at unit level. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 10(7), 283-288.
- Özgen, I. (2010). *Turizm İşletmelerinde Duygusal Emek*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Özkalp, E. (2013). *Sosyolojiye Giriş*. Bursa: Ekin Basın Yayın.
- Pala, T. (2008). *Turizm İşletmelerinde Çalışanların Duygusal Emek Düzeyi ve Boyutları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Peker, Ö ve Aytürk, N. (2000). *Etkili Yönetim Becerileri*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Piderit, S. K. (2000). Rethinking Resistance and Recognizing Ambivalence: A Multidimensional View of Attitudes Toward an Organizational Change. *Academy of Management Review*, 25(4), 783-794.
- Pieterse H. J., Marjolein C. J. C. & Thijs H. (2012). Professional Discourses and Resistance to Change. *Journal of Organizational Change Management*, 25(6), 798-818.
- Robbins, P. S. ve Timothy A. J. (2012). *Örgütsel Davranış Organizational Behavior*. (Çev. Ed. İnci Erdem), İstanbul: Nobel Kitap.
- Schermerhorn, R. J., James G. H. & Osborn, R. N. (2002). *Organizational Behavior*. United States of America: John Wiley & Sons, Inc.
- Seçer, H. Ş. (2007). Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme. *Sosyal Siyaset Konferansları Kitap*, 50, 813-834.

Spiess, J. A. K. (2011). *The Effect of Emotional Climates in Leader-Follower and Employee-Customer Relationships in a Service Context. Unpublished Phd Thesis, Gallen University, UZH, Zentralsteller.*

Steinberg, J. R. ve Figart, M. D. (1999). Emotional Demands at Work: A Job Content Analysis. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 561, 177-191.

Tokat, B. (2012). *Örgütlerde Değişim ve Değişimin Yönetimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Töremen, F. ve Çankaya, İ. (2008). Yönetimde Etkili Bir Yaklaşım: Duygu Yönetimi. *Kurumsal Eğitim Bilim Dergisi*, 1(1), 33-47.

Türkay, O., Solmaz, A. S., Yazıt, H. ve Demirdelen, D. (2011). Otel İşletmelerinde Kıyaslama (Benchmarking) Uygulamalarına Yönelik Nitel Bir Araştırma. *I. Uluslar arası Turizm ve Otelcilik Sempozyumu*, 228-239.

Vos, J. (2006). *The Role of Personality and Emotions in Employee Resistance to Change*. Unpublished PhD Thesis, Erasmus University Faculty of the Social Sciences, Rotterdam.

Woo, S. B. (1998). Leader Behaviors and Their Effects on Satisfaction, Commitment, Justice and Organizational Citizenship Behavior in Korean Hotel Employees. *Proceedings of Advances in Hospitality and Tourism Research*, 3, 516-528.

Yeniçeri, Ö. (2002). *Örgütsel Değişimin Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Yürür, Ş. ve Ünlü, O. (2011). Duygusal Emek, Duygusal Tükenme ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi. "*İŞ, GÜÇ*" *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 14(2), 81-104.

G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

Sibel SELİM *, Yunus PURTAŞ **, Doğan UYSAL***

ÖZ

Toplumların sosyo-ekonomik olarak büyümesi ve yapısal olarak değişmesi ancak fiziki sermaye ve beşeri sermaye ile mümkündür. Beşeri sermayenin en önemli bileşeni eğitimidir. Eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte beşeri sermayede artmaktadır. Bu çalışmanın amacı, 2000-2011 döneminde G20 ülkelerinde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi incelemektir. G20 ülkelerinde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler panel eş-bütünleşme ve hata düzeltme modeli kapsamında ele alınmıştır. Uzun dönemli ilişkinin varlığı Pedroni panel eşbütünleşme testi ile kısa dönemli ilişkinin varlığı ise Havuzlanmış Ortalama Grup Regresyonu ile sınanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eğitim harcamaları, Ekonomik büyüme, Panel eşbütünleşme analizi, Panel hata düzeltme modeli.

JEL Sınıflandırması: C23, O10, I15

The Effect on Economic Growth of the Education Expenditure in G-20 Countries

ABSTRACT

Socio-economic growth and structural change of society is possible with physical capital and human capital. The most important component of human capital is education. Increased of level education will also increase human capital. The aim of this study is to examine the short and long-term relationships on economic growth of the education expenditure in the G20 countries during the period 2000-2011. In this study, education expenditures and GDP variables between long and short-term relationships in G20 countries over the period 2000-2011 are tested by using panel cointegration and error correction model. The existence of a long-term relationship with Pedroni panel cointegration test and the presence of short-term relationship with the pooled group mean regression have been tested. According to results, the long and short-term relationships between education expenditure and economic growth are positive and significant.

Keywords: Education expenditure, Economic growth, Panel cointegration analysis, Panel error correction model.

JEL Classification: C23, O10, I15

Geliş Tarihi / Received: 22.05.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 02.07.2014

* Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, e-posta: sibel.selim@cbu.edu.tr

** Öğr. Gör., Celal Bayar Üniversitesi, Ahmetli Meslek Yüksek Okulu, e-posta: yunus.purtas@cbu.edu.tr

*** Prof. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, e-posta: dogan.uysal@cbu.edu.tr

1. GİRİŞ

Ekonomik büyüme yıllardır iktisatçılar için çok önemli bir araştırma konusunu olmuş ve ekonomik büyümenin nelerden kaynaklandığı sorgulanmıştır. Bu bağlamda birçok teori oluşturulmuş ve modeller geliştirilmiştir. 1980'li yıllara kadar ekonomik büyüme GSMH ve GSYİH gibi sadece gelire bağlı değişkenler ile ölçülmüştür. Daha sonraları ise içsel büyüme teorilerinin geliştirilmesiyle ekonomik büyüme üzerinde etkisi olan beşeri sermayenin önemi sıkça vurgulanmıştır. Ekonomik büyümenin sadece gelir ile ölçülemeyeceği, gelir ile birlikte beşeri sermaye değişkenleri olan eğitim ve sağlık gibi değişkenler ile belirlenmesinin daha doğru olacağı belirtilmiştir. Bu amaçla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından İnsani Gelişme Endeksi belirlenmiştir. İnsani Gelişme Endeksi hesaplanırken gelir, eğitim ve sağlık değişkenleri kullanılmıştır. Beşeri sermaye, çalışan emeğin sahip olduğu bilgi, tecrübe ve sağlık düzeyine bağlı olarak üretime yaptığı ilave katkıdır (Barro 1988; Karagül ve Masca 2005). Beşeri sermayeyi artırabilmek için eğitim ve sağlık alanında nitel ve nicel gelişmeler olmalıdır. Eğitim harcamalarının artması ve eğitim kalitesinin iyileşmesi işgücünün üretim yeteneğinin gelişmesi ve dolayısıyla hasıla miktarının artmasına yol açmaktadır (Erdoğan ve Yıldırım 2009). Günümüzün bilgi ve teknoloji çağını yaşadığı bu günlerde toplumlarının bilgi ekonomisi aşamasına geçmiş olması ve bu aşamaya geçişte eğitimin yeri kuşkusuz tartışılmazdır. Bilgi ve teknoloji, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin eğitim harcamalarını arttıran önemli bir faktördür (Çalışkan vd. 2013). Hong Kong, Singapur, G.Kore ve Tayvan gibi ülkeler ağırlıklı olarak beşeri sermayeye yatırım yaptıklarından dolayı çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bunun en önemli nedeni, bu ülkelerin yüksek teknolojiye sahip ürünleri ve beşeri sermayeyi daha kolay ve daha hızlı kullanarak, üretim ve çalışma süreçlerinde etkinlik ve verimliliklerini arttırabilmesidir (Çoban 2004).

G20, Türkiye'nin de içinde bulunduğu dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer alan 19 ülkeden ve Avrupa Birliği Komisyonu'ndan oluşmaktadır. G20 ülkelerini ABD, İngiltere, Japonya, Kanada, Almanya, Fransa, İtalya, Rusya, Avustralya, Brezilya, Arjantin, Hindistan, Çin, Endonezya, Meksika, Suudi Arabistan, Güney Afrika, Güney Kore, Türkiye ve Avrupa Birliği Komisyonu oluşturmaktadır. G20'ye üye ülkelerin milli gelirleri dünya sıralamasında ilk 31'de yer almaktadır. Ayrıca G20 ülkeleri dünya ekonomisinin %85'ini oluştururken, dünya ticaretinin %80'ini gerçekleştirmekte ve G20 ülkelerinin nüfusu ise dünya nüfusunun yaklaşık olarak %65'ini oluşturmaktadır. 2000-2011 yılları arasında G20 ülkelerinin eğitim harcamaları ve GSYİH oranları incelendiğinde kriz dönemlerinin dışında hem Türkiye'de hem de diğer G20 ülkelerinde GSYİH ve eğitim harcamaları bir artış trendi göstermektedir. Ancak küresel kriz döneminde GSYİH ve eğitim harcamalarında bir daralma söz konusudur. 2001 yılında Türkiye'nin GSYİH'nın G20 ülkelerinin ortalamasına oranı %15'tir. Ancak küresel krizle birlikte bu oran %26'ya düşmüştür. 2001 yılında Türkiye'nin eğitim harcamalarının G20 ülkelerinin ortalamasına oranı %8 olmuştur. Küresel kriz ile birlikte bu oran %16'ya düşmüştür. Sonuç olarak küresel kriz döneminde hem Türkiye hem de diğer G20 ülkelerinin ekonomileri daralmaya gitmiştir. Bu daralma kendini eğitim harcamalarında da göstermiştir.

Bu çalışmada temel amaç, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak 2000-2011 döneminde G20 ülkelerinde eğitim harcamaları (EH) ile ekonomik büyüme(GSYİH) arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkinin panel veri kullanılarak analiz edilmesidir. Bu amaçla bu çalışmada sözkonusu iki değişken arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı incelenmiş ve bir hata düzeltme modeli kullanılarak eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi kısa ve uzun dönemde ne büyüklükte etkilediği araştırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada literatürde daha önce ele alınmayan hem kesit hem de belli bir zaman dilimi boyunca meydana gelen gelişme ve değişmeyi ele alan panel veri analizi ile G20 ülkelerinde eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenerek literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca G20 ülkelerinde eğitim harcamalarının

ekonomik büyümeyi kısa ve uzun dönemde ne büyüklükte etkilediği literatürde ilk defa bu çalışmada hata düzeltme modeli kapsamında ele alınmıştır.

Bu çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde konuyla ilgili literatür araştırması yer almaktadır. Üçüncü bölümde metodolojiye yer verilmiştir. Uygulamanın yer aldığı dördüncü bölümde kullanılan veri ve değişkenler ile analizlerden elde edilen bulgular sunulmuştur. Beşinci bölüm ise sonuç bölümünden oluşmaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Literatürde ekonomik büyüme ile eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda genel olarak eğitimin bileşenleri (eğitim harcamaları, eğitim süresi, öğrenci sayısı vb.) ele alınmıştır. Bunların dışında ayrıca kamu harcama bileşeni olarak eğitim ve diğer kamu harcamaları bileşenleri ile birlikte ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda mevcuttur. Bu çalışmada G20 ülkeleri için eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla incelenen literatür aşağıda verilmiştir. Öncelikle konu ile ilgili Türkiye için literatür ardından uluslararası literatür sunulmuştur.

Tablo 1: Literatür Araştırması

Yazar	Ülke	Yıl	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Orhan ÇOBAN (2004)	Türkiye	1980-1997	KBGSMH, İlkokul okullaşma oranı, Ortaokul okullaşma oranı, Lise okullaşma oranı, Yüksekokul okullaşma oranı, Toplam harcamalar içerisindeki kamunun yapmış olduğu eğitim harcamaları	Granger nedensellik testi, Vektör Hata Düzeltme Modeli	İlkokul okullaşma oranı, lise okullaşma oranı, yüksekokul okullaşma oranı ve eğitim harcamalarıyla iktisadi büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2009)	Türkiye	1983-2005	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Toplam Eğitim Harcamaları, Eğitim harcamaları içerisindeki yatırım miktarı, İlköğretim Öğrenci Öğretmen Oranı, Ortaöğretim Öğrenci Öğretmen Oranı, Meslek Lisesi Öğrenci Öğretmen Oranı, Genel Lise Öğrenci Öğretmen Oranı, İlkokul Okullaşma Oranı, Lise Okullaşma Oranı, Yüksek Öğretim Okullaşma Oranı	ARDL	Değişkenler arasında kısa dönemde bir ilişki bulunmamaktadır. Uzun dönemde ise büyüme oranı üzerinde, ilköğretim, ortaöğretim, meslek ve genel lise seviyesinde öğretmen-öğrenci oranı artışı ve ilkökul düzeyinde okullaşma oranı pozitif yönde, buna karşın, lise ve yüksek okul düzeyinde okullaşma oranı negatif yönde etkili olmaktadır. Son olarak, toplam eğitim harcamaları uzun dönemde reel büyümeyi pozitif yönde etkilerken, eğitim harcamaları içerisinde yatırıma ayrılan payın büyümeye etkisi negatif olmaktadır.
Çalışkan, Ş., Karabacak, M., ve Meçik, O. (2013)	Türkiye	1923-2011	GSYİH, ilköğretim, lise, meslek lisesi ve yükseköğretimdeki öğrenci sayıları	Johansen Eşbütünlük Testi	Lise ve yükseköğretim basamaklarındaki öğrenci sayıları ile GSYİH arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ve ilköğretim ile mesleki liselerdeki, öğrenci sayılarındaki artışın GSYİH üzerinde anlamlı olmadığıdır.
Özsoy, C. (2008)	Türkiye	1923-2005	GSYİH, ilköğretim, lise, mesleki ve teknik eğitim ve yükseköğretimdeki öğrenci sayıları	VAR Modeli Granger Nedenselli Testi Johansen	GSYİH ile eğitime ilişkin göstergeler arasında eşbütünlük ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca, çeşitli

				Eşbütünlüşme Testi	eğitim düzeyleri ile GSYİH arasında farklı yönlerde Granger nedenselliği bulunmaktadır.
Doğrul, N. (2009)	Türkiye	1990-2001	GSYİH, Eğitim Harcamaları, İlköğretim Harcamaları, Ortaöğretim Harcamaları	Panel Veri Analizi	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir.
Mercan, M., & Sezer, S. (2014)	Türkiye	1970-2012	Reel GSYİH ve Toplam eğitim harcamaları	Sınır Testi	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.
Tamang, P. (2011)	Hindistan	1980-2008	GSYİH, Kamu Eğitim Harcamaları, Gayri Safi Sabit Sermaye Birikimi	Eş bütünlüşme Hata Düzeltme Modeli	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.
Landau, D. (1983)	100'ün üzerinde ülke	1961-1976	GSYİH, Kamu Harcamaları ve Toplam Eğitim Yatırımları	Karşılaştırmalı ülke analizi	Uzun dönemde kamu harcamaları arttığında GSYİH azalmaktadır. Toplam eğitim yatırımları ile GSYİH arasında pozitif yönlü bir artış vardır.
Sylwester, K. (2000)	Afrika, Latin Amerika, Doğu Asya Ülkeleri	1970-1985	KBGSYİH, Beşeri sermaye, Demokrasi seviyesi, Nüfus yoğunluğu, eğitim harcamaları, Gelir eşitsizliği seviyesi	Panel Veri Analizi	Kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye eş zamanlı olarak negatif etkisi olmasına rağmen gelecekteki ekonomik büyüme üzerine pozitif etkisi bulunmuştur.
Nunes, A. B. (2003)	Portekiz	1852-1993	Toplam kamu harcamaları, Kamu eğitim harcamaları, GSYİH, GSYİH Deflatörü	-	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında genel olarak pozitif bir ilişki vardır.
Stasavage, D. (2005)	Afrika Ülkeleri	1980-1996	Toplam eğitim harcamaları, ilköğretim eğitim harcamaları, üniversite harcamalarının GSYİH ya oranları	Panel Veri Analizi	Üniversitelerdeki harcamaların demokratikleşmeyi etkilemesi söz konusu olmazken Afrika hükümetlerinin daha çok ilköğretime harcama yaptıkları görülmüştür.
Altundemir, M. E. (2008)	Türkiye ve OECD	1995, 2000, 2004	İlköğretim ve ortaöğretim eğitim harcamaları, yükseköğretim eğitim harcamaları ve öğrenci sayıları, Toplam eğitim harcamaları, GSYİH	Karşılaştırmalı ülke analizi	Eğitim harcamaları milli geliri arttırmıştır.
Wolf, F., & Zohlnhöfer, R. (2009)	26 OECD	2002	GSYİH, Özel eğitim harcamaları, kamu harcamaları, kilise vergilerinin yoğunluğu, bölgesel vergi güçleri	Çoklu regresyon analizi	Özel eğitim harcamaları üzerindeki etkisi dikkate alınmaksızın öğrenci sayısı lise eğitiminde en büyük etkiye sahiptir.
Hussin, M. Y. M., Muhammad, F., Hussin, M. F. A., & Razak, A. A. (2012)	Malezya	1970-2010	Reel GSYİH, Kamu eğitim harcamaları, Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu, İşgücü	VAR Analizi	GSYİH'nın sabit sermaye oluşumu, işgücüne katılım ve kamu eğitim harcamaları ile pozitif uzun dönemli bir ilişkisi vardır.
Tchantchane, A., Rodrigues, G., & Fortes, P. C. (2013)	Filipinler	1992-2011	Reel GSYİH büyüme oranı, işçi dövizleri, yatırım ve eğitim harcamaları	ARDL Modeli	Yatırımlar ve işçi dövizleri ile GSYİH arasında doğrudan uzun dönemde pozitif bir ilişki vardır. Eğitim harcamaları ise GSYİH'yı dolaylı olarak etkilemektedir.
Paradiso, A., Kumar, S., & Rao, B. B. (2013)	Avustralya	1960-2010	Çıktının işgücüne oranı, sermayenin işgücüne oranı ve beşeri sermayenin toplam eğitimin ortalama yılı olarak ölçülmesi	Zaman serileri analizi	İşçilerin eğitim seviyesinin işçi başına çıktının büyüme oranı üzerinde pozitif yönde küçük bir etkisi vardır.

3. METODOLOJİ

3.1. Panel Eşbütünlüşme Analizi

Durağan olmayan panel veri değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek amacıyla panel eşbütünlüşme testleri geliştirilmiştir. Panel eşbütünlüşme testlerinin en yaygın olanları Kao Panel Eşbütünlüşme Testleri, Pedroni Panel Eşbütünlüşme Testleri, McCoskey ve Kao Panel Eşbütünlüşme Testi ve Westerlund Panel Eşbütünlüşme Testleridir. Eş bütünlüşme analizlerinde en çok kullanılan yöntemler Engle-Granger ve Johansen-Jeselius testleridir. Fakat bu testler panel verinin kısa dönemli kesitlerden oluşmasından dolayı yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Pedroni tarafından geliştirilen Pedroni panel eşbütünlüşme testi kullanılmıştır.

Pedroni panel eşbütünlüşme regresyonu aşağıdaki gibidir.

$$GSYIH_{it} = \mu_i + \delta_i t + \beta_{1i} \Delta EH_{1it} + \beta_{2i} \Delta EH_{2it} + \dots + \beta_{Mi} \Delta EH_{Mit} + u_{it} \quad (1)$$

Pedroni (1999, 2000, 2001) panel eşbütünlüşme testleri dördü panel ve üçü grup istatistiği olmak üzere yedi tanedir (bkz. Tablo 2). Bu istatistikler, aşağıdaki Phillips ve Ouliaris istatistiğinin (1990) ortalamasının yardımıyla elde edilmektedir:

$$\tilde{Z}_p = \sum_{i=1}^N \frac{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1} \Delta \hat{u}_{it} - \hat{\lambda}_i)}{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2)} \quad (2)$$

Tablo 2: Pedroni Panel Eşbütünlüşme Testleri

	Grup istatistikleri	Panel istatistikleri
1. ρ istatistiği	$TN^{-\frac{1}{2}} \tilde{Z}_{\rho NT} \equiv TN^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \frac{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1} \Delta \hat{u}_{it} - \hat{\lambda}_i)}{(\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2))^{-1}}$	$T\sqrt{N} Z_{\rho NT} \equiv T\sqrt{N} \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{u}_{it-1} \Delta \hat{u}_{it} - \hat{\lambda}_i)}{(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{u}_{it-1}^2)}$
2. t istatistiği (parametrik olmayan):	$N^{-\frac{1}{2}} \tilde{Z}_{tNT} \equiv N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \frac{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1} \Delta \hat{u}_{it} - \hat{\lambda}_i)}{(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^2))^{-\frac{1}{2}}}$	$Z_{tNT} \equiv \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{u}_{it-1} \Delta \hat{u}_{it} - \hat{\lambda}_i)}{\sqrt{(\hat{\sigma}_{NT}^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{u}_{it-1}^2)}}$
3. t istatistiği (parametrik):	$N^{-\frac{1}{2}} \tilde{Z}_{tNT}^* \equiv N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \frac{\sum_{t=1}^T (\hat{u}_{it-1}^* \Delta \hat{u}_{it}^*)}{(\sum_{t=1}^T (\hat{s}_i^{*2} \hat{u}_{it-1}^{*2}))^{-\frac{1}{2}}}$	$Z_{tNT}^* \equiv \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{u}_{it-1}^* \Delta \hat{u}_{it}^*)}{\sqrt{(\hat{s}_{NT}^{*2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{u}_{it-1}^{*2})}}$
4. v istatistiği		$T^2 N^3 Z_{\hat{e}NT} \equiv T^2 N^{\frac{3}{2}} \frac{1}{(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{u}_{it-1}^2)}$

Grup istatistiklerinde, $\hat{\sigma}_i^2$ ve $\hat{s}_i^2$, sırasıyla kalıntı $\hat{e}_{it}$ 'nin ($\hat{e}_{it} = \hat{u}_{it} - \gamma_i \hat{u}_{it-1}$) bireysel uzun dönem varyansı ve eşzamanlı varyansı olmak üzere, $\hat{\lambda}_i = \frac{1}{2}(\hat{\sigma}_i^2 - \hat{s}_i^2)$ eşitliği vardır. $\hat{s}_i^*$, ADF regresyonundan elde edilen kalıntının standart eşzamanlı varyansıdır ve $\hat{s}_{NT}^{*2}, \hat{s}_{NT}^{*2} \equiv \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{s}_i^{*2}$ ise eşzamanlı panel varyans tahmincisidir.

Panel istatistiklerinde $\hat{\Omega}_i$, farkı alınmış birim köklü serilerin vektörü için uzun dönem varyans kovaryans matrisinin tutarlı tahmincisidir. $\hat{\Omega}_i = \lim_{t \rightarrow \infty} [T^{-1} (\sum_{t=1}^T \Delta Z_{it}) (\sum_{t=1}^T \Delta Z_{it})']$. $\hat{L}_i, \hat{\Omega}_i$ 'nin

alt üçgensel Cholesky ayrıştırması olarak tanımlanmaktadır. Böylece $\hat{L}_{11i}^2 = \hat{\Omega}_{11i} - \hat{\Omega}_{21i}\hat{\Omega}_{22i}^{-1}\hat{\Omega}'_{21i}$ 'dir. Ayrıca, $\tilde{\sigma}_{NT}^2 = \sum_{i=1}^N \frac{\hat{\sigma}_i^2}{\hat{L}_{11i}^2}$ eşitliği vardır (Pedroni 1999; Tatoğlu 2012; Lee 2005).

3.2. Panel Hata Düzeltme Modeli

Panel eşbütünlük testi sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunduğu durumda, uzun ve kısa dönemli ilişkiler çeşitli yöntemlerle tahmin edilebilmektedir. Bunlardan bazıları, Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE) (Pesaran vd. 1999), Ortalama Grup Tahmincisi (MGE (Pesaran ve Smith, 1995)) ve Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi (DFE) yöntemleridir. Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE), Ortalama Grup Tahmincisi (MGE) ve Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi (DFE), hata düzeltme modeli oluşturularak hem kısa dönemli hem de uzun dönem parametrelerini birlikte tahmin etmektedir. (Hahn 2004; Tatoğlu 2011; Kumar ve Rao 2012). Bu çalışmada kullanılan hata düzeltme modeli Denklem (3)'teki gibidir:

$$\Delta GSY\dot{H}_{it} = \varphi_i GSY\dot{H}_{it-1} + \beta_i EH_{it} + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{ij}^* \Delta GSY\dot{H}_{it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{ij}^* \Delta EH_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

şeklindedir. Burada φ_i hata düzeltme parametresidir ve

$$\varphi_i = -\left(1 - \sum_{j=1}^p \lambda_{ij}\right), \beta_i = \sum_{j=0}^q \delta_{ij}, \lambda_{ij}^* = -\sum_{m=j+1}^p \lambda_{im}, \delta_{ij}^* = -\sum_{m=j+1}^q \delta_{im} \quad (4)$$

eşitlikleri vardır. φ_i anlamlı ve negatif ise $GSY\dot{H}_{it}$ ile EH_{it} arasında uzun dönemli ilişki vardır.

(4) denkleminde PMG tahmincisini elde etmek için maksimum olabilirlik yöntemi kullanılabilir. Bu regresyon MGE ile de tahmin edilebilmektedir. Eğitim homojenliğinin varlığı PMGE ve MGE arasındaki denklemin sıfır hipotezine dayalı ortak bir Hausman testi kullanılarak test edilmektedir. Uzun dönem katsayıları homojen ise o halde MG tahmincileri tutarlı ve etkili olmaktadır (Pesaran vd.,1999; Tatoğlu 2011).

4. EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmada, 2000-2011 döneminde G20 ülkelerinde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Kullanılan veriler Dünya Bankası tarafından yayınlanan Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators)'nden elde edilmiştir. Elde edilen modellerde ekonomik büyümeyi temsilen Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) ve beşeri sermaye göstergesi olarak eğitim harcamaları (EH) kullanılmıştır. Analizler bu değişkenlerin logaritmaları alınarak yapılmıştır.

Durağan olmayan seriler arasında ekonometrik analizler yapıldığında, sahte regresyon denilen yanıltıcı bir sonuçla karşılaşmakta, bir başka ifade ile geleneksel t, F testleri ve R^2 değerleri sapmalı sonuçlar verebilmektedir. Bu nedenle öncelikle durağanlık test edilmelidir (Tatoğlu 2012). Çok sayıda birim kök testi bulmak mümkündür. Panel birim kök testleri 1. kuşak birim kök testleri ve 2. kuşak birim kök testleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. Birinci kuşak testler, birimler arasında korelasyon olmadığını kabul etmektedir. Bu çalışmada yatay kesitler arasında ilişki olmadığından analiz sırasında sadece birinci kuşak panel birim kök testlerinden faydalanılmıştır. Pedroni eşbütünlük testinin yapılabilmesi için değişkenlerin I(1) olması gerekmektedir. Tablo 3'de ADF Fisher, Im Pesaran ve Shin ve PP Fisher panel birim kök testlerine ilişkin düzey ve birinci dereceden farkı alınmış serilere ait birim kök sonuçları verilmiştir. ADF Fisher, Im Pesaran ve Shin

ve PP Fisher panel birim kök testlerine göre seriler birinci dereceden farkı alındığında yani I(1) olduğunda durağan hale gelmiştir.

Tablo 3: Panel Birim Kök Testleri

Değişkenler	ADF Fisher χ^2 istatistiği (sabitli)	Im Peseran ve Shin W istatistiği (sabitli)	PP Fisher χ^2 istatistiği (sabitli)
LNGSYİH	25.357	1.832	18.957
LNEH	25.411	1.614	24.854
Δ LNGSYİH	109.548*	-5.840*	-7.106*
Δ LNEH	127.099*	-7.171*	132.048*

Not: Δ ifadesi birinci farkları gösterir. *, %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı gösterir.

4.2. Panel Eşbütünleşme Sonuçları

Bu çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki Pedroni panel eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Pedroni (1999), uzun dönemli ilişkiyi test etmek amacıyla, 7 test sunmuştur. Bu testlerin üç tanesi grup istatistiği dört tanesi ise panel istatistiğidir. Bu test, eşbütünleşme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir test olup, yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermekle kalmamakta, aynı zamanda alternatif hipotez altında eşbütünleşik vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir (Güvenek ve Alptekin 2010). Pedroni eşbütünleşme testinde temel hipotez reddedilir. Bunun anlamı yeterli sayıda birimin bireysel olarak ortalamasından uzaklaşan istatistiğe sahip olmasıdır. Tablo 4'de Pedroni panel eşbütünleşme testi sonucu verilmiştir.

Tablo 4: Pedroni Panel Eşbütünleşme Testi

	İstatistik	Olasılık
Panel v-İstatistiği	3.220	0.0006*
Panel rho- İstatistiği	-1.949	0.0257**
Panel PP- İstatistiği	-3.358	0.0004*
Panel ADF- İstatistiği	-4.312	0.0000*
Group rho- İstatistiği	0.757	0.7756
Group PP- İstatistiği	-2.773	0.0028*
Group ADF- İstatistiği	-4.139	0.0000*

Not: * ve **, %1 ve %5 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı gösterir.

Tablo 4'deki ilk dört satırda panel testleri ve son üç satırda grup testleri vardır. Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ilişkinin araştırıldığı Pedroni eşbütünleşme testine göre H_0^1 hipotezi reddedilmiştir. Elde edilen test sonuçlarına göre panel

¹ H_0 hipotezi: Seriler arasında eşbütünleşme yoktur.

istatistiklerinin üçü %1 seviyesinde biri ise %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Grup istatistikleri %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Genel olarak Pedroni eşbütünleşme testindeki hem panel hem de grup istatistiklerini oluşturan yedi testin tamamının sonuçları değerlendirildiğinde uzun dönemde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu söylenebilir. Doğrul (2009), Tamang (2011), Hussin vd. (2012), Mercan ve Sezer (2014), Paradiso vd. (2013), Nunes (2003), bu çalışmadan elde edilen sonuçlara paralel olarak uzun dönemde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğunu bulmuşlardır.

4.3. Panel Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Panel hata düzeltme modeli olarak eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi incelemek için PMGE uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen çıktılar Tablo 5’de sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre, hata düzeltme parametresi negatif ve anlamlı bulunmuştur. Hata düzeltme parametresi, serilerin durağan olmamasından kaynaklanan kısa dönem sapmalarının bir sonraki dönemde dengeye gelme hızını göstermektedir. Buna göre, bir dönemde oluşan dengesizliğin yaklaşık %14’ü bir sonraki dönemde düzeltilecek ve uzun dönem dengesine yaklaşması sağlanacaktır. Ayrıca eğitim harcamalarının uzun dönem parametresi yaklaşık 0.69 olup istatistiki olarak anlamlı ve pozitifdir. Yani eğitim harcamalarının uzun dönemde %1’lik bir artışı GSYİH’yı %0,69 oranında arttırmaktadır. Eğitim harcamalarının kısa dönem parametresi ise 0.77 olup istatistiki olarak anlamlı ve pozitifdir. Eğitim harcamalarının kısa dönemde %1’lik bir artışı GSYİH’yı %0,77 arttırmaktadır. Blankenau ve Simpson (2004), kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin doğrudan azalacağı ve negatif olacağını göstermişlerdir. Doğrul (2009), Tamang (2011), Mercan ve Sezer (2014), Sylwester (2000), Paradiso vd. (2013), eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında doğrudan istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Nunes (2003), eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bazı dönemlerde negatif etki bazı dönemlerde ise pozitif etkinin olduğunu ayrıca genel olarak bakıldığında ise pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Tablo 5: Havuzlanmış Ortalama Grup Regresyon Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	z değeri	Olasılık
lnEH	0.690	0.014	49.40	0.000*
lnEH _{t-1}	0.772	0.061	12.65	0.000 *
e _{t-1}	-0.140	0.063	-2.23	0.026 **
sabit	1.494	0.658	2.27	0.023**
Hausman Testi(χ^2 test istatistiği)	0.000			1.000
Gözlem Sayısı	220			
Grup sayısı	20			
Log-Olabilirlik	573.777			

Not: * ve **, %1 ve %5 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı gösterir.

Eğitim bireylerin kendi belirlemiş oldukları hedeflere ulaşmaları yolunda onlara kazandırmış olduğu bilgi, beceri ve davranış değişikliğinin bir sürecidir. Bu süreç sonucunda bireyler belirli bir bilgi kazanımı elde ederler. Bunun sonucu olarak beşeri sermaye adı verilen insan gücü kaynağının oluşmasına olanak sağlar. Bilgi çağında bulunduğumuz bu dönemlerde gelişmiş ekonomiler bilgi ihraç etmektedirler ve bu yolla ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bilgi birikimi ve eğitim seviyesi yüksek bir beşeri sermaye, ekonominin her alanında (sanayi, hizmet, tarım) yüksek kaliteli bir üretim sunacaktır. Sonuç olarak üretimi gerçekleştiren bireydir. Bireylerin eğitim seviyesi ne kadar yüksek olursa ürettiği ürünün kalitesi de o kadar yüksek olacaktır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada amaç, 2000-2011 döneminde G20 ülkelerinde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkinin panel veri kullanılarak analiz edilmesidir. Beşeri sermaye göstergesi olarak ülkelerin eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme göstergesi olarak GSYİH değişkenleri alınmıştır. Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek için Pedroni panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Panel eşbütünleşme sonucuna göre eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli, istikrarlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu uzun dönemli ilişkinin yönünün ne olduğu panel eşbütünleşme testi ile açıklanamamaktadır. Bu nedenle eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla panel hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Bu model, hem uzun ve kısa dönem ilişkisinin büyüklüğünü hem de bu ilişkinin yönü hakkında bilgi vermektedir. Panel hata düzeltme modeli olarak Havuzlanmış Ortalama Grup Regresyonundan faydalanılmıştır. Bu test sonucunda eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında, hem uzun dönemde hem de kısa dönemde pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Elde edilen analizler, kısa dönem sapmalarının bir sonraki dönemde %14'ünün düzeltileceğini göstermiştir.

Toplumların sosyo-ekonomik olarak büyümesi ve yapısal olarak değişmesi ancak fiziki sermaye ve beşeri sermaye ile mümkündür. Beşeri sermayenin en önemli bileşeni eğitimidir. Eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte beşeri sermayede artacaktır. Bunun yanısıra nitelikli beşeri sermayenin oluşmasında da eğitim büyük öneme sahiptir. Ayrıca hayat standartlarının artırılmasında, sosyal eşitsizliklerin azaltılmasında ve daha birçok konuda eğitim önemli bir etkidir. G20 ülkeleri dünyanın en gelişmiş ekonomileri olarak görüldüğünden G20 ülkelerinin eğitim harcamalarında gözle görülür bir fark vardır. G20 ülkeleri içinde ise ABD, Japonya ve Almanya gibi büyük ekonomiye sahip olan ülkelerin eğitim harcamalarının çok daha fazla olduğu görülmektedir. Günümüz bilgi çağında eğitiminde ihracatı yapılmakta olup eğitime yapılacak her yeni bir yatırım ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı hiç şüphesiz arttıracaktır.

KAYNAKÇA

- Altundemir, M. E. (2008). Eğitim harcamalarında Türkiye ve OECD ülkeleri. *Uludağ Uni. İİBF Dergisi*, 27(2), 51-70.
- Barro, R. J. (1998). Human capital and growth in cross-country regression”, Harvard University, (Yayımlanmamış Eser).
- Blankenau, W. F., & Simpson, N. B. (2004). Public education expenditures and growth. *Journal of Development Economics*, 73(2), 583-605.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2013). Türkiye’de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Çoban, O. (2004). Beşeri sermayenin iktisadi büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (30), 131-142.
- Doğrul, N. (2009). Gelir seviyeleri farklı illerde eğitimin ekonomik büyümeye etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 23, 259-267.
- Erdoğan, S. & Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye’de eğitim – iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2).
- Güvenek, B., & Alptekin, V. (2010). Enerji tüketimi ve büyüme ilişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin bir panel veri analizi. *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(2), 172-193.
- Hahn, F. R. (2004). Long-run homogeneity of labour demand. panel evidence from OECD countries. *Applied Economics*, 36 (11), 1199-1203.
- Hussin, M. Y. M., Muhammad, F., Hussin, M. F. A., & Razak, A. A. (2012). Education expenditure and economic growth: a causal analysis for Malaysia. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 3(7), 71-81.

- Karagül, M., & Masca, M. (2005). Sosyal sermaye üzerine bir inceleme. *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Kumar, S., & Rao, B. B. (2012). Error-correction based panel estimates of the demand for money of selected Asian countries with the extreme bounds analysis. *Economic Modelling*, 29(4), 1181-1188.
- Landau, D. (1983). Government expenditure and economic growth: A cross-country study. *Southern Economic Journal*, 49(3), 783-792.
- Lee, C. C. (2005). Energy consumption and GDP in developing countries: A cointegrated panel analysis. *Energy Economics*, 27(3), 415-427.
- Mercan, M., & Sezer, S. (2014). The effect of education expenditure on economic growth: The case of Turkey”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 109(0), 925-930. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.565>
- Nunes, A. B. (2003). Government expenditure on education, economic growth and long waves: The case of Portugal. *Paedagogica Historica*, 39(5), 559-581.
- Özsoy, C. (2008). Türkiye’de eğitim ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin VAR modeli ile analizi. Yumuşak, İ (Editör), Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt 1, Avcı Ofset Matbaacılık, İstanbul, ss. 329-340.
- Paradiso, A., Kumar, S., & Rao, B. B. (2013). The growth effects of education in Australia. *Applied Economics*, 45(27), 3843-3852.
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653–670.
- Pedroni, P. (2000). Fully-modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. *Advances in Econometrics*, 15, 93-130.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83, 727-731.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634.
- Pesaran, M. H., & Smith, R., (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68(1), 79-113.
- Phillips, P. C., & Ouliaris, S. (1990). Asymptotic properties of residual based tests for cointegration. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 165-193.
- Stasavage, D. (2005). Democracy and education spending in Africa. *American Journal of Political Science*, 49(2), 343-358.
- Sylwester, K. (2000). Income inequality, education expenditures, and growth. *Journal of Development Economics*, 63, 379–398.
- Tamang, P. (2011). The impact of education expenditure on India's economic growth. *Journal of International Academic Research*, 11(3), 14-21.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*. Beta Yayınları, İstanbul.
- Tatoglu, F. Y. (2011). The long and short run effects between unemployment and economic growth in Europe. *Dogus University Journal*, 12(1), 99-113.
- Tchantchane, A., Rodrigues, G., & Fortes, P. C. (2013). An empirical study on the importance of remittance and educational expenditure on growth: Case of the Philippines. *Applied Econometrics and International Development*, 13(1), 173-186.
- Wolf, F., & Zohlnhöfer, R. (2009). Investing in human capital? The determinants of private education expenditure in 26 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 19(3), 230-244.
- World Development Indicators, 2013

Dış Ticaret Hadlerinin Dış Ticaret Dengesine Etkisi: Harberger-Laursen-Metzler Hipotezinin Türkiye Uygulaması

İsmail KÜÇÜKAKSOY*, İsmail ÇİFÇİ**

ÖZET

Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezi dış ticaret hadlerindeki şokların dış ticaret dengesini aynı yönde etkilemesi olarak bilinmektedir. Bu çalışma 2003:01 ve 2014:04 arasındaki yıllar için aylık veriler kullanılarak Türkiye için HLM Hipotezin geçerliliğini test etmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda söz konusu hipoteze benzer bir etki de literatürde “S Eğrisi” olarak bilinmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde kullanılan yöntemler Johansen koentegrasyon testi, Granger nedensellik testi ve VAR modelidir. Elde edilen bulgular şöyle sıralanabilir: a) Johansen koentegrasyon yöntemine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir koentegre ilişki söz konusudur; b) Granger nedensellik testi sonuçlarına göre dış ticaret dengesi dış ticaret hadlerinin nedenidir; c) VAR modeli sonuçlarına göre, dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir şoka karşılık dış ticaret dengesi başlangıçta kötüleşirken dokuz dönem (ay) sonra iyileşmeler görülmekte olup, bu durum Türkiye için HLM Hipotezinin ve S Eğrisi Hipotezinin geçerliliğini ispatlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış ticaret hadleri, Harberger-Laursen-Metzler Hipotezi, S-Eğrisi, Zivot-Andrews yaklaşımı, VAR (Vektör Otoregresif) Modeli.

JEL Sınıflandırması: F32, F14, F41

The Effect of Terms of Trade on Balance of Trade: Application of Harberger-Laursen-Metzler Hypothesis for Turkey

ABSTRACT

Harberger-Laursen-Metzler Hypothesis is known as in terms of trade shocks affect the balance of trade in the same direction. This paper aims to investigate validity of Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hypothesis for Turkey using monthly data in period from **2003:01** to **2014:04**. Also a similar effect to the hypothesis the point in question in the literature is known as S Curve. The method used to determine relationships between variables are Johansen cointegration test, Granger causality test and VAR model. The findings obtained in this study are listed as follows: a) According to the method of Johansen cointegration there is long run relationship between variables; b) According to Granger causality results the balance of trade cause terms of trade; c) According to the results of the VAR model, response to a shock in terms of trade, initially worsened the balance of trade, after nine months improvements are seen, this situation prove validity of the HLM hypothesis and the S Curve hypothesis.

Keywords: Terms of trade, Harberger-Laursen-Metzler Hypothesis, S-Curve, Zivot-Andrews approach, VAR (Vector Autoregressive) model.

JEL Classification: F32, F14, F41

Geliş Tarihi / Received: 06.05.2014 Kabul Tarihi / Accepted: 10.07.2014

*Doç. Dr. İsmail KÜÇÜKAKSOY, Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ismail.kucukaksoy@dpu.edu.tr

**Arş. Gör. İsmail ÇİFÇİ, Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ismail.cifci@dpu.edu.tr

1. GİRİŞ

Uluslararası iktisat literatüründe önemli bir yere sahip olan dış ticaret hadleri, Türkiye'nin 1980'den sonra ihracata yönelik büyüme ve rekabetçi politikalara ağırlık vermesiyle Türkiye için daha önemli hale gelmiştir. Dış ticaret hadleri, ülkelerin ticaret kazançlarını ve rekabet güçlerini yansıtmaları dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler ve her dönem dış ticaret açığı veren Türkiye için büyük önem arz etmektedir. Dış ticaret hadlerinin farklı tanımları olsa da genel olarak ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksine oranıdır. Bir ülkede dış ticaret hadlerinin iyileşmesi-ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksine oranla daha fazla artması-bir birim ihraç mal karşılığında artık daha yüksek bir ithal malı ifade etmekte, ülke artık eski ihracat miktarıyla daha fazla ithalat imkânına kavuşmaktadır. Diğer bir deyişle dış ticaret hadleri yükselen ülkede satın alma gücü, tüketim dolayısıyla refah seviyesi yükselmekte, ülke artık daha yüksek bir toplumsal kayıtsızlık eğrisine ulaşmaktadır. Bu bağlamda dış ticaret hadlerindeki bir artış, söz konusu ülkenin refah seviyesini arttırdığını, bir düşüşün ise refah seviyesini azalttığını ifade eder (Krugman ve Obstfeld, 2003: 98).

Literatürde dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların başında Harberger (1950) ve Laursen-Metzler (1950)'in çalışmaları gelmektedir. Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezi dış ticaret hadlerindeki bir bozulmanın dış ticaret dengesinde bir bozulmaya neden olacağını ifade etmektedir (Vegh,2013:139). Türkiye'de HLM Hipotezini test eden çalışmaların az olması ve Türkiye için sürekli yeni dış ticaret istatistiklerinin açıklanıyor olması bu çalışmanın yapılmasını önemli hale getirmiştir. Öncelikle kavramların teorik çerçevesi oluşturularak çalışmaya başlanacaktır, daha sonra literatür araştırması yapılarak daha önce bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar bir tablo halinde sunulacaktır. Çalışmanın sonraki bölümünde dış ticaret dengesi ile dış ticaret hadleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin tespiti Johansen koentegrasyon analiziyle yapıldıktan sonra VAR (Vector Autoregressive) modeli kullanılarak oluşturulacak etki-tepki ve varyans ayrıştırması sayesinde dış ticaret haddinin dış ticaret dengesine etkisi belirlenecektir. Çalışmanın sonuç kısmında, elde edilen bulgular sıralanacaktır. Bu bulgular, hem Türkiye'nin dış ticaret hadlerinin dış ticaret hacminden etkilenmesini açıklamakta etkisini göstererek dış ticaret politikası uygulayıcılarına yol göstermesi yönüyle hem de ileride yapılacak çalışmalara ışık tutması yönüyle önem taşımaktadır. Bu çalışmada, dış ticaret haddinin dış ticaret hacmini etkilemesiyle ilgili en son veriler olan Mart-Nisan 2014 verileri kullanılacak olup, yapısal kırılmaları içsel olarak dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testi yapılacaktır. Çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran da bu özelliğidir. Daha önce 2003-2014 yıllarını kapsayan ve söz konusu testin uygulandığı bir çalışmanın iktisat yazınında mevcut olmaması yönüyle bu çalışma önem taşımaktadır.

2. TEORİ VE LİTERATÜR

Dış ticaret hadleri, bir ülkenin satın aldığı ve sattığı malların fiyatlarındaki değişimler sonucu, ülkenin dış ticareten olumlu ya da olumsuz etkilendiğini göstermeye yarayan bir kavramdır. Ülkenin olumlu etkilenmesinden kasıt yapılan dış ticaretin ülke refahını arttırması (Pareto üstün koşulu yaratması), olumsuz etkilenmesinden kasıt ise dış ticaretin yarattığı refah kazancından mahrum olması kastedilmektedir. Dış ticaret kazançlarını farklı yönlerden ölçmek için geliştirilen farklı tanımlamalar vardır. Uygulamada çoğunlukla kullanılan tanımlama net değişim(mal) ticaret hadleridir ve ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranlamayla elde edilir. Dış ticarete konu olan mallar çok sayıda olduğu için fiyatlarda bir endekslemeye ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre net değişim ticaret hadleri(DTH), ihracat fiyat endeksinin (Px) ithalat

fiyat endeksine (P_m) oranının 100 ile çarpılması ile elde edilir ($DTH = P_x/P_m \cdot 100$). Formülden anlaşılacağı gibi ithalat fiyat endeksi (P_m) sabitken ihracat fiyat endeksinin (P_x) yükselmesi durumunda net değişim ticaret hadleri ülke lehine döner böylece söz konusu ülke bir birim ihraç mal karşılığında artık daha fazla miktarda ithal mal elde eder, bu da ülkenin refahında bir artış olarak yorumlanabilir (Todaro ve Smith, 2012: 573).

Dış ticaret kazançları, net değişim (mal) ticaret hadlerinin yanında dış ticaret hacmine de bağlıdır, net değişim (mal) ticaret hadleri ile ticaret hacmi arasında bir birine zıt yönlü bir ilişki mevcuttur (talep kanunu), net değişim (mal) ticaret hadleri artarken ihracat hacmi azalmaktadır. Bu etkilerden birincisi refahı olumlu etkilerken, ihracat hacmindeki düşüş refahı olumsuz etkilemektedir, en son etki (net etki) bu iki değişimin hangisinin baskın geldiğine bağlıdır. Net değişim (mal) ticaret hadlerinin önemli eksikliklerinden biri ihracat hacmindeki değişimlere yer vermemesidir. Bu eksikliğı gidermek amacıyla gelir ticaret hadleri adı verilen ayrı bir tanımlama yapılmıştır. Gelir ticaret hadleri (GTH), net değişim ticaret hadleriyle (DTH) ihracat hacim endeksi (Q_x) çarpımının 100'e bölünmesine eşittir ($GTH = (DTH \cdot Q_x)/100 = P_x/P_m \cdot Q_x$). Gelir ticaret hadleri, bir ülkenin ihracattan kaynaklanan ithalat kapasitesindeki değişimleri gösterdiği için bu tanımlamaya aynı zamanda "ihracata dayalı ithalat kapasitesi endeksi" de denir. Gelir ticaret hadlerindeki değişim, söz konusu ülkenin dış ticarete söz sahibi olma durumuna (Büyük Ülke ya da Küçük Ülke varsayımlarına) göre ve yine benzer anlama gelmek üzere, dış dünyanın söz konusu ülke mallarına olan dış talep esnekliğine bağlı olarak değişir. Şayet dış talep inelastik ise ve net değişim ticaret hadleri yükselmişse ülke refahının mutlak olarak arttığı söylenir (Küçükaksoy, 2010: 154, Seyidoğlu, 2009: 564).

Bu noktada dış ticaret hadleri veya değişim (mal) ticaret hadlerinin nasıl elde edildiği önemlidir. Yukarıda ifade edildiği gibi dış ticaret hadleri ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksine oranlanarak elde edilir, ihracat-ithalat fiyat endeksleri oluşturulurken ihracatçı ve ithalatçı firmalardan iyi tanımlanmış ürünlerin fiyatları alınarak endeksleme oluşturulmaktadır. Burada kullanılacak dış ticaret hadleri, ihracat birim değer endeksi ve ithalat birim değer endeksleri kullanılarak elde edilecektir. Birim değere endeksinde malların ithalat veya ihracat toplam değerlerinin toplam miktara bölünmesiyle elde edilen ortalama birim değer kullanılarak endeksler hesaplanmaktadır. Birim değer endekslerindeki değişim gerçek fiyat değişimlerinin yanında, aynı tarife numarası altında farklı özelliklerdeki ürünlerin yer almasından da kaynaklanabilmektedir (TÜİK, 2008: 28).¹

Dış ticaret hadlerinin dış ticaret dengesine etkisi ilk olarak Harberger (1950) ve Laursen-Metzler (1950) tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Harberger, Keynesyen model çerçevesinde yapılan bir devalüasyonun dış ticaret dengesine etkisini tartışırken Laursen ve Metzler, Keynesyen modelde esnek kur rejiminin ülkeleri dışarıdan gelen şoklara karşı direncini iki ülkeli bir model çerçevesinde tartışmışlardır (Yamak ve Korkmaz, 2003: 58). Buna göre dış ticaret hadlerinde geçici bir düşüş yurtiçi tasarruf oranlarını düşürür bu da dış ticaret dengesinin bozulmasına yol açar. Dış ticaret hadlerindeki bir bozulma bir birim ithal mal karşılığında artık daha fazla mal ihracı anlamına geldiği için reel gelirin azalmasına yol açar, reel geliri azalan tüketiciler hayat standartlarını korumak için marjinal tüketim eğilimlerini artırırlar-bu da marjinal tasarruf eğiliminin azalmasını ifade eder- artan marjinal tüketim eğilimi ülkede ithalatın artmasına ihracatın azalmasına yol açar, bunun sonucunda ülkenin dış ticaret dengesinde bir açık-bozulma gerçekleşecektir. Aynı şekilde dış ticaret hadlerinde geçici bir artış reel geliri

¹ Türkiye İstatistik Kurumu 2004 yılından sonra ihracat ve ithalat fiyat endekslerini yayımlamamaktadır, ihracat ve ithalat fiyat endeksleri yerine birim değer endeksleri kullanılmaktadır.

arttırır dolayısıyla dış ticaret dengesinde bir iyileşme meydana gelir. 1950'lerden beri Uluslararası İktisat literatüründe geniş bir yer edinen bu konu Harberger-Laursen-Metzler Hipotezi olarak bilinir.

Harberger-Laursen-Metzler Hipotezi, gelirin harcanan kısmının yani marjinal tüketim eğiliminin reel gelirdeki artışla azaldığı, reel gelirdeki azalışla artma eğiliminde olduğu varsayımını yapar. Keynesyen mutlak gelir hipotezi olarak bilinen bu varsayım tasarruflar için yorumlanırsa; marjinal tasarruf eğilimi reel gelirdeki artışlarla artma, reel gelirdeki azalışlarla azalma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılır. Burada ifade edilen reel gelir ve tasarruf ilişkisi ikiz açık özdeşliğine taşınırsa;

$$\text{Açık Ekonomi Milli Gelir Özdeşliği} \quad Y = C+I+G+(X-M) \quad (1)$$

$$\text{Harcanabilir Gelir} \quad Y_d = C+S \quad (2)$$

$$\text{Harcanabilir Gelir} \quad Y_d = Y-T \quad (3)$$

Y; Milli geliri, C; Özel tüketim harcamalarını, I; Özel yatırım harcamalarını, G; Kamu harcamalarını, X; İhracatı, M; ithalatı, T; Kamunun aldığı vergileri ve Y_d ; Harcanabilir geliri ifade etmektedir.

(1) nolu denklem (3) nolu denkleme yazılır ve (2) nolu denkleme eşitlenirse, (4) nolu denklem (ikiz açık) elde edilir.

$$\begin{aligned} \text{İkiz Açıklar} \quad Y_d &= C+I+G+(X-M)-T = C+S \\ S-I &= (G-T) + (X-M) \end{aligned} \quad (4)$$

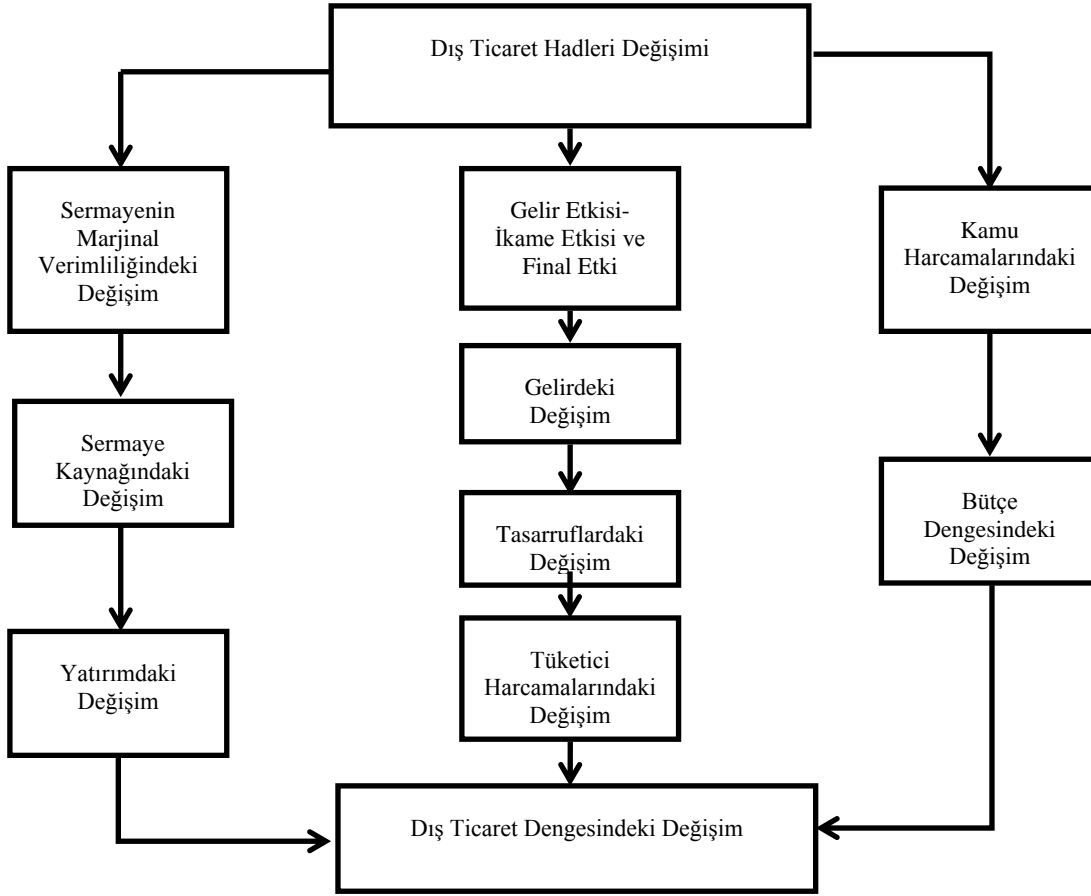
(4) nolu denklemde Bütçe Dengesi (G-T) ve yatırımların (I) sabit kaldığı varsayılırsa; (5) nolu denkleme ulaşılır.

$$S-\bar{I} = (\bar{G} - \bar{T}) + (X-M) \quad (5)$$

(5) nolu eşitlik özel tasarruflarda meydana gelen bir değişimin dış ticaret dengesinde aynı yönde bir değişmeye neden olacağını göstermektedir. Bu bilgiler ışığında dış ticaret hadlerinde meydana gelen negatif bir şok reel geliri azaltacağı için marjinal tüketim eğilimini arttıracak ve bu sürecin sonunda tasarruf düzeyinin azalacaktır, tasarruf düzeyinin azalması dış ticaret dengesinde bozulmalara neden olacaktır (Yamak ve Korkmaz, 2006: 58-59). Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezi, dış ticaret hadlerinde bir bozulma meydana geldiğinde, ceteris paribus, reel gelirin azalacağını, azalan reel gelire bağlı olarak marjinal tüketim eğiliminin artacağını, marjinal tasarruf eğiliminin ise azalmasına bağlı olarak dış ticaret dengesinde bozulmalara yol açması olarak ifade edilir.

Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezine göre dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir bozulma sonucunda ulusal paranın değer kaybetmesiyle bir birine zıt iki etki meydana getirir: Gelir etkisi ve ikame etkisi. Gelir etkisine göre dış ticaret hadlerindeki bir bozulma ulusal gelirin azalmasına neden olurken ikame etkisiyle ithal malların fiyatlarındaki bir artış, talebin görece olarak daha ucuz hale gelen yurtiçi mallara yönelmesine neden olur, bu da ulusal gelirin artmasına yol açar. Bu bağlamda dış ticaret hadlerindeki değişimin dış ticaret dengesine net etkisi, bu iki etkinin-gelir ve ikame etkisi-gücüne bağlıdır. Gelir etkisi ikame etkisinden büyük ise dış ticaret hadlerindeki bozulma (ya da iyileşme) dış ticaret açığına (ya da dış ticaret fazlasına) neden olur, diğer taraftan ikame etkisi gelir etkisinden büyükse dış ticaret hadlerindeki bozulma (ya da iyileşme) dış ticaret fazlasına (ya da dış ticaret açığına) yol açacaktır (Misztal, 2010). Söz konusu etkiler, Şekil 1'de gözlenebilir.

ŞEKİL 1: DIŞ TİCARET HADLERİ AKTARIM MEKANİZMASI

Kaynak: Misztal, P. (2009). The Harberger-Laursen-Metzler Effect. Theory and Practice in Poland. The Romanian Economic Journal, 38, 129-146.

Şekil 1’de dış ticaret hadlerindeki değişimlerin dış dengeyi hangi kanallardan etkilediği gösterilmiştir. Şekle göre, dış ticaret hadleri dış ticaret dengesini üç aktarım kanalıyla etkilemektedir:

- Tasarruf kanalı
- Tasarruf-Yatırım Kanalı
- Kamu Harcamaları kanalı

Literatürde en çok test edilen Tasarruf Kanalına göre dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir şok tasarrufları dolayısıyla da dış ticaret dengesini pozitif veya negatif bir şekilde etkileyebilmektedir. Etkinin yönü net-gelir ve ikame- etkiye ve şokların geçici ve kalıcı olmasına bağlıdır. Dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir şokun dış ticaret dengesini etkilemesinin diğer bir yolu “Tasarruf-Yatırım Kanalı”dır. Bu kanal, dış ticaret hadlerindeki şokların sermayenin marjinal verimliliğini değiştirerek yatırımları ve dış ticaret dengesini etkilemesini ifade etmektedir. Diğer bir aktarım mekanizması Kamu Harcamaları Kanalıdır, buna göre dış ticaret dengesinde meydana gelen bir değişim kamu harcamalarında pozitif veya negatif bir değişmeye neden olur, gerçekleşen değişim sonrası bütçe açığı artar veya azalır sonuç olarak dış ticaret dengesinde iyileşme veya kötüleşme meydana gelir (Duncan, 2003: 3).

Teorik temelleri Keynesyen görüşe dayana Harberger-Laursen-Metzler önermesi 1982 yılında Neoklasik bakış açısı altında Obstfeld (Obstfeld, 1982: 1) tarafından eleştirilmiştir. Burada Obstfeld HLM hipotezindeki statik Keynesyen tasarruf-yatırım fonksiyonu yerine deterministik modeller çerçevesinde iki mallı (ihraç ve ithal edilebilir mallar) ve sonsuz ömre sahip ailelerden oluşan bir ekonomide zamanlar arası optimizasyon kurgusunu geliştirmiştir (Sen ve Turnovsky, 1989: 228). Obstfeld kurgusuna göre dış ticaret hadlerindeki şokların geçici ve kalıcı olması dış ticaret dengesinde farklı sonuçlara neden olmaktadır. Geçici şoklar HLM hipotezini destekler sonuçlar verirken kalıcı şokların herhangi bir etkisi olmamaktadır. Dış ticaret hadlerinde beklenmedik sürekli olumsuz bir şok, ulusal gelirin hem cari dönemde hem de gelecek dönemlerde azalmasına neden olacaktır, bu durum tasarrufları azaltmadan tüketimin azalmasına yol açacak sonuç olarak dış ticaret dengesinde bir değişme olmayacaktır. Aksine dış ticaret hadlerinde beklenmedik geçici olumsuz bir şok cari dönem gelirin sürekli gelire göre daha düşük olmasına neden olacak, tüketim düzleştirmesi yapan bireyler bugün gerçekleşen bir gelir kaybını gelecekte elde edecekleri gelire eşitlemek için tasarruf seviyelerini düşürürler. Bu durum, dış ticaret dengesinde bir bozulmaya yol açar (Kent ve Cashin, 2003:3).

Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezi, dış ticaret hadlerinde bir bozulma meydana geldiğinde dış ticaret dengesinde de bir bozulma meydana geleceğini ifade etmektedir, Backus, Kehoe ve Kydland (1994) ise yaptıkları bir çalışmalarında dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasında yatay S harfi şeklinde bir ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır. Yapılan bu söz konusu çalışma akıllara “Asimetrik S Eğrisi” olarak bilinen kavramın da incelenmesi gerekliliğini getirmektedir. HLM Hipotezi literatürde aynı zamanda “Asimetrik S Eğrisi” olarak ta bilinmektedir.

Asimetrik S Eğrisi (Asymmetric S Curve):

1994 yılında Backus, Kehoe ve Kydland çalışmalarında 11 gelişmiş ülkenin çeşitli yıllardaki çeyreklik verilerini kullanarak 2 ülkeli stokastik büyüme model çerçevesinde kısa dönemli dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesindeki dalgalanmaları Asimetrik S Eğrisi ile tanıtmışlardır. Burada ifade edilen dış ticaret hadleri ithalatın ihracata göreceli fiyatı olarak ifade edilirken dış ticaret dengesi net ihracatın çıktıya oranı olarak ifade edilmiştir. Yazarlar çalışmalarında söz konusu ülkeler için 8 çeyreklik dönem öncesi ve 8 çeyreklik dönem sonrası için dış ticaret dengesi ile dış ticaret hadleri arasında bir korelasyon ilişkisi kurmuşlardır. Dış ticaret dengesinin konjonktür karşıtı (countercyclical) bir yapısının olduğunu ve genellikle dış ticaret dengesi ile cari ve gelecek dönem dış ticaret hadleri arasında negatif bir korelasyonun bulunmasına karşın geçmiş dönem dış ticaret hadleriyle pozitif bir korelasyonun olduğunu ifade etmektedirler (Backus, Kehoe ve Kydland, 1994: 84). Dış ticaret dengesi ile dış ticaret hadleri arasındaki çapraz korelasyon ilişkisi yatay S harfine benzetildiği için Asimetrik S Eğrisi olarak adlandırılmıştır.

Backus, Kehoe ve Kydland çalışmalarında kısa dönem dış ticaret dengesinin devalüasyon öncesi ve sonrasında dış ticaret hadlerindeki değişmelere verdiği tepkiler olarak ifade edilir (Akkay, 2012: 173). Buna göre dış ticaret hadlerinde meydana gelen bir şok başlangıçta dış ticaret dengesinde kötüleşmeye neden olurken sonrasında dış ticaret dengesinde iyileşmelere yol açmaktadır.

Senhadji (1998) , Backus, Kehoe ve Kydland (1994)’ın 11 gelişmiş ülke için yapmış oldukları çalışmayı 30 az gelişmiş ülkeye uyarlayarak çalışmanın temellerini iki soru üzerinde kurmuştur. İlk soru, az gelişmiş ülkeler için Backus, Kehoe ve Kydland (1994)’ın çalışmasında elde edilen bulgular geçerli midir (dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasında Asimetrik S

Eğrisi söz konusu mudur)? İkinci soru, eğer birinci soru geçerliyse bu ilişki Backus, Kehoe ve Kydland (1994)'in teorik çerçevesiyle (2 ülkeli stokastik büyüme modeli) açıklanabilir mi? Her iki soru da yazarlar tarafından olumlu cevaplanarak 30 az gelişmiş ülke için geliştirilen modelde dış ticaret hadlerinin geçmiş ve gelecek gecikmeli değerleri ile dış ticaret dengesi arasında çapraz korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir (Senhadji, 1998: 106).

Bahmani-Oskooee ve Ratha (2009), Asimetrik S Eğrisinin ABD ve Kanada için geçerliliğini test etmek için toplulaştırılmış veriler yerine verileri 60 endüstri kolluna ayırarak analizler yapmışlardır. Yapılan analizler sonucunda 60 endüstri için Asimetrik S Eğrisinin ve Harberger-Laursen-Metzler Hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bahmani-Oskooee ve Ratha, 2009: 1-14).

Ekinci, Tüzün ve Kahyaoglu çalışmalarında Türkiye için dış ticaretin büyüme üzerine etkilerini HLM Hipotezi, Asimetrik S Eğrisi ve Obstfeld, Razin ve Svensson yaklaşımına dayandırarak analiz etmişlerdir. Bu kapsamda dış ticaret hadlerin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif ve negatif etkisi Markov Değişim Tekniği yaklaşımıyla incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre dış ticaret hadlerindeki olumlu gelişmeler büyümede olumlu etkiler ortaya çıkaracaktır (Ekinci, Tüzün ve Kahyaoglu, 2012).

Literatürde dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur, bu çalışmalar stokastik ve deterministik modeller çerçevesinde dış ticaret hadlerindeki beklenen-beklenmeyen, geçici-kalıcı şokların dış ticaret dengesine etkisini incelemektedir. Tablo 1'de dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı ampirik çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1: Literatürde Dış Ticaret Hadlerinin Dış Ticaret Dengesine Etkisi

Eserler	Yöntem	Sınırlar/Sınırlılıklar	Bulgu/Bulgular
Sen ve Turnovsky (1988)	Zamanlararası Optimizasyon Modeli	Dışa Açık Küçük Bir Ülke	Dış ticaret hadlerindeki geçici ve sürekli şokların dış ticaret dengesine etkisi belirsizdir.
Cashin ve McDermott (1998)	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi ve Koentegrasyon	Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, İngiltere, ABD 1970:Q1-1997:Q4	Dış ticaret hadlerinde geçici bir olumsuz şok sonucu, gelir etkisi dış ticaret dengesini kötüleştirirken ikame etkisi iyileştirir, sonuç bu iki etkinin büyüklüğüne bağlı olup belirsizdir.
Mendoza (1995)	Stokastik ve Deterministik Denge Modelleri	7 Gelişmiş Ülke, 23 Gelişmekte olan Ülke 1955-1990	Dış ticaret hadleri ile dış ticaret dengesi arasında zayıf pozitif korelasyon mevcuttur. Dış ticaret hadlerindeki iyileşmeler dış dengeyi iyileştirir.
Gökarp (2000)	Nicholson Yöntemi ve Sachs-Dornbush Yöntemi	Türkiye 1980-1998	Dış ticaret hadlerinin gelir etkisi analiz edilmiş, Nicholson Yöntemine göre gelir etkisi pozitif iken Sachs-Dornbush Yöntemine göre gelir etkisi negatiftir.

Broda ve Tille (2003)	VAR	Gelişmekte olan 75 Ülke 1973-1998	Sabit ve esnek kur rejimini uygulayan ülkelerde dış ticaret hadlerindeki şokların büyüme etkileri incelenmiştir. Esnek kur rejimini uygulayan ülkelerde olumsuz etkiler absorbe edilirken, sabit kur sisteminde olumsuz etkiler daha büyüktür.
Kent ve Cashin (2003)	Panel Veri Analizi	128 Ülke 1960-1999	Dış ticaret hadlerindeki şokların kalıcılığı arttıkça dış ticaret dengesine etkisi de o derecede zıt olmaktadır.
Duncan (2003)	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Şili 1986:Q1-2002:Q4	Dış ticaret hadlerinde beklenmeyen sürekli bir şok dış ticaret dengesini olumlu etkiler.
Yamak ve Korkmaz (2006)	Granger Nedensellik Testi	Türkiye 1991:Q4-2003:Q3	Dış ticaret hadlerindeki pozitif bir şok dış ticaret dengesinde bozulmaya neden olmaktadır.
Paulino (2007)	Panel VAR	Karayıpler, Pasifik, Güney Afrika ve Hint Okyanusu, Kuzey Afrika, Güneydoğu Asya Bölgelerinden seçilmiş 14 Ülke 1980-2005	Dış ticaret hadlerinde geçici bir dışsal şokun dış ticaret dengesine kısa süreli etkisi negatiftir ve bu etki 2 yılda sönümlenmektedir.
Reinsdorf (2009)	Fisher Endeks Yöntemi	ABD 1973-2008	Dış ticaret hadlerindeki bir değişimin gayri safi yurtiçi hâsıla ve ticaret kazançları üzerindeki etkilerini incelenerek, her iki değişimde de etki yönünün aynı olduğu tespit edilmiştir.
Zortuk ve Durman (2008)	Johansen koentegrasyon testi	Türkiye 1989:Q1-2007:Q4	Gelir ticaret hadleri ile dış ticaret dengesi arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Dış ticaret hadleri ile dış ticaret dengesi arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.
Misztal (2010)	VAR	Polonya 1995-2009	Geçici bir pozitif şok dış ticaret dengesini iyileştirirken, sürekli bir şokun dış dengeye etkisi negatiftir.

Oktar ve Dalyancı (2012)	VAR ve Koentegrasyon Analizi	Türkiye 2004:M1-2011:M11	Dış ticaret hadlerindeki pozitif bir şok cari işlemler dengesinde iyileşmeye neden olmaktadır.
-----------------------------	---------------------------------	-----------------------------	--

Kaynak: Tablodaki eserler kullanılarak, tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1’de görüldüğü gibi Harberger-Laursen-Metzler (HLM) Hipotezi-dış ticaret hadlerindeki bir bozulmanın dış ticaret dengesinde bir bozulmaya neden olur- teorik arka plana ve analiz araçlarına bağlı olarak değişmektedir. Buna göre genel bir ifade olarak, Keynesyen teoriye dayanan analizlerde HLM Hipotezi geçerliken Neoklasik teoriye göre dış ticaret hadleriyle dış denge arasındaki ilişki ya belirsiz ya da geçici şoklara karşı duyarlıdır.

3. AMPİRİK ANALİZ

Bu kısımda dış ticaret hadlerinin (DTH) dış ticaret dengesi (DTD) üzerindeki etkileri zaman serisi yardımıyla incelenecektir. Analizde kullanılan veri seti 2003:01 ve 2014:04 dönemlerini kapsayan aylık verilerden oluşmaktadır. Veriler TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden alınarak kullanılan endeks farklılığını gidermek için dış ticaret hadleri (DTH) 2010:01=100 ve dış ticaret dengesi (DTD) 2010:01=-100 olarak endeksleme işlemi yapılarak² zaman serileri mevsimsellikten arındırılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Sims (1980) tarafından geliştirilen VAR (Vector Autoregressive) modeli kullanılmıştır. VAR analizinde değişkenler arasında içsellik dışsallık ayrımı yapılmamaktadır, burada bütün değişkenler içsel olarak kabul edilmektedir. Buna göre sisteme giren rassal bir şokun değişkenler üzerindeki dinamik etkileri incelenir. Bu çalışmada VAR modeline başvurulmasının nedeni, bir değişkenin, kendisinin ve modelde yer alan diğer değişkenin gecikmeli değerleriyle ifade edilerek her iki değişkenin de (dış ticaret dengesi ve dış ticaret hadleri) içsel kabul edildiği eşanlı bir denklem sistemi oluşturmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. VAR modelinin tercih edilmesinin diğer bir nedeni, modelin değişkenler arasında parametre tahmini yapmak yerine değişkenler arasında şok tipi ilişkileri göstermesidir, bu ilişkiler de Etki-Tepki (Impulse-Response) ve Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition) analizleriyle yapılır (Tarı, 2012: 455).

Burada dış ticaret dengesi (DTD) ve dış ticaret hadleri (DTH) için iki boyutlu-değişkenli VAR modeli şöyle ifade edilir (Tarı, 2012: 452).

$$DTD_t = a_{10} + \sum_{i=1}^p (a_{11i} DTD_{t-1}) + \sum_{i=1}^p (a_{12i} DTH_{t-1}) + u_{1t} \quad (6)$$

$$DTH_t = a_{20} + \sum_{i=1}^p (a_{21i} DTD_{t-1}) + \sum_{i=1}^p (a_{22i} DTH_{t-1}) + u_{2t} \quad (7)$$

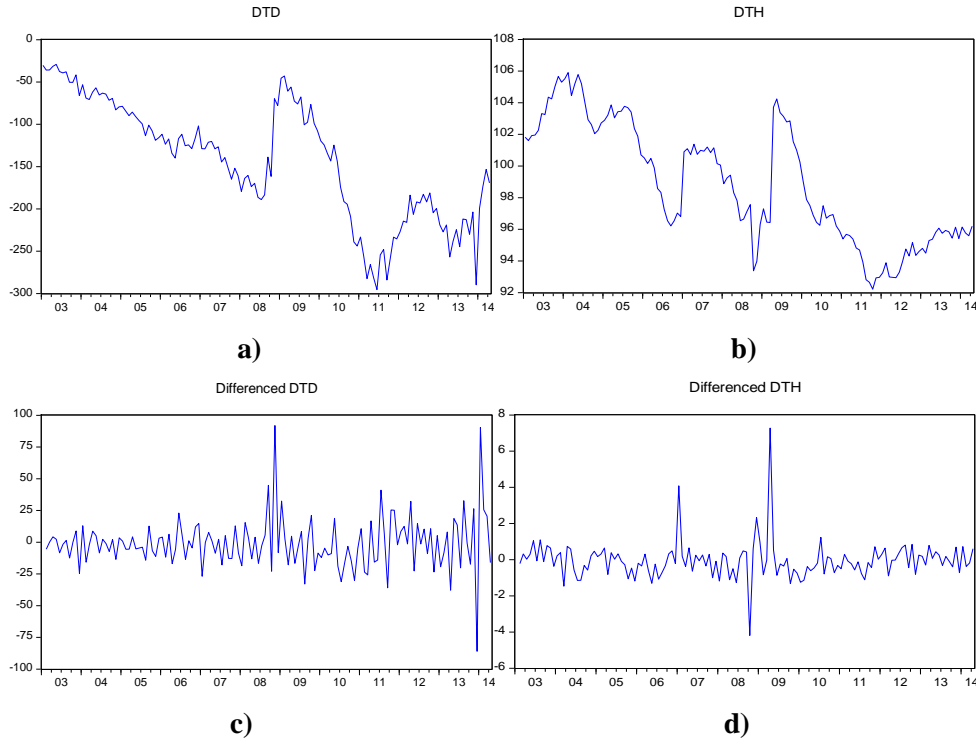
² Veri setinin belirlenmesi ve endeksleme işleminde seçilen dönemler 2001 ve 2008 krizindeki şokların etkilerinin azaldığı-ortalamaya döndüğü-dikkate alınarak belirlenmiştir.

Burada a_{i0} sabit terimi, a_{ik} i'nci denklemdeki j'nci değişkenin k gecikmesine ait parametre, uit beyaz gürültü varsayımına dayalı hata terimini (şok-buluş-dürtü) ve p gecikme sayısını ifade eder. 6. ve 7. denklemde görüldüğü bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak alınmış, ancak gecikme uzunluğu VAR analizinde uygulamalı bir sorundur. Gecikme uzunluğunu büyük tutmak çoklu doğrusallık sorununu ortaya çıkarabileceği gibi serbestlik derecesini düşürür, gecikme uzunluğunun küçük olması ise model kurma hatasına yol açabilir, bu sorunun üstesinden gelmek için Akaike, Schwarz, Hannan-Quinn ve son hata tahmini gibi bilgi kriterleri kullanılır (Gujarati, 2012: 785).

VAR modelinde parametrelerin yorumu anlamlı değildir, bu nedenle Etki-Tepki ve Varyans Ayırıştırması analizi yapılarak bir takım sonuçlara ulaşılır.

Değişkenler arasındaki ilişkilerin analizi için öncelikle zaman serilerinin durağanlığı Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılarak araştırılmış, ardından yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testi yapılarak yapısal kırılmaların birim köke neden olup olmadığı araştırılmıştır. Değişkenlerin Granger nedensellikleri sonraki aşamalarda ise Johansen koentegrasyon ve VAR analizleri yapılmıştır.

VAR modelinin uygulanabilir olması için zaman serilerinin düzey değerlerde durağan olmaması ancak serilerin farkları alındığında aynı seviyede durağan olması gerekmektedir. Grafik 1-a'da dış ticaret dengesi (DTD) Grafik 1-b'de dış ticaret hadleri (DTH) düzey grafikleri Grafik 1-c ve 1-d'de ise sırasıyla 1-a ve 1-b Grafiklerin birinci fark grafikleri verilmiştir.

GRAFİK 1: DIŞ TİCARET DENGESİ VE DIŞ TİCARET HADLERİ DÜZEY VE 1. FARK GRAFİKLERİ

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere DTD ve DTH grafiklerinin 2008 küresel krizi dışında sürekli birlikte düştüğü- hareket ettiği görülmektedir. 2008 krizi dışında dış ticaret hadleri ve dış ticaret

dengezinin sürekli düşüş eğiliminde olması dünya petrol fiyatlarındaki sürekli artışlar, Avrupa Birliğindeki talep düşüşleri ve Türkiye’de tüketim ve büyümenin sürekli artışı gösterilebilir. Seçilen dönemler arasında DTD ve DTH arasında yüksek bir pozitif korelasyon (0,7975) tespit edilmiştir. Yüksek dereceli pozitif korelasyon her iki serinin birlikte hareket ettiğinin bu da Türkiye’de HLM hipotezinin geçerliliğinin önemli bir göstergesidir. Durağanlık analizine dönecek olursak, makroekonomik zaman serileri genellikle durağanlıktan yoksundurlar. 1. Grafiğin a) ve b) panelinde serilerin durağan olmadığı-zaman içinde serilerin ortalamalarının, değiştiği-görülmektedir. Durağan olmayan zaman serileri farkları alınarak durağan hale getirilmektedir. 1. Grafiğin c) ve d) panelinde farkı alınan DTD ve DTH serilerinin durağanlaştığı-zaman içinde serilerin ortalamalarının sabit kaldığı (değişmediği)- görülmektedir. Görsel tespit durağanlıkla ilgili yeterli fikir vermeyeceği için otokorelasyon sorununu dikkate alan ADF ve değişen varyans sorununu dikkate alan PP birim kök testlerine başvurulmuştur. Ancak geleneksel birim kök testlerinde ortaya çıkan sakıncalardan biri deterministik trend fonksiyonunun doğru bir şekilde zımnen varsayılmış olmasıdır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler 2007: 398). Bu nedenle deterministik trend fonksiyonunda bir kırılmanın varlığının birim köke neden olup olmadığı, yapısal kırılmayı içsel olarak dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testine de başvurulacaktır.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi						
	Düzyey Sabitli τ (tau) istatistiği	% 5 Önem seviyesinde MacKinnon Kritik Değeri	Düzyey, sabit ve trendli τ (tau) istatistiği	% 5 Önem seviyesinde MacKinnon Kritik Değeri	Birinci Fark, sabit ve trendli τ (tau) istatistiği	Birinci Fark MacKinnon Kritik Değeri
Dış Ticaret Dengesi(DTD)	-1.7239 (1)	-2.8830	-1.7554 (1)	-3.4437	-15.8547 (0)	-3.4437
Dış Ticaret Hadleri(DTH)	-1.5924 (0)	-2.8829	-2.7519 (0)	-3.4434	-10.8903 (0)	-3.4437

Not: Parantez içindeki değerler Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre belirlenen gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3: Phillips-Perron Birim Kök Test Sonuçları

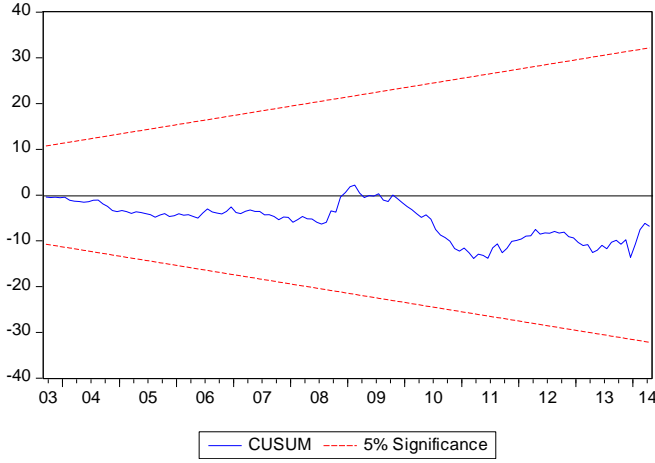
Phillips-Perron Birim Kök Testi						
	Düzyey Sabitli PP test istatistiği	% 5 Önem seviyesinde MacKinnon Kritik Değeri	Düzyey, sabit ve trendli PP Test istatistiği	% 5 Önem seviyesinde MacKinnon Kritik Değeri	Birinci Fark, sabit ve trendli PP Test istatistiği	Birinci Fark MacKinnon Kritik Değeri
Dış Ticaret Dengesi(DTD)	-1.9385 (4)	-2.8829	-2.6591 (5)	-3.4434	-15.3805 (5)	-3.4437
Dış Ticaret Hadleri(DTH)	-1.7807 (6)	-2.8829	-3.2190 (6)	-3.4434	-10.9236 (6)	-3.4437

Not: : Parantez içindeki değerler Newey-West kriterine bant genişliğini belirtmektedir.

Kaynak: EvIEWS 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 2’de otokorelasyon sorununu dikkate alan ADF birim kök verilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenen gecikme uzunlukları dikkate alındığında (parantez içinde belirtilmiştir) dış ticaret dengesi ve dış ticaret hadlerinin düzey değerlerinde sabitli ve sabitli-trendli T (tau) istatistikleri % 5 önem seviyesinde MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değer olarak küçük olduğundan serilerde birim kök olduğu yani serilerin durağan olmadıkları anlaşılır. Serilerin birinci farkları alındığında ise % 5 önem seviyesinde T (tau) istatistiklerinin MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değer olarak daha büyük olduğu görülmektedir, bu durum zaman serilerinin birinci farkları alındığında serilerin aynı dereceden I(1) durağanlaştığını ifade eder. Tablo 3’te değişen varyans sorununu dikkate alan Phillips-Perron Birim Kök Test Sonuçları verilmiştir. Burada da ADF birim kök test sonuçlarına benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Zaman serilerinin düzey değerlerinde sabitli ve sabitli-trendli PP test istatistikleri % 5 önem seviyesinde MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değer olarak küçük olduğundan serilerde birim kök olduğu yani serilerin durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Serilerin birinci farkları alındığında % 5 önem seviyesinde PP test istatistikleri MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değer olarak daha büyük olduğu görülmektedir, bu durum ADF testinde olduğu gibi zaman serilerinin birinci farkları alındığında serilerin aynı dereceden I(1) durağanlaştığını ifade etmektedir.

Zaman serilerinin düzey değerlerde durağan olmamasının nedeni ekonomideki yapısal kırılmalar olabilir. Grafik 1, a) ve b) panelinde serilerin zaman yolu grafiği incelendiğinde serilerde yapısal kırılmanın varlığından şüphelenilebilir. Ekonomideki yapısal kırılmaların, uzun dönemli katsayıların istikrar üzerindeki etkisi Brown, Durbin ve Evans’ın (1975) CUSUM testine göre incelenecektir. CUSUM testi ardışık hataların kümülatif toplamına dayanır, Grafik 2’de ardışık hataların kümülatif toplamı (sürekli çizgilerle gösterilen) % 95 güven aralığında alt ve üst güven sınırlarının (kesikli çizgilerle gösterilen) dışına taşmamıştır bu durumda yapısal kırılmanın olmadığı diğer bir değişle modelin katsayılarının istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılır. Yapısal kırılma olması durumunda, kırılmanın etkileri dikkate alınmadan yapılan tahminler sapmalı ve tutarsız olacaktır, yapısal kırılmaların katsayılar üzerindeki etkileri kukla değişkenler kullanılarak giderilebilir (Güriş ve Çağlayan, 2005: 758).

GRAFİK 2: YAPISAL KIRILMANIN BELİRLENMESİ: CUSUM TESTİ

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

CUSUM testine göre ekonomide yapısal kırılmaların (değişmeler) olmadığı katsayıların kararlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomideki yapısal kırılmaların katsayılar üzerindeki etkilerini (serilerin durağanlıklarını) inceleyen başka yöntemler de mevcuttur.

Zaman serilerinin birim kök içermesinin-durağan olmamasının bir nedeni ekonomideki yapısal kırılmalar olabilir. Perron (1989) ekonomideki yapısal kırılmaların zaman serilerinin ortalamasının, trendinin veya her ikisinin birden değiştirebileceğini ve bunun sahte birim köke neden olabileceğini ifade etmiştir. Yani seriler ADF veya PP birim kök testlerine göre durağan olsalar dahi durağan değilmiş gibi sonuçlar verir. Yapısal kırılma olan bir seride yapısal kırılmayı dikkate alan birim kök testi uygulanmaması durumunda durağanlık dereceleri yanlış belirlenebilir bu da sonuçların sapmalı tahminler vermesine neden olur. Bu nedenden ötürü aşağıda yapısal kırılmayı içsel olarak belirleyen Zivot-Andrews (1992) birim kök testi yapılacaktır.

Zivot-Andrews (1992) birim kök testinde yapısal kırılma endojen (içsel) olarak tahmin edilmektedir. Zivot-Andrews birim kök testinde üç model kullanılmaktadır:

Model A:

$$Y_t = \mu + \theta \cdot DU_t(\lambda) + \beta \cdot t + \alpha \cdot Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \cdot \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Model B:

$$Y_t = \mu + \gamma \cdot DT_t(\lambda) + \beta \cdot t + \alpha \cdot Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \cdot \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Model C:

$$Y_t = \mu + \theta \cdot DU_t(\lambda) + \gamma \cdot DT_t(\lambda) + \beta \cdot t + \alpha \cdot Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \cdot \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Burada $t=1,2,3,\dots,T$ olmak üzere trend değişkenini, $\lambda=Tb/T$ görelî kırılma zamanını ve Tb kırılma yılını göstermektedir. Model A ortalamada görülen olası bir kırılmayı, Model B eğimde görülen olası bir kırılmayı, Model C hem ortalamada hem de eğimde görülen yapısal kırılmayı göstermektedir. λ kukla değişkeni, $J=2/T$ ile $J=T-1/T$ arasında olmak üzere her yıl için belirlenir ve her bir model, kukla değişken için En Küçük Kareler Yöntemi ile tahmin edilir. Daha sonra $\alpha_j=1$ hipotezini test etmek üzere kullanılacak t-istatistik değerleri hesaplanır. Modeller tahmin edilirken ilave bağımsız değişken sayısı olan k , her λ değeri için model seçim kriteri kullanılarak ayrı ayrı belirlenir. Çünkü Zivot-Andrews birim kök testinin sonuçları k sayısına duyarlıdır. Kırılma yılı saptandıktan sonra hesaplanan t-istatistiği Zivot-Andrews'un (1992) çalışmalarındaki tablo değerleriyle karşılaştırılarak birim kökün varlığına ilişkin boş hipotez test edilir. Test istatistiğinin Zivot-Andrews'un kritik değerlerinden küçük çıkması durumunda boş hipotez reddedilir (Önel, 2004: 86. Akt. Bektaş, 2007: 63).

Tablo 4: Zivot-Andrews Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Model	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Dönemi	Test İstatistiği	Kritik Değerler*		
					% 1	% 5	% 10
Dış Ticaret Dengesi(DTD)	A	4	2010:07	-3,3850	-5,34	-4,80	-4,58
	B	4	2012:08	-2,7956	-4,93	-4,42	-4,11
	C	4	2010:07	-3,3818	-5,57	-5,08	-4,82
Dış Ticaret Hadleri(DTH)	A	6	2005:10	-3,7537	-5,34	-4,80	-4,58
	B	6	2012:06	-3,8702	-4,93	-4,42	-4,11
	C	6	2011:05	-4,1579	-5,57	-5,08	-4,82

*Kritik değerler Zivot ve Andrews'un (1992) çalışmasından alınmıştır.

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 4'te Zivot-Andrews birim kök testine ait sonuçlar gecikme uzunluğu ve kırılma dönemleriyle birlikte verilmiştir. Dış ticaret dengesi ve dış ticaret hadleri için her üç modelde de (ortalamada kırılma (A), eğimde kırılma (B) ve her ikisinde kırılma (C)) test istatistikleri, % 1, % 5 ve % 10 kritik değerlerden mutlak değer olarak küçük olduğundan serilerin söz konusu kırılma dönemlerinde, yapısal kırılmayla durağan olduğu hipotez reddedilir, yapısal kırılma olmadan seride birim kökün varlığı kabul edilir. Buna göre yapısal kırılmalar sahte birim köke neden olmamıştır.

Durağan olmayan zaman serileri aynı dereceden entegre iseler, seriler arasında bir koentegrasyonun varlığı söz konusu olabilir ve aralarındaki regresyon yanıltıcı (sahte) olmaz (Tarı, 2012). Yukarıda zaman serilerine ADF ve PP birim kök testi yapılarak serilerin aynı dereceden I(1) entegre oldukları tespit edilmiştir. Ardından yapısal kırılmaların, sahte birim köke neden olup olmadığını, serilerin gerçekten aynı mertebeden entegre olduklarını test etmek için yapısal kırılmaların içsel olarak belirlendiği Zivot-Andrews birim kök testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre yapısal kırılmalar sahte birim köke neden olmamış ve serilerin entegre dereceleri bozulmamıştır. Böylece değişkenler arasında koentegrasyon ve nedensellik analizi yapmak mümkündür.

Bu çalışmada zaman serileri arasında koentegrasyon (eşbütünleşme) varlığının testi için Johansen Koentegrasyon analizi yapılmıştır. Koentegrasyon testi düzeyde durağan olmayan değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarının uzun dönemde optimal gecikme uzunluklarının aynı olmasına, zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkinin modellemesine ve tahmin edilmesine yöneliktir. Değişkenler arasında koentegrasyonun bulunması değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu anlamına gelir.

Koentegrasyon kavramı Engle-Granger tarafından geliştirilmiştir. Engle-Granger Koentegrasyon testi tek denkleme dayalı ve En küçük Kareler yöntemini kullanan bir testtir. Bu yöntem pratik olmasına rağmen bazı eksiklikleri barındırmaktadır; örneğin değişkenlerin birine ait eşitlikte koentegre ilişki söz konusu iken diğer değişkene ait eşitlikte böyle bir ilişki olmayabilir. Engle-Granger testinde bir veya birden fazla koentegre vektörün varlığı arasında fark gözetilmez, yapılan farklı normalleştirmeler Engle-Granger test sonucunu değiştirebilir. Bu durum değişkenler arasındaki ilişkilerde belirsizliklere neden olur. Bu eksikliğin üstesinden Johansen, koentegrasyonu sağlayan vektörlerin tahmininde En Çok Benzerlik Yöntemiyle hesaplayarak gelmiştir. Johansen testi, zaman serileri seti arasında çıkan bütün koentegre vektörlerin hepsinin tahminlerini sağlama avantajına sahiptir (Yavuz, 2005: 275). Bu çalışmada ifade edilen nedenlerden ötürü Engle-Granger Koentegrasyon testi yerine Johansen Koentegrasyon testi tercih edilmiştir.

Johansen yaklaşımı değişkenler seti arasında ortaya çıkabilecek olan koentegre bileşenin sayısının 1'den çok olması durumunda kullanılmaktadır. İki değişken için her iki değişkenin de I(1) olması durumunda sadece bir tane " α " koentegre parametresi olduğu ve bu nedenle bir tek koentegre vektörünün olduğu ispatlanır. " n " değişken olması durumunda " $n-1$ " sayıda koentegre vektörü söz konusu olabilir. Johansen, koentegrasyon yöntemi değişkenlerin I(0) ve I(1) olmasına dayanır. Yapılan birim kök testlerinde değişkenlerin mertebeleri I(1) olarak belirlenmişti (Tarı, 2012: 426).

$$Y_t = \mu + \Gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta Y_{t-k+1} - \Pi \Delta Y_{t-k} + \varepsilon_t$$

Burada $\Gamma_i = 1 - \Pi_1 + \dots + \Pi_i$, $i = 1, \dots, k-1$, $\Pi = 1 - \Pi_1 - \dots + \Pi_k$, Δ birinci fark işlemcisini, μ sabit terim ve ε_t otokorelasyonsuz normal dağılımlı hata terimi vektörünü ifade eder. Yukarıdaki denklemde $\Pi \Delta Y_{t-k}$ terimi dikkate alınmadığı takdirde, değişkenlerin birinci dereceden farklarının kullanıldığı geleneksel vektör otoregresif modelidir. Bu çalışmada Y vektörü iki değişkenlidir. Johansen koentegrasyon testi uygulamasında ilgilenilen, uzun dönem katsayılar matrisinin (Π) rankının tespiti, diğer bir deyişle bu matristeki lineer bağımsız kolonların maksimum sayısının belirlenmesidir. Buna göre (Π) katsayılar matrisi, veri vektöründe (Y) yer alan değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi olup olmadığı bilgisini

verecektir. $0 < \text{rank}(\Pi) = r < p$ olduğu durumda, Y vektöründeki değişkenler arasında r sayıda koentegrasyon ilişkisi vardır. $\Pi = \alpha\beta'$ olup, α ve β matrisleri $p \times r$ boyutlu matrislerdir. α hata düzeltme parametrelerinin matrisi β ise koentegre vektörlerin matrisidir.

Johansen-Juselius Π matrisinin rankının yani koentegre vektörlerinin (r) sayısı için “iz” ve “özdeğer” istatistiklerini önermişlerdir. İz testi r sayıda koentegre vektörden daha fazla olduğu alternatifine karşı en fazla r sayıda koentegre vektör olduğu temel hipotezine dayanmaktadır ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$\text{İz Testi: } \lambda_{\text{trace}} = -T \sum_{i=r+1}^p \ln(1 - \lambda_i^*)$$

Burada $\lambda_{r+1}^* \dots \lambda_p^*$ tahmin edilmiş en küçük özdeğerdir. Maksimum özdeğer istatistiğinde, $r+1$ koentegre vektör olduğu alternatifine karşı r sayıda koentegre vektör olduğu temel hipotezi test edilmektedir. Maksimum özdeğer istatistiği aşağıdaki gibidir (Yavuz, 2005: 276).

$$\text{Maksimum Özdeğer: } \lambda_{\text{max}} = -T \ln(1 - \lambda_i^*)$$

Johansen yönteminin sonucu gecikme uzunluğuna dayanmaktadır. Bu nedenle Johansen koentegrasyon testinin ilk aşaması vektör hata düzeltmedeki kalıntıların arasında otokorelasyonun ve değişen varyans sorununun olmadığı ve hata terimlerinin normal dağıldığı gecikme uzunluğu, Akaike Bilgi Kriteri, Schwarz Bilgi Kriteri, Hannan- Quinn Bilgi Kriteri, Son Hata Tahminine (FPE) ve Logaritmik En çok benzerlik test istatistiğine göre 2 olarak belirlenmiştir.

Dış ticaret dengesi (DTD) ile dış ticaret hadleri (DTH) arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını Tablo 5’te Johansen koentegrasyon testi ile gösterilmiştir. En çok benzerlik yöntemine dayanan test sonuçları Tablo 5 ve Tablo 6 te de görülebilmektedir.

Tablo 5: Johansen Koentegrasyon Test Sonuçları (İz Testi)

Kısıtsız Koentegrasyon İz Testi				
Ho	özdeğer	İz istatistiği	% 1 kritik değer	Olasılık**
Koentegre Vektör Yoktur * ($r=0$)	0,1746	29,2544	19,9371	0,0002
En çok 1 Koentegre Vektör vardır ($r \leq 1$)	0,0276	3,7261	6,6348	0,0536

*İz istatistiği % 1 anlam düzeyinde 1 koentegre denklem göstermektedir.

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) olasılık değerleri.

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 6: Johansen Koentegrasyon Test Sonuçları (Maksimum Özdeğer Testi)

Kısıtsız Koentegrasyon Maksimum Özdeğer Testi				
Ho	özdeğer	Maksimum özdeğer istatistiği	% 1 kritik değer	Olasılık**
Koentegre Vektör Yoktur *** ($r=0$)	0,1746	25,5283	18,5200	0,0006
En çok 1 Koentegre Vektör vardır ($r \leq 1$)	0,0276	3,7261	6,6348	0,0536

***Maksimum özdeğer istatistiği % 1 anlam düzeyinde 1 koentegre denklem göstermektedir.

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) olasılık değerleri.

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 5’te Johansen koentegrasyon test sonuçlarına göre iz istatistiği % 1 kritik değerden büyük olduğundan ‘‘koentegre vektör yoktur’’ yönündeki boş hipotez ret edilir. Buna göre dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme (koentegre) ilişki vardır. Yukarıda yapılan açıklamaların benzeri Tablo 6 için de yapılır, maksimum özdeğer istatistiği % 1 kritik değerden büyük olduğundan ‘‘koentegre vektör yoktur’’ yönündeki boş hipotez ret edilir. Buna göre dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme (koentegre) ilişki söz konusudur.

Kısa dönem etkilerin belirlenmesinde kullanılan bir yöntem olan Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) uygulandığında % 10 önem seviyesinde uzun dönemle kısa dönem arasındaki dengeden sapmaların % 13’ü bir dönemde (bir ayda) kapanmaktadır.

Tablo 7’de DTD ve DTH arasında Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Granger nedensellik analizini yapmamızdaki amaç dış ticaret dengesi mi dış ticaret hadlerini nedenidir? Yoksa dış ticaret hadleri mi dış ticaret dengesine yol açmaktadır? Gecikme uzunluğuna duyarlı olan Granger nedensellik testi sonuçları aşağıda verilmiştir. Gecikme uzunluğu modelin istikrar koşulunu sağlayan Akaike Bilgi Kriteri, Schwarz Bilgi Kriteri, Hannan- Quinn Bilgi Kriterine göre 2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 7: Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ho	Gecikme uzunluğu	F istatistiği	Olasılık değeri
Dış ticaret haddi (DTH) dış ticaret dengesinin (DTD) nedeni değildir	2	2,500	0.0860
Dış ticaret dengesi (DTD) dış ticaret haddinin (DTH) nedeni değildir	2	12,3106	0.0000

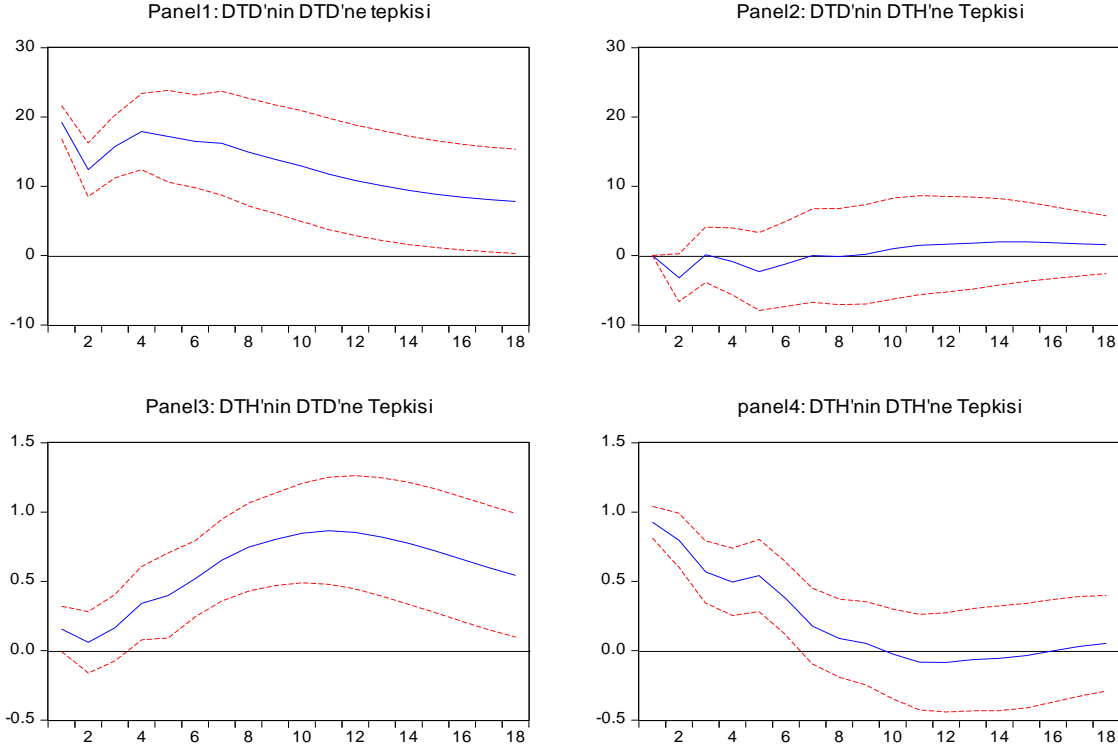
Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Granger nedensellik testi sonuçlarına göre birinci hipotezin olasılık değeri % 5'ten büyük olduğundan hipotez kabul edilir: Dış ticaret hadlerinden dış ticaret dengesine doğru % 5 önem seviyesinde bir Granger nedensellik yoktur önermesi kabul edilir, ancak ikinci hipotezin olasılık değeri % 5'ten küçük olduğundan Ho reddedilir: "Dış ticaret dengesi dış ticaret hadlerinin nedeni değildir" hipotezi reddedilir. Diğer bir deyişle dış ticaret dengesinden dış ticaret hadlerine tek yönlü bir nedensellik vardır. Nedenselliğin beklenilen aksine sonuçlar vermesi, Oktar ve Dalyancı'nın (2012: 12) çalışmalarında ifade ettiği gibi, dış dengedeki bozulmalar döviz kurunun yükselmesine bunun da ithalat ve ihracat mal fiyatlarını değiştirerek dış ticaret hadlerinin değişmesine yol açmasından kaynaklanmaktadır. Granger nedensellik ilişkisinin belirlenmesinden sonra değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi için VAR modeline başvurulacaktır. VAR Modeline başvurulmasının nedeni daha öncede ifade edildiği gibi VAR Modelinin değişkenler arasında eşanlı denklem sistemi kurmasının yanında etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizine olanak vermesidir.

VAR modeli ile elde edilen katsayıların yorumu anlamlı değildir. Bu nedenle dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasında dinamik ilişkiyi yorumlamak için Etki-Tepki Fonksiyonları (Impulse-Response Function) ve Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition) analizleri yapılacaktır. Etki-Tepki fonksiyonlarında dışsal değişkendeki bir birimlik standart sapmalık şoka karşı içsel değişkenin hangi dönemlerde nasıl tepkiler vereceği ölçülür, yatay eksen aylık dönemlere ayrılmış tepkinin süresini, dikey eksen ise standart hata cinsinden tepkinin derecesini göstermektedir (Tarı, 2012: 453). Grafiklerdeki sürekli çizgiler modelin hata teriminde meydana gelen 1 standart sapmalık şoka karşılık içsel değişkenin zaman içinde verdiği tepkileri göstermektedir. Kesikli çizgiler ise ± 2 standart sapma için elde edilen güven aralıklarını ifade etmektedir (Yamak ve Korkmaz, 2005: 26). Grafik 3'te değişkenlerin 18 aylık etki-tepki grafikleri gösterilmiştir.³

³ Etki-Tepki analizi Cholesky ayrıştırmasına göre yapılmıştır. Bu analiz, değişkenlerin sıralamasına duyarlı olup, sıralamada birinci değişken DTD, ikinci değişken DTH'dir.

Bir Standart Hatalık Şoka Karşı Değişkenlerin Tepkisi

GRAFİK 3: ETKİ TEPKİ FONKSİYONLARI

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Grafik 3'te, etki tepki fonksiyonlarında dışsal değişkende bir standart sapmalı şoka karşı içsel değişkenin vereceği tepkiler görülmektedir. Buna göre Panel 2'de, dış ticaret hadlerinde beklenmeyen bir birimlik standart hatalık şok karşısında dış ticaret dengesini ilk dönem (birinci ayda) tepki vermezken dokuzuncu aya kadar tepkiler sürekli negatif seyir izlemektedir. Ancak dokuzuncu aydan sonra dış ticaret dengesinin dış ticaret hadlerine verdiği tepkilerin sürekli pozitif bir seyir izlediği görülmektedir. Dış ticaret dengesinin verdiği tepkiler üç yıl sonra sönümlenmektedir. Bu durum, dış ticarete konu olan mallara karşı dış dünyadaki tüketicilerin talep alışkanlıklarını hemen değiştirememeleri sebebiyle ani (birinci ayda) tepki veremediklerini göstermektedir. Talep alışkanlıklarının değişmesi zaman almaktadır. Bu durumun iyi anlaşılabilmesi için "Devalüasyonun J-Etkisi" hatırlanmalıdır. Bilindiği gibi, kurda yaratılan ani bir değişim dış ticaret bilançosunu hemen iyileştirmeyip bir süre bilançoda bozulma devam etmektedir. Bu bozulmanın sebebini açıklayan görüşlerden bir tanesi de "talep alışkanlıklarının birden değiştirilememesi" görüşüdür. O halde buradan çıkarılacak genel bir yargı dış ticaret hacminin dış ticarete konu olan malların fiyatındaki değişime pozitif veya negatif ani (çalışmadaki ilk ay için) bir tepki veremeyeceğidir. Backus, Kehoe ve Kydland'ın (1994) çalışmalarında daha önce buldukları gibi dış ticaret dengesinin dış ticaret hadlerine verdiği tepkiler (aralarındaki çapraz korelasyon) yatay bir "S Eğrisi" şeklinde olmaktadır. "S Eğrisi" tarafımızca Türkiye için tespit edilmiş olup Panel 2'de görülmektedir. Panel 2,

Türkiye’de S Eğrisi Hipotezinin ve Harberger-Laursen-Metzler-HLM Hipotezinin geçerliliğini kanıtlamaktadır.

Panel 3’te ise dış ticaret dengesinde beklenmeyen bir birimlik standart hatalık şok karşısında dış ticaret hadlerindeki tepki görülmektedir. Buradaki tepkiler her zaman pozitif olup (panel 3’te tepkinin gösterildiği dikey eksenindeki değer sıfırın üzerinde olduğundan) on bir ay sonra maksimum olmaktadır. Dış ticaret hadlerinin dış ticaret dengesine verdiği tepkiler yaklaşık olarak altı yıl sonra sistem üzerinden kalkmaktadır. Dış ticaret hadlerinin sürekli pozitif tepkiler vermesinin nedeni, dış ticaret hacmindeki değişmelerin uluslararası piyasadaki arz talep koşullarını etkilemesinden dolayı ülke ticaret hadlerini de değiştirmesidir. Başka bir ifadeyle dış ticaret hacmindeki değişiklikler ülkelerin “Teklif Eğrileri” ni etkilemektedir. Teklif eğrilerini etkileyen her durum dış ticaret hadlerini de etkilemektedir (Seyidoğlu, 2013: 63-64). Çalışmada daha evvelde vurgulandığı gibi, dış ticaret dengesinden döviz kuruna, döviz kurundan da dış ticaret hadlerine doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Grafik 3’teki Panel 1 ve Panel 4’de değişkenlerin kendilerine verdikleri tepkiler görülmektedir.

Değişkenlerin birinde bir şok meydana geldiğinde diğer değişkenin vereceği tepkiler yukarıda analiz edildi. Analizin varılmak istenen son aşaması ise, varyans ayrıştırması yapılmasıdır. Tablo 8’de ve Tablo 9’da, bu analiz sonuçları gözlenebilir.

Tablo 8: DTD'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	St. Hata	DTD	DTH
1	19.254	100	0.000000
2	23.445	97.620	2.375
3	28.004	97.182	2.817
4	31.330	96.595	3.404
5	34.283	96.285	3.714
6	36.788	96.023	3.976
7	38.997	95.831	4.168
8	40.945	95.674	4.325
9	42.682	95.546	4.453
10	44.237	95.439	4.560
11	45.637	95.349	4.650
12	46.901	95.272	4.727
13	48.046	95.205	4.794
14	49.085	95.148	4.851
15	50.032	95.097	4.902
16	50.895	95.053	4.946
17	51.684	95.014	4.985
18	52.405	94.980	5.019

Tablo 9: DTH'nin Varyans Ayrıştırması

Dönem	St. Hata	DTD	DTH
1	0.951236	1.479	98.520
2	1.275	1.104	98.895
3	1.468	3.866	96.133
4	1.588	8.117	91.882
5	1.686	14.090	85.902
6	1.776	20.732	79.267
7	1.865	27.450	72.549
8	1.954	33.737	66.262
9	2.043	39.358	60.641
10	2.130	44.236	55.763
11	2.215	48.397	51.602
12	2.297	51.915	48.084
13	2.374	54.883	45.116
14	2.448	57.386	42.613
15	2.516	59.506	40.494
16	2.580	61.307	38.692
17	2.640	62.846	37.153
18	2.695	64.168	35.831

19	53.060	94.949	5.050	19	2.746	65.310	34.689
20	53.671	94.922	5.077	20	2.794	66.302	33.697
21	54.228	94.897	5.102	21	2.837	67.168	32.831
22	54.739	94.875	5.124	22	2.877	67.927	32.072
23	55.209	94.856	5.143	23	2.915	68.596	31.403
24	55.641	94.838	5.161	24	2.949	69.189	30.810

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 8’deki varyans ayrıştırması incelendiğinde, bir değişkendeki değişimin yüzde kaçının kendisi ve diğer değişkenden kaynaklandığı gözlenmektedir. Buna göre 1. dönemde dış ticaret dengesindeki değişimin tamamı (% 100) kendi dinamikleri tarafından açıklanırken bu oran dönem arttıkça azalmakta ve 7. dönemde uzun dönem denge değerine ulaşmaktadır, 7. dönemde dış ticaret dengesindeki değişimlerin % 95.8’i kendisi tarafından açıklanırken % 4.16’sı dış ticaret hadleri tarafından açıklanmakta ve değerler bu düzeyde durağanlaşmaktadır. Tablo 9’da ise, DTH’nin varyans ayrıştırması gösterilmiştir, 1. dönemde dış ticaret hadlerindeki değişimin büyük bir bölümü (% 98.5) kendisi tarafından çok küçük bir bölümü (% 1.47)’de dış ticaret dengesi tarafından açıklanırken, bu oranlar dönemler arttıkça tersine dönmektedir. Yaklaşık 24 dönem sonra dış ticaret hadlerindeki değişimin % 69’u dış ticaret dengesi tarafından açıklanırken %30’ü kendisi tarafından açıklanmaktadır. Buna göre dış ticaret hadlerindeki değişimler üzerinde dış ticaret dengesinin etkisinin daha fazla olduğu görülmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, dış ticaret hadlerindeki bir bozulmanın (iyileşmenin) dış ticaret dengesinde bir bozulmaya (iyileşmeye) neden olacağı hipotezi (“Harberger-Laursen-Metzler-HLM Hipotezi”), 2003: 1 ve 2014: 4 dönemleri arasında Türkiye için test edilmiştir. Dış ticaret dengesi ve dış ticaret hadleri zaman serilerinin mevsimsel etkilerden arındırıldıktan sonra birim kök içerip içermediği Augmented Dickey-Fuller ve Phillips-Perron birim kök testlerinin yanında yapısal kırılmaları içsel olarak dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testi yapılmış, yapısal kırılmaların seriler üzerinde sahte birim köke neden olmadığı ve serilerin aynı mertebeden entegre I(1) oldukları tespit edilmiştir. Bu tespit koentegrasyon analizi yapmamıza olanak vermektedir.

Dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasındaki dinamik ilişkinin varlığı Johansen Koentegrasyon analiziyle test edilmiş ve % 1 önem seviyesinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki (eşbütünlük) tespit edilmiştir. Yapılan korelasyon analizinde de dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasında güçlü korelasyon (korelasyon katsayısı -1 ile +1 arasında değerler alan bir katsayı olup bu çalışmada söz konusu katsayı 0,7975 olarak tespit edildiği için değişkenlerin birlikte hareketliliğin güçlü olduğu) görülmüştür. Bu tespit, Türkiye’de HLM Hipotezinin geçerliliğinin önemli bir göstergesidir. Dış ticaret dengesiyle dış ticaret hadleri arasında dinamik ilişkiyi yorumlamak için Etki-Tepki Fonksiyonları oluşturulmuştur. Dış ticaret hadlerinde beklenmeyen bir birimlik standart hatalık şok karşısında, ilk dokuz dönem (ay) dış ticaret dengesindeki tepkiler negatif bir seyir izlerken dokuzuncu dönemden sonraki tepkiler yaklaşık olarak üç yıl pozitif seyir izleyip sönümlenmektedir (etkiler kaybolmaktadır). Bu durum dış ticaret hadlerinde bir bozulma (iyileşme) meydana geldiği takdirde gelir etkisinin ikame

etkisinden büyük olacağını ve dış ticaret dengesinde de bozulma (iyileşme) olacağını ifade etmektedir. Ancak bu tepkiler dokuz ay gecikmeli gerçekleşmektedir, ilk dokuz ay, ticaret hadlerindeki iyileşmeler dış ticaret dengesinde bozulmalara neden olurken dokuz aydan sonra dış ticaret dengesinde olumlu etkiler görülmektedir. Söz konusu etki dış ticaret hadleriyle dış ticaret dengesi arasında cari ve gelecek dönemlerde negatif, geçmiş dönemlerle pozitif bir korelasyonun varlığına işaret etmektedir. Grafik 3-Panel 2 böyle bir ilişkiyi göstermektedir. Dış ticaret dengesi ile dış ticaret hadleri arasındaki bu ilişkiler Türkiye’de HLM Hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymakla birlikte Türkiye’de Asimetrik S Eğrisi Hipotezinin geçerliliğini de kanıtlamaktadır.

Çalışmada ulaşılan diğer bulgu ise; dış ticaret dengesinde beklenmeyen bir birimlik standart hatalık şok karşısında, dış ticaret hadlerindeki tepki her dönem pozitif olup on bir dönem sonra maksimum değerine ulaşır azalma eğilimine girmekte ve dış ticaret hadlerinin dış ticaret dengesine verdiği tepkiler yaklaşık olarak altı yıl sonra sönümlenmektedir. Bu bulgu, Türkiye’nin ticaret ortakları ile yaptığı dış ticarete, etkili bir ülke olduğunu (küçük ülke konumunda olmadığını) göstermesi yönüyle önemlidir. Bilindiği üzere, dış ticarete söz sahibi ülkeler (-ki bu tip ülkelere uluslararası iktisat literatüründe “Büyük Ülke” ismi verilmektedir) dış ticaret hadlerini lehte değiştirebilirler. Türkiye’nin de konumu bu doğrultuda değerlendirildiğinde, bazı mallarda dış ticaret hadlerini uzun dönemde etkilemesinin söz konusu olabileceği düşünülmelidir. Dolayısıyla, Türkiye’nin uygulayacağı Dış Ticaret Politikaları (Tarifeler ve Tarife Dışı Araçlar), ülke dış ticaret hadlerini ve ülke refahını etkileyebilecektir. Bu öneri, yeni yapılacak çalışmalara yol gösterici olabilir.

Son olarak dış ticaret dengesi ve dış ticaret hadlerindeki değişmelerin kaynağının tespiti için Varyans Ayrıştırması Analizi yapılmıştır. Buna göre ilk ayda dış ticaret dengesindeki değişmelerin tamamı kendi dinamikleri tarafından açıklanırken, dönemler arttıkça dış ticaret hadlerinin dış ticaret dengesi değişimindeki payı artmakta ve yaklaşık yedi ay sonra denge değerine (% 4,1) ulaşmaktadır. Bu bulgulardan hareketle fiyat değişmelerine karşı tüketici davranışlarının anında karşılıklar vermediği, talep alışkanlıklarını değiştirmenin zaman aldığı, ekonomik yorumunu çıkarmak mümkündür. Ocak 2003- Nisan 2014 tarihleri arasında, gerek HLM Hipotezinin gerek S Eğrisi Hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit daha açık ifade edilirse, Türkiye’nin dış ticaret hadlerindeki bir değişim, dış ticaret dengesini önce bozmakta daha sonra ise (gecikmeli olarak ise) iyileştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Akkay, R. C. (2012). Reel Kur Değişmelerinin Dış Ticaret Dengesine Olan Etkisinin Değerlendirmede Güncel Bir Yaklaşım: S Eğrisi Hipotezi, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 62/1, 173-190.
- Backus, D. K. and Kehoe, P. J. and Kydland, F. E. (1994, March) Dynamics of Trade Balance and the Terms of Trade: The J-Curve? *The American Economic Review*, 84/1, 84-103.
- Bahmani-Oskooee, M. and Ratha, A. (2009). S-Curve Dynamics of Trade: Evidence from US-Canada Commodity Trade. *Economic issues*, 14/1, [<http://www.economicissues.org.uk/Files/109Bahmani-Oskooee.pdf>], Erişim tarihi: 21.06.2014.
- Bektaş, V. (2007). Cari İşlemler Dengesi Ve Cari Açıkların Sürdürülebilirliği: Türkiye Uygulaması, ÇU Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi, Adana.
- Broda, C. ve Tille, C. (2003, 11 November). Coping with Terms-of-Trade Shocks in Developing Countries. *Federal Reserve Bank of New York Current Issues in Economics and Finance*, 11/9, [http://www.newyorkfed.org/research/current_issues/ci9-11.pdf], Erişim tarihi: 10.03.2014.
- Brown, R. L. and Durbin, J. and Evans, J. M. (1975, 4th December). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships over Time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 37/2, 149-192. [http://ftp.uic.edu/pub/depts/econ/hhstokes/e535/Brown_Durbin_evans_1975.pdf], Erişim tarihi: 04.07.2014.
- Cashin, P. ve McDermott, C. J. (1998, 1 December). Terms of Trade Shocks and Current Account. *IMF Working Paper*, WP/98/177, [<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp98177.pdf>], Erişim tarihi: 12.03.2014.
- Duncan, R. (2003). The Harberger-Laursen-Metzler Effect Revisited: An Indirect-Utility-Function Approach. *Central Bank of Chile Working Papers*. 250, [<http://www.bcentral.cl/eng/studies/working-papers/pdf/dtbc250.pdf>], Erişim tarihi: 10.03.2014.
- Ekinci, R. ve Tüzün, O. Ve Kahyaoğlu, H. (2012). Dış Ticaret Hadleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, *Türkiye Ekonomi Kurumu III. Uluslararası İktisat Kongresinde Sunulan Bildiri*, İzmir, 1-3 Kasım.
- Gökalp, M. F. (2000). Liberalizasyon Sürecinde Türkiye’de Dış Ticaret Hadleri Trendi ve Dış Ticaret Hadlerindeki Değişmelerin Gelir Etkisi. *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 15/1, 49-65.
- Gujarati, D. N. & Porter, D. C. Çeviren. Şenesen, Ü. ve Şenesen, G. G. (2012). *Temel ekonometri* (5. basım). İstanbul: Literatür yayıncılık.
- Güriş, S. ve Çağlayan, E. (2005). *Ekonometri* (2. Basım). İstanbul: Der Yayınları.
- Harberger, A. (1950). Currency Depreciation, Income and the Balance of Trade, *The Journal of Political Economy*, 58, 47-60.
- Kent, C. ve Cashin, P. (2003, July). The Response of the Current Account to Terms of the Trade Shocks: Persistence Matters, *IMF Working Paper*, WP/03/143, [<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03143.pdf>], Erişim tarihi: 18.03.2014.
- Krugman, P. R. & Obstfeld, M. (2003). *International economics theory and policy* (6th ed.). Boston: Pearson Education Inc.
- Küçükaksoy, İ. (2010). Deregülasyon, Dış Ticaret Hadleri ve Refah İlişkileri. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5/2, 133-157.
- Laursen, S. ve Metzler, L.A. (1950). Flexible Exchange Rate and The Theory of Employment. *The Review of Economics and Statistics*, 32/4, 281-299.
- Mendoza, E. G. (1995). The Terms of Trade, the Real Exchange Rate, and Economic Fluctuations, *International Economic Review*, 36, 101-137.
- Miształ, P. (2009). The Harberger-Laursen-Metzler Effect. Theory and Practice in Poland. *The Romanian Economic Journal*, 38, 129-146.
- Obstfeld, M. (1981, June). Aggregate Spending and the Terms of Trade: Is There a Laursen-Metzler Effect? *The National Bureau of Economic Research*, WP 686, [http://www.nber.org/papers/w0686.pdf?new_window=1], Erişim tarihi: 05.03.2014.

- Oktar, S. ve Dalyancı, L. (2012). Dış Ticaret Hadlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 32/2, 1-18.
- Perron, P. (1989, November). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis, *Econometrica*, 57/6, 1361-1401. [<http://links.jstor.org/sici?sici=0012-9682%28198911%2957%3A6%3C1361%3ATGCTOP%3E2.0.CO%3B2-W>], Erişim tarihi: 20.06.2014.
- Paulino, A. U. S. (2007, April). Terms of Trade Shocks and the Current Account in Small Island States. *United Nations University The World Institute for Development Economics Research*, [http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/research-papers/2007/en_GB/tp2007-20/], Erişim tarihi: 12.03.2014.
- Reinsdorf, M. B. (2009, October). Terms of Trade Effects: Theory and Measurement. *Bureau of Economic Analysis US Department of Commerce*, WP2009-01, [http://www.bea.gov/papers/pdf/measuring_the_effects_of_terms_of_trade_reinsdorf.pdf], Erişim tarihi: 12.03.2014.
- Sen, P. ve Turnovsky, S. J. (1988, June). Deterioration of The Terms of Trade and Capital Accumulation: A Re-Examination of The Laursen- Metzler Effect. *Journal of International Economics*, WP/2616, [http://www.nber.org/papers/w2616.pdf?new_window=1], Erişim tarihi: 15.03.2014
- Senhadji, A. S. (1998). Dynamics Of The Trade Balance And The Terms Of Trade In Ldcs: The S-Curve. *Journal of International Economics*, 46, 105-131.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2007). *Ekonometrik zaman serileri analizi* (2. baskı). Ankara: Nobel Basımevi.
- Seyidoğlu, H. (2009). *Uluslararası iktisat* (17. baskı). İstanbul: Gizem Can Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2013). *Uluslararası iktisat* (19. baskı). İstanbul: Gizem Can Yayınları.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality, *Econometrica*, 48/1, 1-48.
- Tarı, R. (2012). *Ekonometri* (8. Basım). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Todaro, M. P. & Smith, S. C. (2012). *Economic development* (11th Ed.). Boston: Pearson Education Inc.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası-TCMB (2014). Elektronik veri dağıtım sistemi. [<http://evds.tcmb.gov.tr/>], Erişim tarihi: 25.04.2014.
- Türkiye İstatistik Kurumu-TÜİK (2008). *Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-2*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Vegh, C. A. (2013). *Open economy macroeconomics in developing countries*. Cambridge: MIT Press.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2005). Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 2, 16-38.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2006). Harberger-Laursen-Metzler Etkisi: Literatür ve Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20/1, 57-69.
- Yavuz, N. Ç. (2005). Türkiye’de Kamu Harcamalarının Özel Sektör Yatırım Harcamalarını Dışlama Etkisinin Testi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 10/1, 269-284.
- Zivot, E. and Andrews, D. W. K. (1992, July). Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis, *Journal of business & economic statistics*, 10/3, 251-270. [<http://links.jstor.org/sici?sici=0735-0015%28199207%2910%3A3%3C251%3AFEOTGC%3E2.0.CO%3B2-7>], Erişim tarihi: 20.06.2014.
- Zortuk, D. Ve Durman, M. (2008). Testing The Relationship Between Trade Balance And Terms Of Trade: The Case Of Turkey. *Problems and Perspectives in Management*, 6, 39-43.

EKLER:**Ek 1: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi**

Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	23676.63	15.748	15.793	15.766
1	4.872.853	450.170	11.785	11.921	11.840
2	20.86820*	402.964*	11.674*	11.901*	11.766*
3	4.141.303	414.934	11.703	12.022	11.832
4	7.145.722	416.036	11.706	12.115	11.872
5	8.792.382	410.716	11.692	12.193	11.895
6	7.465.138	409.844	11.689	12.281	11.930
7	8.039.867	406.412	11.680	12.363	11.957
8	2.416.832	424.278	11.722	12.495	12.036

*Bilgi kriterlerine göre optimum gecikme uzunluğunu belirtir, Lag: Gecikme uzunluğu, LR: Logaritmik en çok benzerlik test istatistiği, FPE: Son hata tahmini, AIC: Akaike bilgi kriteri, SC: Schwarz bilgi kriteri, HQ: Hannan-Quinn bilgi kriterini ifade eder.

Kaynak: Eviews 8 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Ek 2: Veri Seti

Dönem	DTD	DTH	Dönem	DTD	DTH	Dönem	DTD	DTH
Oca.03	-14,5804	102,5066	Şub.05	-66,2162	103,9905	Mar.07	-109,886	100,8758
Şub.03	-25,9602	102,2396	Mar.05	-91,7496	104,2038	Nis.07	-120,875	100,8544
Mar.03	-42,3542	101,6599	Nis.05	-89,4737	102,1418	May.07	-149,609	100,8303
Nis.03	-32,0413	100,6782	May.05	-105,477	103,7647	Haz.07	-138,3	101,5279
May.03	-31,0455	102,7352	Haz.05	-107,397	104,9227	Tem.07	-174,502	101,3695
Haz.03	-44,9147	105,1524	Tem.05	-111,38	104,3524	Ağu.07	-163,051	100,9281
Tem.03	-48,8976	103,6536	Ağu.05	-137,269	103,5179	Eyl.07	-143,243	100,6187
Ağu.03	-46,8706	103,9447	Eyl.05	-91,2518	102,8439	Eki.07	-152,027	100,2582
Eyl.03	-43,4566	103,1854	Eki.05	-86,771	100,91	Kas.07	-134,211	99,97969
Eki.03	-29,3385	103,4844	Kas.05	-104,303	101,6656	Ara.07	-171,835	100,4637
Kas.03	-19,4168	105,867	Ara.05	-127,489	100,6518	Oca.08	-163,442	99,40424
Ara.03	-100,818	105,2886	Oca.06	-89,2959	100,8518	Şub.08	-122,048	99,56987

Oca.04	-32,7169	106,3907	Şub.06	-103,805	100,6686	Mar.08	-146,124	99,83224
Şub.04	-63,7624	106,8962	Mar.06	-113,905	101,0238	Nis.08	-179,694	97,75938
Mar.04	-79,4097	103,9035	Nis.06	-146,444	99,40096	May.08	-191,607	97,71124
Nis.04	-66,9275	104,0133	May.06	-166,892	98,73151	Haz.08	-224,253	96,45464
May.04	-62,1977	106,9622	Haz.06	-130,121	99,42782	Tem.08	-226,671	96,69623
Haz.04	-74,9644	107,3377	Tem.06	-130,654	97,6799	Ağu.08	-226,316	96,98871
Tem.04	-72,5818	104,3697	Ağu.06	-149,431	95,84829	Eyl.08	-122,44	97,82176
Ağu.04	-76,138	102,2064	Eyl.06	-116,643	95,29759	Eki.08	-143,812	92,32311
Eyl.04	-64,8293	101,5456	Eki.06	-111,842	95,23822	Kas.08	-45,3414	93,08349
Eki.04	-43,4211	100,1631	Kas.06	-98,7198	97,05029	Ara.08	-93,7767	97,14609
Kas.04	-70,2347	101,9276	Ara.06	-102,347	97,16371	Oca.09	-13,4068	98,98827
Ara.04	-101,351	102,7769	Oca.07	-113,265	101,495	Şub.09	12,33997	96,54953
Oca.05	-57,6102	103,4325	Şub.07	-95,3414	101,4309	Mar.09	-43,5633	95,85076
Nis.09	-52,1337	102,9166	Ara.10	-258,037	96,00362	Ağu.12	-158,926	95,16046
May.09	-86,6999	104,4623	Oca.11	-214,794	96,29768	Eyl.12	-192,39	94,24239
Haz.09	-103,307	103,6062	Şub.11	-220,306	95,87694	Eki.12	-136,593	94,329
Tem.09	-98,4708	103,6045	Mar.11	-295,27	95,39048	Kas.12	-187,482	93,89052
Ağu.09	-137,589	102,8058	Nis.11	-279,09	94,53543	Ara.12	-191,287	94,43347
Eyl.09	-98,3997	103,1691	May.11	-316,927	94,60409	Oca.13	-208,713	95,97482
Eki.09	-46,4794	100,6371	Haz.11	-326,671	95,26647	Şub.13	-195,164	94,37693
Kas.09	-92,5676	100,618	Tem.11	-283,606	95,10348	Mar.13	-207,859	94,59105
Ara.09	-123,435	100,9214	Ağu.11	-245,697	92,68148	Nis.13	-295,839	94,57206
Oca.10	-100	100	Eyl.11	-299,04	92,26043	May.13	-285,562	95,8635
Şub.10	-84,175	97,72052	Eki.11	-227,312	91,09364	Haz.13	-249,253	96,7495
Mar.10	-130,583	97,1245	Kas.11	-221,871	92,53335	Tem.13	96,92762	-296,728
Nis.10	-145,661	95,96514	Ara.11	-239,296	92,97841	Ağu.13	96,30462	-203,734

May.10	-129,303	95,85067	Oca.12	-208,855	94,48267	Eyl.13	95,68044	-214,545
Haz.10	-156,401	96,32623	Şub.12	-168,954	94,34747	Eki.13	94,38155	-207,681
Tem.10	-189,972	98,72631	Mar.12	-216,11	92,44499	Kas.13	95,76952	-189,723
Ağu.10	-201,245	96,73064	Nis.12	-186,024	91,87937	Ara.13	95,16857	-285,135
Eyl.10	-200,64	96,83028	May.12	-246,479	92,62357	Oca.14	97,46269	-186,309
Eki.10	-178,485	96,2777	Haz.12	-203,77	93,58829	Şub.14	95,69065	-125,853
Kas.10	-231,65	95,91416	Tem.12	-226,422	95,23503	Mar.14	94,6245	-120,519
						Nis.14	95,5046	-192,5320

Kaynak: TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi ve kendi hesaplamalarımız (baz dönemine endeksleme hesaplamaları) kullanılarak oluşturulmuştur.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi

Yazım Kuralları

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'ne gönderilecek yazılar önce yayın kurulu (Editör ve alan editörleri) tarafından yayın politikası ve kuralları bakımından biçimsel olarak incelenir. Bu inceleme sonucunda uygun olduğuna karar verilen çalışmalar bilimsel değerlendirme yapılması için alanla ilgili hakemlere gönderilir.

Gerek duyulması durumunda çalışmalar, hakemlerden gelen eleştiri ve öneriler doğrultusunda gözden geçirilmesi veya önerilen düzeltmelerin yapılması için yazarlarına geri gönderilebilir.

Sunulan çalışmaların değerlendirilmesinde genel olarak aşağıdaki ölçütler göz önünde bulundurulur:

- Başlığın çalışmaya uygunluğu,
- Başlıktaki kelime sayısının 12 sözcüğü aşmamış olması
- Çalışmanın bilimsel açıdan özgünlüğü
- Kuramsal ve/veya uygulama açısından alana katkı getirmesi
- Türkçe ve/veya yabancı literatürü yansıtmadaki yeterliği ve/veya güncelliği,
- Araştırma yönteminin/deseninin uygunluğu,
- Araştırma örnekleminin/çalışma grubunun/denek seçiminin uygunluğu,
- Niteliksel/Niceliksel çözümlene tekniklerinin seçimi ve uygun kullanımı,
- Bulguların sunumu ve tartışmanın yeterliği,
- Yazı dilinin açık ve anlaşılabilir oluşu,
- Kullanılan dilin, dilbilgisi ve yazım kurallarına uygunluğu,
- Çalışmanın APA yazım kurallarına uygunluğu.

Türkçe makalelerde Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri ve yazım kılavuzu dikkate alınmalı ve mümkün olduğunca Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. Türkçe'de alana özgü bir terimin Türkçe karşılığı kullanılırken ilgili terimin ilk geçtiği yerde yabancı dildeki karşılığı ayrıç içinde verilebilir.

Bir çalışmanın yayına kabul edilebilmesi için, konu alanı ile ilgili iki uzmandan (hakem) ikisinin de olumlu görüş bildirilmiş olması gerekmektedir. Hakemler tarafından değişiklik istenmesi ve önerilen değişikliklerin yazar(lar) tarafından benimsenmemesi durumunda çalışma geri çekilebilir. Çalışmalarla ilgili olarak hakemlerle gerçekleştirilen iletişim doğrudan elektronik ortamda yapılacak ve eşgüdüm dergi editörü ve/veya alan editörü tarafından sağlanacaktır.

Makalelerdeki toplam kelime sayısı 3,000 kelimedenden az 10.000 kelimedenden fazla olmamalıdır.

Makale Şablonu

Çalışmalar derginin web sayfasında verilen makale şablonunda (http://optimumdergi.usak.edu.tr/images/Optimum-Dergi_Sablon.doc) hazırlanmalı ve derginin (optimumdergi@usak.edu.tr) e-posta adresine gönderilmelidir.

Çalışmaların derginin yazım kurallarına uygun hazırlanabilmesi için şablon dosyanın kullanılması gerekmektedir. Derginin şablon dosyaları; yazım kurallarını içermesi, biçimlendirmeye ilgili stillerinin olması ve çalışmanın yazarı ile çalışmayı değerlendiren hakemlerin kimlik bilgilerinin görüntülenmesini önlediği için kullanılması özellikle önerilmektedir. Eğer yazım işlemi başka bir dosyada yapılmışsa ilgili dosyanın içeriği şablon dosyaya aktarılmalı ve bu dosyada bulunan stiller ilgili (başlıklara-metinlere) yerlere uygulanmalıdır. Bu şablon dosya, dergiye yollanmadan önce aşağıda belirtilen şekilde isimlendirilmelidir.

Çalışma dergiye yollanmadan önce “Çalışmanın Yollandığı Yıl-Ay_Yazarı_Çalışmanın Kısa Başlığı” bilgilerini içerecek şekilde değiştirilmelidir.

Örneğin: Nezih TAYYAR isimli yazarın “*Algılanan Değer ve Müşteri Memnuniyetinin Tekrar Satın Alma Eğilimi Üzerindeki Etkileri*” başlıklı çalışmasını 2014 yılının Ocak ayında yolladığında dosyasına vereceği isim: “2014-01_TAYYAR_Deger-Memnuniyet.doc” şeklinde olabilir.

Optimum Journal of Economics and Management Sciences Guidelines for Article Preparation and Submission

The editor or editorial assistant checks a received manuscript to determine whether it fits the journal's aim, scope and publishing policy. As a result of this review, the manuscript which satisfies the publishing policy will be sent to reviewer on related field for scientific evaluations.

According to reviewer's comment if necessary, the manuscript can be sent back to author for review or make advised correction.

In general, for evaluating manuscript following criteria should be met:

- Appropriateness of title to the work.
- The number of words in title should not be more than 12 words.
- Originality of scientific work.
- Theoretical and/or practical contribution of work
- Competence for reflecting literature and being up to date
- Suitability of research methods/pattern
- Suitability of research sample/pilot group/subject selection
- Selection and the proper use of qualitative/ quantitative techniques
- Presentation of findings and adequacy of discussion
- Having clear and understandable writing language
- Compliance of the language with the rules of grammar and spelling
- Compliance of the study with the APA rules

For manuscript in order to be accepted for publishing, both referees on the subject area must report positive opinion about them. The author(s) can be requested for changes on manuscripts. In case the author does not meet requested changes, the manuscript can be withdrawn. The contact needed for review process with editors will be carried out electronically and coordination will be done by the editor of journal or subject.

Total number of words in the manuscript should not be less than 3000 and should not exceed 10000 words.

Manuscript Template

The manuscripts need to be prepared as given manuscript format on the Optimum Journal's website (<http://optimumdergi.usak.edu.tr/images/template.doc>) and sent to the e-mail address (optimumdergi@usak.edu.tr).

The use of template is important because of it contains writing rules, styles for editing and it helps us to have better blind review process by editors. If writing process is made in another file or file extension, manuscript must be transferred to template file and all headings and styles must be corrected as it is on template file. The template file which is going to be submitted for review process must be named as it is shown below:

Before submitting the manuscript, template file name must be changed as following:

“Year–month _Author_ Title of Manuscript”

Example: The author is Cristel A. RUSSELL and for his work titled “*Toward a Framework of Product Placement: Theoretical Propositions*”. If he sends the manuscript on January 2014, he needs to name the file as: “2014-01_RUSSELL_Product-Placement.doc”

Yaz / Summer 2014 Cilt / Volume: 1 Sayı / Issue: 2 ISSN:2148-4228

Optimum

Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi
Journal of Economics and Management Sciences

Editör / Editor
Dr. Nezh Tayyar

Yardımcı Editörler / Co-Editors
Dr. Oytun MEÇİK

Sorumlu Müdür / Managing Director
Nesibe KORKMAZ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. M. Faysal GÖKALP

Dr. Cemil ERTUĞRUL

Dr. Suat ŞAHİNLER

Dr. Hakkı ODABAŞ

Dr. Alparslan Şahin GÖRMÜŞ

Dr. Nezh TAYYAR

Dr. Oytun MEÇİK

<http://optimumdergi.usak.edu.tr/>

Adres: Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Yayın Kurulu, Uşak Üniversitesi,
1 Eylül Kampüsü, İİBF A – Blok Kat. 4, 64200 Uşak / Türkiye

E-posta: optimumdergi@usak.edu.tr

Tel: +90 (276) 221 21 32

Fax: +90 (276) 221 21 33